

ਸਰਸਵਤੀ - ਪੰਜਾਬੀ

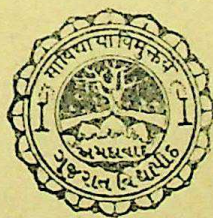
ਸਰਸਵਤੀ - ਪੰਜਾਬੀ

महाकवि प्रेमानंद कृत

नलाभ्यान

नलाभ्यान
पुस्तक

संपादक
अमनकांत अलुहास देसाई

गुरुकुल विद्यापीठ
अमदावाद

695
22

ओ३म् 68 ग/२२
पुस्तक संख्या.....

पत्रिका संख्या २२६१२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

स्वाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

● ग्रन्थे नामाग्र मुद्रिका ●	
पुस्तक सं०	६९५१/२३
भाग सं०	६९५३
तिथि	
गुरुकुल प्रशासक संस्थान	

स्वाक प्रमाणिकरण १२८४-१२८५

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો.

સુદામાચરિત	૦-૧૪-૦
કુંવરબાઈનું મામેરું	૧-૦-૦
સંક્ષિપ્ત કરણધેલો	૧-૦-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય	૧-૦-૦
કળા એટલે શું?	૩-૮-૦
ધર્મપદ	૧-૦-૦
અચલાચતન	૧-૦-૦
કાવ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦
વિદાય વેળાએ	૧-૦-૦
ત્રણ વાર્તાઓ	૧-૪-૦
માનવી ખડિયેરો	૨-૮-૦
લોકમાતા	૧-૪-૦
સ્મરણયાત્રા	૨-૦-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૮-૦
જીવનસંસ્કૃતિ	૫-૦-૦
પૂર્વ આફ્રિકામાં	૩-૦-૦
સમૂળી કાન્તિ	૧-૮-૦
સંસાર અને ધર્મ	૨-૦-૦
ચિત્રાંગદા અને વિદાય અભિશાપ	૦-૧૦-૦
ત્યારે કરીશું શું?	૨-૮-૦
મારી જીવનકથા — જવાહરલાલ નેહરુ	૬-૦-૦
મારી જીવનકથા — રાજેન્દ્ર પ્રસાદ	૮-૦-૦
જીવનનું પરોઢ	૮-૦-૦
મારું હિંદનું દર્શન	૮-૦-૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી ૧-૪	૧૮-૦-૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી-૫	૭-૦-૦
સીતાહરણ	૧-૪-૦

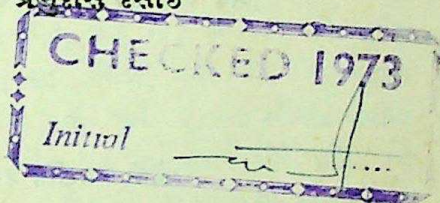
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અથાવલી - ૪૮

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત

નળાખ્યાન

સંપાદક

મગનલાલ પ્રભુદાસ દેસાઈ

પ્રકાશક તરુણી ભૈર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૯

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૯
મુદ્રક
જ્યેષ્ઠ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

સર્વ હક્ક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

ત્રણ રૂપિયા

ઓક્ટોબર, ૧૯૫૧

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૪૦ માં સંકેત કર્યો હતો કે, મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં સુદામાચરિત, મામેરું અને નળાખ્યાન, એ ત્રણ આખ્યાનોનો પ્રમાણભૂત પાઠ જૂની હસ્તપત્રો જોઈ કાઢીને તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવો. તે અનુસાર મામેરું અને સુદામાચરિત અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૨ માં બહાર પાડ્યાં. પછી થોડા જ વખતમાં ‘નળાખ્યાન’નું કામ પણ ઉપાડ્યું હતું. આ આખ્યાન પહેલાં એ કરતાં ઘણું મોટું છે તથા અનેક હરત-પ્રતો પાસે રાખીને કામ લેવાનું હતું. એટલે તેમાં શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલ અને હું બંને સાથે બેસતા હતા. અને ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટ સુધીમાં અમે તેનું કામ લગભગ પૂરું કરીને શુદ્ધ પાઠ તૈયાર કર્યો હતો. જો સ્વાતંત્ર્યની છેવટની લડાઈ ઊપડી ન હોત તો ૧૯૪૨ના જ અંતભાગમાં આ કામ અમે પરવારી ચૂક્યા હોત અને વાચકને નળાખ્યાનની સંશોધિત આવૃત્તિ કચારની મળી ગઈ હોત. પરંતુ ઈશ્વરે બીજું ધાર્યું હતું. એ કામ તેટલે રહ્યું તે પાછું શરૂ કરીને હવે પ્રસિદ્ધ કરી શકીએ છીએ તેથી કૃતાર્થતાનો આનંદ થાય છે. એક વધુ આનંદ એ વાતનો થાય છે કે, ફરીનું આ કામ હાથ પર લીધું ત્યારે શ્રી. ગોપાળદાસની અને મારી સાથે વિદ્યાપીઠના નવા સેવક શ્રી. મુકુલભાઈ કલાથી^૧ પણ જોડાઈ શક્યા. તે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક મહાવિદ્યાલયમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. ગુજરાતીના એમ. એ. તે છે. તેમની મદદથી આ કામ અમે જલદી અને સારી રીતે પતવી શક્યા છીએ. વાચક જોશે કે, તેમણે કવિ પ્રેમાનંદ પર ખાસ નિબંધ લખીને પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારી છે. અંતે ટિપ્પણો આપવામાં પણ તેમણે અને ગોપાળદાસે ઠીક ઠીક શ્રમ ઉઠાવ્યો છે.

પુસ્તકનો પાઠ તૈયાર કરવા માટે અમે ૬ હસ્તપ્રતો અને ૪ ઇપેલા પાઠો સામે રાખ્યા હતા. તેમને અંગેની માહિતી તથા તેમને આ પુસ્તકમાં બતાવવા માટે યોગેલા સંકેતો નીચે આપું છું. આ હાથપ્રતો અમને બે સંસ્થાઓ તરફથી મળી છે; તેને માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી એમનો આભાર માનું છું.

ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રતો અને સંકેતોની સમજ

ગુ. ૧ :— ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, તરફથી મળેલી સંવત ૧૭૫૬ની પ્રત.

એ પ્રતને અંતે પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે : ‘ ઇતિશ્રી નગરાન્તનું આખ્યાન સંપૂર્ણ સમાપ્તમ્ । સંવત્ ૧૭૫૬ના વર્ષે વૈશાખ વદી ૧ ચંદ્રે લખિતમ્ । આત્મપદનાથમ્ અથવા પરોપકારાથમ્ । શ્લોક ૧૮૦૦ લખ્યા છે. ’

ગુ. ૨ :— ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, તરફથી મળેલી સંવત ૧૭૮૬ની પ્રત

એ પ્રતને અંતે પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે : ‘ પ્રગણે તેલાડી પડ્યા વાસ્તવ્ય કરેલા જ્ઞાતિ વિપ્ર જ્ઞેશી મોરારજીસુત ભાઈદાસ લિખિત્વા. લેખકપાઠકયો : શુભં રાજગીરવાશીશ, વાઘજીસુત અવિચલ પદનાથે ધર્મમાર્ગે લખ્યું છે. યાદૃશં પુસ્તકં દૃષ્ટ્વા, તાદૃશં લખિતમ્ મયા । શુદ્ધમશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતે ॥ સંવત્ ૧૭૮૬ના અષાઢ સુદી ૬ મંદીવારે સંપૂર્ણ લખ્યું છે. ’

ગુ. ૩ :— ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, તરફથી મળેલી પ્રત. સંગ્રહ નં. ૮૮૧; ઉતાર્યા સાલ ૧૮૭૩.

ગુ. ૪ :— ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, તરફથી મળેલી પ્રત. સંગ્રહ નં. ૧૨૮૪.

સાલ મળતી નથી.

ફા. ૧ :— ફાર્વસ ગુજરાતી સમા, મુંબઈ, તરફથી મળેલી સંવત્ ૧૭૬૮ની પ્રત.

એમાં નીચે પ્રમાણે અંતે પ્રશસ્તિ છે : ‘ ઇતિશ્રી રાજન નળનું આખ્યાન સંપૂર્ણ. સંવત્ ૧૭૬૮ના વર્ષે અધ્યન વદી ૫, વાર બુધે સંપૂર્ણ સમાપ્તમ્ ।

લખનારે ખોટું નવ જાણે,
ઉતાર્યું જોઈ પ્રત પ્રમાણે;
દોષ ન દેવો મુને સહી,
અક્ષરખોટ હું જાણું નહીં.
એ પુસ્તક ચોરી લઈ જઈ,
કુંભીનરક તે પગાય;
અથવા ઓળવી રાખે જોહ,
રૌરવનક પડે તેહ.

શ્રી સંપૂર્ણ. શ્રી રામજી. લખનાર ઓરખાડવાથી, મોતાલા જ્ઞાતિ અધ્યારુ જીવન માંધવ લક્ષ્યો.’

ફા. ૨ :— ફાર્વસ ગુજરાતી સમા, મુંબઈ, તરફથી મળેલી સંવત્ ૧૭૭૮ની પ્રત.

એ પ્રતને અંતે નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિ છે : ‘ ઇતિશ્રી આખ્યાન પ્રેમાનંદનું સંપૂર્ણ. શુભં ભવતુ. સંવત ૧૭૭૮ના વર્ષે કારતક વદ, વાર ભોમ, સંપૂર્ણ થયું છે. વધખોટ અક્ષર હોય તો દોષ માં દેશો. જાદૃશં પુસ્તકં દૃષ્ટા તાદૃશં લખિતં મયા । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ એ ચોપડો શાહ ગિરધરદાસ રણછોડદાસનો છે. જ્ઞાતિ મોટ. એ ચોપડો કોઈ વાંચવા તથા લખાવવા લઈ જાય, તથા ચોરી જાય, તેને માટે (કુ)નીયાનું પાપ મહામારીનું પાપ. એવું જાણીને ઓળખે તેને ધર્મિય દોષે. ’

ન૦ :— કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરની પ્રત. છાપેલી. સં. ૧૯૬૭,
જૂઠી આવૃત્તિ. ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(આ શાળાપયોગી આવૃત્તિ છે. તે તૈયાર કરવામાં, તેમાં
જાણીયું છે કે, કવિએ સં. ૧૭૫૫, ૧૮૦૬, ૧૮૨૧, ૧૮૫૬,
૧૯૦૭ની પ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતો કઈ કે કયાં છે
તે વિષે તેમાં કાંઈ જાણવા મળતું નથી.)

કા૦ :— વૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧. જૂઠી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૧૫,
સં. ૧૯૭૧. ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, મુંબઈ.

જા૦ :— શ્રી. ચીમનલાલ જાની સંપાદિત છાપેલાં કડવાં ૧-૨૫.
સંવત ૧૯૭૮, વડોદરા.

મ૦ :— શ્રી. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા, અને શ્રી. હગનલાલ
ઠાકોરદાસ મોદી સંપાદિત છાપેલાં કડવાં ૧-૨૫. સુરત,
ઈ. સ. ૧૯૨૦.

આ પ્રતોમાંની ગુ. ૧, ગુ. ૨, કા. ૧, અને કા. ૨ જૂનામાં
જૂની હોઈ, કુદરતી રીતે વધારેમાં વધારે આધારભૂત અને ઉપયોગી
માનવી જોઈએ. સં. ૧૭૫૬થી ૧૭૮૬ના ગાળાની તેમની લખ્યાસાલ
ખતાવી છે. આ સાલ એટલે (પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૬૬૨-૧૭૯૦
આશરે ગણતાં) પ્રેમાનંદના જીવનનો છેવટનો સમય થયો. તેથી અમે
એ ચાર પાઠો મહત્ત્વના માન્યા છે, અને બીજા પાઠો તેમના સંશોધનમાં
ઉપયોગી થાય તે દૃષ્ટિએ કામમાં લીધા છે. પૂર્વનાં બે આખ્યાનો પેઠે,
આમાં પણ જોડણીકોશ પ્રમાણે જોડણી સુધારી લીધી છે. સંશોધનને
પરિણામે એટલું સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપલબ્ધ કાવ્યદોહન-પાઠ સારી રીતે
સુધરે છે અને કેટલાંક સ્થળોની તેની અસ્પષ્ટતાઓ ઊકલી જાય છે. છતાં
થોડીક એવી જગ્યાઓ છે કે જે સ્પષ્ટ નથી થતી. તેનો નિર્દેશ ટિપ્પણમાં
કરવામાં આવ્યો છે; અને કોઈ નોંધપાત્ર પાઠાંતર હોય તો તે તરફ
પણ ટિપ્પણમાં વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

નળાખ્યાનનો અભ્યાસ શાળા-મહાશાળાઓમાં થાય છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં તેનું અમુક દોહન કામ લાગે. મહાશાળાઓમાં આખું કાવ્ય ભણવામાં આવે છે. તેમને મારે આ હવે સારું કામ દેશે, એવી આશા છે. હાઈસ્કૂલો મારે આખું કાવ્ય કામનું નથી. તેમને ઉપયોગી થાય એવો તેનો સંક્ષેપ કરવો જોઈએ. એ થોડા વખત પછી કરવા ઇરાદો છે.

૨૭-૯-'૫૧

રેડિયાબારશ

મગનભાઈ દેસાઈ

अनुक्रमणिका

निवेदन	३
महाकवि प्रेमानंद	९
[मुकुटबार्ध कथायां]	
तथाभ्यास	३
परिशिष्ट	२१४
टिप्पण	२२३

મહાકવિ પ્રેમાનંદ

ગુજરાતી ભાષાના મહાકવિ પ્રેમાનંદના જીવન તેમ જ કવન વિશે ગુજરાતીના અભ્યાસીને થોડો ઘણો પરિચય હોય જ છે. આપણા આખ્યાન-સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનું માન પ્રેમાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનો અભ્યાસ કરતાં સહેજે પ્રતીતિ થાય છે કે એને જનસ્વભાવનું ઘણું બિંદુ જ્ઞાન હતું; અને તેથી એ ઘણો જનપ્રિય થયો છે. ગુજરાતી સમાજનું એણે તલસ્પર્શી નિરીક્ષણ કયું છે. એ કારણે પ્રેમાનંદ ભલે મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ ઇત્યાદિમાંથી વસ્તુ લે, પરંતુ તેને સંપૂર્ણ ગુજરાતી કરીને જ સમાજ આગળ ધરે છે, તેથી જ સાચા ગુજરાતી કવિ તરીકે તે મહત્તા પામ્યો છે.

પ્રેમાનંદ પહેલાં આખ્યાન-સાહિત્યની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ નરસિંહ મહેતાના સમયમાં પણ ટૂંકાં આખ્યાનો લખાયાં હતાં. પરંતુ કડવાબદ્ધ આખ્યાનની શરૂઆત કરનાર તો ભાલણ હતા. ભાલણ પછી ઉદ્ધવ, વિષ્ણુદાસ, નાકર, વિશ્વનાથ બની, વગિયે વગેરે કવિઓએ પણ આખ્યાનો રચ્યાં છે. એ સૌ આખ્યાનોનો લાભ પ્રેમાનંદે દૃષ્ટી લીધો. જેમ શેક્સપિયરે પોતાનાં નાટકોનું વસ્તુ તેના પુરોગામી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાંથી દૃષ્ટી લઈ તેને નવા જ સ્વરૂપે જનતા આગળ મૂક્યું, તેમ પ્રેમાનંદે પણ પુરોગામી આખ્યાન-કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી તેમ જ પાત્રવિવેક, જનસ્વભાવ, વસ્તુસંકલના અને રસની જમાવટ ધ્યાનમાં લઈ મોટી સંખ્યામાં આખ્યાનો ગુજરાતી સમાજ આગળ ધર્યાં. એ રીતે પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોના સર્જન માટે પુરોગામી આખ્યાનકારોનો ઋણી છે અને એ ઋણ તેણે ‘હાર-માળા’માં વ્યક્ત કયું છે:

“પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યું ચરિત્ર ઉદારજી;
તે સઘળાનો જોડ કરીને, આંધ્યું શુભ આખ્યાનજી.”

આ જ વાત તેમનાં બીજાં આખ્યાનો વિશે પણ સત્ય છે.

વળી, પ્રેમાનંદને ગુજરાતી ભાષા માટે ખૂબ જ ગૌરવ હતું. તેના કહેવાતા ગુરુ રામચરણે તેનામાં એ માટેની પ્રેરણા જગાડી હતી એવી વાત પ્રચલિત છે. એક વાર પ્રેમાનંદે હિંદીમાં કવિતા રચીને ગુરુને ખતાવી. ગુરુએ કહ્યું: ‘ઉંઝર મૂકી અને તું કુંઝરને પૂજે કેમ?’ એની અસર પ્રેમાનંદ ઉપર ઊંડી થઈ અને તે ગુજરાતી તરફ વળ્યો. તેણે જોયું કે, ગુજરાતી ભાષાની હાલત ખૂબ કંગાળ છે. “‘શું શાં’ પૈસા ચાર” જેવી તુચ્છ લેખાતી ગુજરાતી ભાષાની આ હાલત પ્રેમાનંદથી સહન ન થઈ; તેથી કહેવાય છે કે, ગુજરાતી ભાષા અન્ય ભાષાઓના જેવી સાહિત્ય-સમૃદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી માથે પાઘડી નહિ પહેરવાનો દઢ સંકલ્પ પ્રેમાનંદે કર્યો હતો; અને અંતે ગુજરાતી ભાષાને પોતાનાં આખ્યાનો દ્વારા તેમ જ પોતાના શિષ્યમંડળ દ્વારા ગૌરવશાળી કરી તોયે તેને એટલાથી સંતોષ ન જ થયો અને ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવા છેવટ સુધી તે મથ્યો.

ગુજરાતી ભાષા તરફ પ્રેમાનંદને આકર્ષણ થવાનું બીજું કારણ પણ હતું. પ્રેમાનંદનો આપીકો ધંધો પુરાણીનો હતો. પરંતુ તેને કેટલાક પુરાણીઓ સાથે મંદિરમાં બેસવાની આબતમાં ઝઘડો થયો અને તેઓનો ગર્વ ઉતારવાના ઉદ્દેશથી તેમ જ શ્રોતાઓને પોતાની તરફ આકર્ષવાના હેતુથી પ્રેમાનંદે પૌરાણિક કથાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી ગુજરાતીમાં જ કથા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ‘માર્ક’ડેય પુરાણમાં પ્રેમાનંદ પુરાણીઓ તરફનો ઊભરો કાઠી એનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:—

“આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત; —
કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ? નથી ગર્વ, સાંભળજો સર્વ.
થયા પુરાણી મોંઘા દાટ, તેથી થયો ધણો ઉચાટ;
હવે કોણ દેખાડે વસમી વાટ? થયા અંધ સ્વર્ગ નર્કના ઘાટ.
ત્યારે કયું પ્રાકૃત વિમાન, ...”

આમ પ્રેમાનંદે અને ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી, પુરાણ-કાળની સામગ્રીને તેમ જ પુરોગામીઓના સર્જનને કાચા માલ તરીકે વાપરીને, ગુજરાતના જીવનનું આલેખન કર્યું અને પોતાની કૃતિઓને લોકલોચ્ય તેમ જ જનપ્રિય બનાવી ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી. એમનાં ‘સુદામા ચરિત’, ‘મામેરું’, ‘હંડી’, ‘ઓખાહરણ’ વગેરે ઘણાં ખરાં આખ્યાનો ગુજરાતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય થયાં છે અને પૂજન્ય પણ છે. તેથી આપણને પણ શ્રી. નવલરામભાઈની પેઠે કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે, “ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વ સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાર્મિક આવે છે અને શુદ્ધ, કેમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.”

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો લોકપ્રિય થવાનું એક કારણ એ છે કે, તેણે લોકોમાં પ્રચલિત એવું ‘ખ્યાત’ વસ્તુ લઈને એને આધારે આખ્યાનો રચ્યાં છે. તેથી તેને પ્રસિદ્ધિ મળતાં સુગમતા થઈ પડે છે. આપણા સંસ્કૃત અલંકારિકોએ પણ તેથી ઉચિત જ કહ્યું છે કે, ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા વસ્તુ માટે પસંદ કરવી. શેક્સપિયર, કલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કવિઓની પણ પ્રસિદ્ધિ ખ્યાત વસ્તુ પર જ અવલંબેલી છે. શામળ ભટ્ટે કહેતાં કહી તો દીધું કે, “કયું કથે તે શાનો કવિ ?” પરંતુ તેને પણ ‘બૃહદ્કથા’, ‘પૈશાચી કથા’ વગેરેનો આધાર લેવો જ પડેલો !

પરંતુ એટલું ખરું કે, પ્રેમાનંદે ભલે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ લીધું. પણ પોતાની નિર્સર્ગશક્તિ, સરળ વસ્તુ-સંકલના, કાવ્યકલા, વર્ણન કરવાની જીદ, અલંકાર યોજવાની શક્તિ, રસની જમાવટ, શ્રોતાઓને એકતાન અને મુગ્ધ કરવાનું કવિત્વ, કથાને જરૂર પડે ત્યાં વિસ્તારવાની ખૂબી, મનુષ્ય સ્વભાવનો જાંડો અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ વગેરે ગુણોને લીધે એ બધાં આખ્યાનોનું વસ્તુ પ્રેમાનંદનું સ્વકીય હોય એવું બની ગયું છે.

વળી, ‘કયાં, કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો’, એની પ્રેમાનંદને બરાબર જાણ હતી. ‘રસની આબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના

પેંગડામાં પગ ઘાલી શકે એવો નથી. તાકયું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ધરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે.* આમ પ્રેમાનંદ કંઠુણ, હાસ્ય, શૃંગાર ઇત્યાદિ રસોને સારી રીતે મલાવી શકે છે. વળી 'એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં જીટકી જતાં વાર લાગતી નથી કે લેશમાત્ર રસભંગ થતો નથી.'

એ ઉપરાંત તેને મનુષ્ય-સ્વભાવનું ઊંડું જ્ઞાન હતું. તે લોક-સમાજનો સાચો નાડપારખુ હતો. તે સામાન્ય ગુજરાતી જીવનને કવનારો હતો અને સાદા અને સરળ ભાવોમાં કથન કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. તેની 'ભાષા શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત તથા પદઅધન સરળ, ઘટ્ટ અને કોમળ** હતું.

આ બધા ગુણોને લીધે તેનાં આખ્યાનો લોકોની ખ્યાતિને પામ્યાં અને તે લોકોના પ્રેમ તેમ જ આદરને પાત્ર બન્યા.

સાથે સાથે, પ્રેમાનંદની કેટલીક મર્યાદાઓનો પણ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. પ્રેમાનંદ કથાકાર હોવાથી તેની દષ્ટિ સમક્ષ હંમેશાં શ્રોતા-વર્ગ જ હોય. તેથી એ સમાજની રસરુચિને પોષવાનું તેને સહેજે મન થાય — અને શ્રોતાઓને રીઝવવા તે મથે જ. એ કારણે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો તે કાળના સમાજની રસરુચિથી જ રંગાયેલાં છે અને તેથી 'મહાભારત', 'રામાયણ', 'પુરાણ' ઇત્યાદિના પ્રસંગો, પાત્રો વગેરેનું પ્રેમાનંદને હાથે ગુજરાતીકરણ થયું છે.

આમ કરવાથી એ આખ્યાનો ગુજરાતી સમાજમાં લોકભોગ્ય અને અસરકારક નીવડ્યાં ખરાં. પરંતુ એમ કરવા જતાં કેટલાંય પાત્રોને હાનિ પણ થઈ છે, અને સુરુચિભંગનો દોષ પણ થયો છે. જેમકે, 'નળાખ્યાન' x માં મત્સ્ય-પ્રસંગ વખતે નળનું દમયંતી પ્રત્યેનું

* 'નવલગ્રંથાવલિ'માંથી.

x અહીં માત્ર 'નળાખ્યાન'ને જ લક્ષમાં રાખ્યું છે. અભ્યાસીને બીજાં આખ્યાનોમાંથી પ્રસંગો મળી રહેશે.

વલણ, ઋતુપર્ણ સ્વયંવરમાં જવા તૈયાર થાય છે તે વખતે તેનું તેની રાણી પ્રત્યેનું વર્તન, આહુકનો ઋતુપર્ણ સાથેનો વર્તાવ, આહુક દમયંતી પાસે જાય છે ત્યારે તેનું વર્તન વગેરે કેટલાયે પ્રસંગો એનાં આખ્યાનોમાંથી મળી આવે છે જ્યાં ઔચિત્યભંગ નજરે પડે છે અને વિવેકની મર્યાદાનો પણ લોપ થાય છે.

એમનાં પાત્રોનાં વર્ણનો અલંકારથી ઝળહળે છે ખરાં. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર કવિ વધુ અલંકારો વાપરવાના મોહમાં તણાઈ જઈને પ્રમાણનું ભાન વીસરી જાય છે. ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીનું વર્ણન કરતાં કવિ એક પછી એક અલંકાર ખડકતા જ જાય છે. તેથી અલંકારોનો અતિરેક થઈ જાય છે અને વર્ણન પણ ક્લિષ્ટ અને અટપટું થઈ જાય છે. તેને સમજવા માટે વચ્ચે અટકવું પડે, તેથી કાવ્યના પ્રવાહમાં એ ક્ષતિરૂપ અને છે. પરંતુ એટલું તો ખરું કે, આખ્યાનો ખાસ કરીને શ્રાવ્ય હોવાથી અને સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં પણ અલંકારો વાપરવાની રીત પ્રચલિત હોવાથી પ્રેમાનંદ પણ એ રીતને સહેજે અનુસરે છે. સાથે સાથે એટલું તો કબૂલ કરવું પડે છે કે, દમયંતી સ્વયંવરમાં આવે છે ત્યારે એનું વર્ણન કરવામાં ભલે કવિ અલંકારોનો ખડકલો કરે છે, પણ કવિને મુખે એ લયમય વર્ણન સાંભળીને શ્રોતાવર્ગ ડોલવા લાગતો હશે અને કવિ સાથે સૂર પણ મિલાવતો હશે !

પ્રેમાનંદનાં ઘણાં ખરાં વર્ણનો એકધારાં હોય છે. દા. ત. ‘નળાખ્યાન’માં આહુકનું વર્ણન કે ‘સુદામાચરિત’માં સુદામાનું વર્ણન એક જ રીતને અનુસરે છે. વળી કવિનું પ્રકૃતિ વિશેનું જ્ઞાન ખૂબ જ મર્યાદિત છે. તેનું વનવર્ણન પણ જંગલખાતાની શુષ્ક યાદી જેવું અતી જાય છે. પરંતુ શ્રોતાઓ આગળ તે વનનું દૃશ્ય ખડું કરવામાં સફળ તો થાય જ છે.

પ્રેમાનંદની આવી મર્યાદાઓ હોવા છતાંયે તેની ઉત્કૃષ્ટ સર્જન-શક્તિ, તેનો રસપ્રભાવ, જીવંત પાત્રાલેખન, ગુજરાતી જનસમાજનું

નિરૂપણ ઇત્યાદિ સિદ્ધિને લીધે તેનાં આખ્યાનો ગુજરાતી ભાષા જીવંત હશે ત્યાં સુધી એટલાં જ આસ્વાદ્ય અને જીવંત રહેશે. આજ લગી પ્રેમાનંદ જ ગુજરાતી ભાષામાં મહાકવિને સ્થાને છે, એ હકીકત જ પ્રેમાનંદની સર્જનશક્તિની પ્રતીતિ કરાવવા માટે પૂરતી છે.

‘આખ્યાન’નું સ્વરૂપ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાન એ ખૂબ જ પ્રચલિત કાવ્યપ્રકાર છે. સંસ્કૃત ન જાણનાર સામાન્ય જનસમાજને ‘મહાભારત’, ‘રામાયણ’, ‘પુરાણ’ ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથોનો આસ્વાદ કરાવવા લોકભાષામાં જ એ ધર્મગ્રંથો રચાવા લાગ્યા. જૈનોએ પ્રથમ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યને રાસા, પ્રગંધ રૂપે પદ્યમાં ઉતારવા પહેલ કરી અને એમાં તેઓ સફળ પણ થયા. એ જોઈને બ્રાહ્મણોએ હિંદુ ધર્મગ્રંથો — ‘મહાભારત’, ‘રામાયણ’, ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’ તેમ જ બીજાં લોકવિખ્યાત પુરાણોને લોકભાષામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી ધીમે ધીમે કથાકારની શક્તિ ધરાવનાર કુશળ બ્રાહ્મણો એ ધર્મગ્રંથોમાં આવતાં ઉપાખ્યાનો અને કથાઓ ઉપરથી પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે તેમ જ જનસમાજમાં એ ઉપાખ્યાનો અને કથાઓ જે સ્વરૂપે પ્રચલિત હતાં તેની સહાય વડે સ્વતંત્ર રચના કરવા લાગ્યા અને એમાંથી ‘આખ્યાન’નું સ્વરૂપ ઘડાયું.

સંસ્કૃત આલંકારિકોએ ‘આખ્યાન’નું લક્ષણ આ પ્રમાણે નિરૂપ્યું છે : ‘આખ્યાનં પૂર્વવૃત્તોક્તિઃ ।’ પૂર્વે બની ગયેલા કોઈ પ્રસંગનું કથન તે આખ્યાન. આ કથન ગદ્યમાં હોવું જોઈએ કે પદ્યમાં એનું સૂચન આ વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે, એ વૃત્તાંત ઉપાદ્ય કે કાલ્પનિક વસ્તુ ન હોવું જોઈએ; એ લોકવિખ્યાત — પૂર્વોક્ત — હોવું જોઈએ.

આચાર્યવર્ધ હેમચંદ્રના ‘કાવ્યાનુશાસન’ અનુસાર આખ્યાનક-સંજ્ઞાં તલ્લભતે યદ્યમિત્યન્ પઠન્ ગાયન્ એવો આખ્યાનનો અર્થ લઈએ તે એમાં અભિનયને પણ અવકાશ રહે છે અને માણસદ પ્રસંગોચિત

અભિનય કરતા જ હોય છે, જેથી પોતાના કથનની શ્રોતાઓ ઉપર અસર પડે.

વળી 'આખ્યાન' શબ્દ આ + ક્ષ્ય - ક્ષ્યા ધાતુ પરથી અને છે. તેથી આખ્યાન એટલે 'આસમંતાન્ ક્ષ્યાન્'—અંધી રીતે વિસ્તારીને કથન કરવું—એવો અર્થ નીકળે છે. ઉપાખ્યાન તરીકે આવતી આડકથાઓ પરથી આખ્યાન ઘણું કરીને રચાયેલાં છે. ઉપાખ્યાન મુખ્ય કથાના વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને અને તેનો સંદર્ભ જાળવીને કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આખ્યાન તો પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જમાવી બેસે છે અને તાના વસ્તુનો જોઈએ એટલો વિસ્તાર કરીને નવી જ રીતે રસમય શૈલીમાં પોતાના સ્વરૂપનો વિકાસ સાધે છે.

આખું આખ્યાન એક જ બેદકે પૂરું થાય એ સંભવિત નથી. વળી એકઘાટું આખ્યાન ચાલ્યા કરે અને વચ્ચે વિરામ ન આવે, તો તે કંટાળાસ્પ પણુ અતી જાય છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યો વગેરેમાં તેથી જ સર્ગ તેમ જ અધ્યાયની સુગમતા યોજાયેલી છે; નાટકમાં અંક તેમ જ પ્રવેશની વ્યવસ્થા હોય છે. વળી આધુનિક સાહિત્યપ્રકાર નવલકથામાં પણ આખું વસ્તુ પ્રકરણોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું હોય છે. એ જ રીતે આખ્યાનને પણ 'કડવાં'માં વહેંચેલું હોય છે. 'કડવું' શબ્દ મૂળ અપભ્રંશ પરથી આવ્યો છે. આચાર્યવર્ષ હેમચંદ્ર આદિએ 'કડવક' શબ્દ વાપર્યો છે. એ મૂળ શબ્દ દેશ્ય હોવો જોઈએ અને પછી સંસ્કૃતમાં રૂઢ થયો હોય એમ લાગે છે. 'કડવું'નો અર્થ અમુક કડીઓનો સમૂહ થઈ શકે. આખ્યાનની રચના 'દેશીબદ્ધ' કડવાંમાં હોય છે અને સામાન્યતઃ પ્રત્યેક કડવાના ત્રણ ભાગ પડે છે: (૧) પ્રારંભનો 'રાગ' એટલે જે રાગમાં આખી દેશીનું ગુંજન ચાલવાનું હોય તે દર્શાવનારી કડી. એનો ઉપયોગ પ્રાસ્તાવિક તરીકે થતો હોય છે. શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ એને 'મહોડિયું' તરીકે ઓળખાવે છે. (૨) તે પછી એ રાગનો જ 'ઢાળ' કે 'ચાલ' કે 'દોટ' નામનો મધ્ય ભાગ. આ ભાગમાં જ કડવાનો ઘણો ખરો ભાગ આવી જાય છે અને એમાં

જ કડવામાં આવતા પ્રસંગનું વિસ્તારથી આલેખન થયેલું હોય છે. (૩) આખ્યાનને છેડે 'વલ્લભ' કે 'ઊથલો' આવે છે. એ દ્વારા આખા કડવાના વક્તવ્યને સમેટી લેવામાં આવે છે. એ લગભગ ઉપસંહારરૂપ હોય છે, અને ઘણું કરીને એ પછીના કડવાના વસ્તુનો નિર્દેશ પણ કરે છે. 'વલ્લભ' કે 'ઊથલો' વિશે ખીજું અગત્યનું એ છે કે, એનો રાગ કડવાની મુખ્ય દેશી કરતાં જુદો હોય છે. મુખ્ય દેશીના અંતના શબ્દોને પકડી લઈ તે આગળ વધે છે. કોઈ કોઈ વાર આખ્યાનની વચ્ચે કોઈ કડવું સ્વતંત્ર ગીત તરીકે પણ યોજાયેલું હોય છે અને તેમાં કડવાની યોજના જળવાતી પણ નથી. 'નળાખ્યાન'માં ૨૬મું કડવું, ૩૧મું કડવું એનાં ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકાય.

આખ્યાનમાં કેટલાં કડવાં હોવાં જોઈએ એ માટે નિશ્ચિત સંખ્યા હોતી નથી. આખ્યાનના વસ્તુના વિસ્તાર પ્રમાણે કડવાંની સંખ્યા હોય છે.

આખ્યાનની કડવાખદ્ધ રચના આરંભકાળમાં મળતી નથી. તે વખતે નરસિંહ મહેતાનાં પદ જોવી જ આખ્યાનની રચના હતી. ત્યાર પછી પણ ભાલણ આદિ કવિઓએ એવી રચનાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કડવાખદ્ધ આખ્યાનની પદ્ધતિ ભાલણથી શરૂ થાય છે; નાકર તેને વિકસાવે છે અને પછી-પ્રેમાનંદને લાથે તે મુદ્દબ અને છે.

આખ્યાનનું બાહ્ય સ્વરૂપ સરળ અને સાદું હોય છે. સંસ્કૃત 'મહાકાવ્ય' વગેરેની પેઠે પ્રારંભમાં આશીર્વાચન, નામસ્ત્રિક્યા કે વસ્તુનિર્દેશ હોય છે. આનું મૂળ પ્રયોજન શ્રોતાઓને કથાશ્રવણ માટે એકાગ્ર કરવાનું તેમ જ સાથે સાથે 'કાવ્યપ્રકાશ'કાર કહે છે એમ, વિઘ્નવિવાતાય — વિઘ્નો દૂર કરવા માટે, આખું આખ્યાન નિર્વિઘ્ન પૂરું થાય એ અર્થે ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરવાનું પણ હોય છે.

આખ્યાનનું વસ્તુ 'લોકખ્યાત' હોવાનો આગ્રહ રાખવાનું કારણ એ છે કે, આખ્યાન શ્રાવ્ય હોવાથી સામાન્ય શ્રોતાઓને એના પૂર્વવૃત્તનો આજો ખ્યાલ હોય, તો તેઓને આખ્યાન સમજવામાં સરળતા

રહે અને તેઓ એકાગ્રતા જાળવી શકે. તેથી જ આખ્યાનનું વસ્તુ ઘણું કરીને 'રામાયણ', 'મહાભારત', 'ભાગવત' ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથોમાંથી તેમ જ ભક્તોનાં જીવનચરિતોમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે.

'આખ્યાન' મુખ્યત્વે શ્રાવ્ય કાવ્ય હોવાથી શ્રોતાઓને તાદરશ અને એ રીતે આખ્યાનકારને જુદાં જુદાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેનું આલેખન પોતાની મેળે ઉપજાવવું પડે છે. તેથી જ પ્રેમાનંદ જેવું આખ્યાનકારને હાથે પુરાણ-કાળનાં પાત્રો, પ્રસંગો, રીતરિવાજો વગેરેનું આલેખન તત્કાલીન રીત પ્રમાણે થયેલું મળી આવે છે; પૌરાણિક ભાવનાના સ્વાંગ નીચે ગુજરાતનું જીવન આલેખાયું છે; પૌરાણિક પાત્રો તો માત્ર નિમિત્તરૂપ જ અન્યાં છે, જીવન અને ચરિત્ર તો તે સમયનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં જ નિરૂપાયાં છે.

વળી 'આખ્યાન' શ્રાવ્ય હોવાથી એમાં રસની જમાવટ પણ પ્રત્યક્ષ રીતે અસર કરે એવી થવી જોઈએ. તેમાં એક કરતાં વધારે રસની તેમ જ શ્રોતાઓને 'હવે શું થશે?', 'હવે શું આવશે?', 'હવે આમ તો નહિ થાયને?' એવું કુતૂહલ થાય એવા પ્રસંગોની સંયોજના કરવી જોઈએ. ભાવ અને પ્રસંગોને અનુરૂપ છંદો અને લયો યોજવા જોઈએ; જેથી કથન વધારે સચોટ, માર્મિક, સ્વાભાવિક, રસપ્રદ અને ઔચિત્યપૂર્ણ અને એ ઉપરાંત પ્રસંગોનું નિરૂપણ એવી રીતે થવું જોઈએ કે, તે જાણે સાચોસાચ અનતા હોય, ભજવાતો હોય અને અનુભવાતો હોય એવો ભાવ શ્રોતાઓમાં જાગે.

'આખ્યાન' પ્રાકૃત જનસમાજને આનંદ ઉપરાંત ધર્મ, નીતિ, સદ્ગુણ વગેરેની પરોક્ષ કેળવણી મળે એ હેતુને લક્ષમાં રાખીને રચાતું હોવાથી, તેની ભાષા વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ પરંતુ સાદી, સરળ, ઘરગથ્થુ હોવી જરૂરી છે; જેથી સૌ શ્રોતાજન એનો રસાસ્વાદ લઈ શકે અને કામ-ધંધામાં આખો દિવસ રોકાયેલો જનસમાજ આખ્યાનના રસાસ્વાદમાં તરબોળ બની ધર્મ અને નીતિનો સરળ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી કથા-શ્રવણથી પાવન થઈ આનંદ પામે અને જીવનની ધન્યતા અનુભવી શકે.

‘નળાખ્યાન’

‘નળાખ્યાન’ની મૂળ કથા ‘મહાભારત’ના વનપર્વમાં ‘નલોપાખ્યાન’માં આપેલી છે. નલદમયંતીનું ચરિત્ર ઘણું હૃદયંગમ છે અને લોકપ્રિય પણ ઘણું થયું છે. સંસ્કૃતમાં અને આપણી અન્ય ભાષાઓમાં નલદમયંતી વિશે જેટલાં કાવ્યો, ચમ્પૂ અને નાટક લખાયાં છે તેટલાં અન્ય ઉપાખ્યાનો વિશે લખાયાં નથી. એ દર્શાવે છે કે, આ આખ્યાન મહાભારત-કાળથી ખૂબ જ પ્રચલિત હતું. સંસ્કૃત ભાષાના સમયમાં નલચરિત્રને વર્ણવતાં ‘નૈષઢીય ચરિત્ર’, ‘નલોદય’, ‘સહૃદયોનન્દ’, ‘નલામ્યુદય’ કાવ્યો મળે છે. જૈન કવિઓએ પણ નલચરિત્ર પર કાવ્યો રચ્યાં છે. માણિક્યચંદ્ર નામના જૈન કવિએ ‘નલાયન’ અને આચાર્યવર્ધ હેમચંદ્રના પદ્મશિષ્ય રામચંદ્રે ‘નલવિલાસ કાવ્યક’ રચ્યાં છે. એ ઉપરાંત ‘દમયંતી ચમ્પૂ’, ‘દમયંતીપ્રવંધ’, ‘નલકથા’ વગેરે પણ છે. વળી સં. ૧૬૬૪માં જૈન સાધુ વાચક મેઘરાજે અને સં. ૧૬૬૫માં નયસુંદરે ‘નલદમયંતી રાસ’ રચેલ છે. વળી સમયસુંદરે પણ એ વિષય પર ‘રાસ’ લખેલો જણાય છે. પરંતુ મેઘરાજ, નયસુંદર, તથા સમયસુંદરની કૃતિઓ પહેલાં ભાલણે સં. ૧૫૪૫ના અરસામાં (ભાલણે જે નળાખ્યાનો લખેલાં મનાય છે.) અને નાકરે સં. ૧૫૮૧ના અરસામાં ‘નળાખ્યાન’ લખેલ છે. નાકરના ‘નળાખ્યાન’ પર ભાલણની ઘણી અસર છે. ત્યાર પછી કવિ પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૪૨ના અરસામાં ‘નળાખ્યાન’ લખ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં ભાલણ, નાકર અને પ્રેમાનંદ એ ત્રણ કવિઓનાં ‘નળાખ્યાન’ આપણું ધ્યાન ખેંચે એવાં છે. એ ત્રણમાં અવશ્ય પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ પ્રથમ આવી શકે અને તે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં પણ શ્રેષ્ઠ કૃતિ તરીકે ગણાય છે.

‘મહાભારત’ના ‘નલોપાખ્યાન’ અને પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’માં ક્યાં ક્યાં ફેરફાર આવે છે તેની સવિસ્તર માહિતી ‘ટિપ્પણ’માં આપી છે વળી શ્રી. રા. વિ. પાઠકે આ અને કૃતિના વસ્તુભેદની મીમાંસા

વિસ્તારથી 'કાવ્યની શક્તિ' નામક પુસ્તકમાં કરી છે. તેથી અહીં માત્ર કેટલાક અગત્યના મુદ્દાને લક્ષમાં રાખી ચર્ચા કરીશું.

પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન' વિશે ચર્ચા કરતાં પહેલાં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. મહાભારતકાળ પછી ઘણાં વર્ષો વીતી ગયા અને પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'નું સર્જન થાય છે. વળી આપણે આગળ જોઈ ગયા એ રીતે એ વચ્ચેના ગાળામાં નલચરિત્ર વિશે સારા પ્રમાણમાં કાવ્યો, ચમ્પૂ અને નાટક પણ લખાયાં છે. તદુપરાંત આ ચરિત્ર લોકપ્રિય પણ ખૂબ જ થયું હોવાથી સમાજમાં નળદમયંતીની કથાએ લોકકથાનું સ્વરૂપ પણ લીધું હશે. તેથી પ્રેમાનંદ પાસે નલચરિત્ર માટે જે સામગ્રી ભેગી થઈ હતી તે વૈવિધ્યપૂર્ણ હતી. પ્રેમાનંદ તો હતો કથાકાર અને તેને આખ્યાનો સંભળાવવાં હતાં પ્રાકૃત જનસમાજને. તેથી લોકસમાજના એ સાચા નાડપારખુ પ્રેમાનંદે એ બધી હકીકતોને તેમ જ પુરાગામીઓએ રચેલાં આખ્યાનોનો જનરુચિને લક્ષમાં લઈ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો હશે. જો પ્રેમાનંદ જનસમાજમાં રૂઢ થઈ ગયેલી કથાને બાબુએ રાખી પોતાની કલ્પના અનુસાર આખ્યાન લખવાનું સાહસ કરત, તો તેનું એ આખ્યાન એટલું લોકપ્રિય ન જ બની શકતું. મહાકવિ કાલિદાસે લખેલ 'શાકુંતલ'માં અને 'મહાભારત'માં આવતા 'શાકુંતલ'માં વસ્તુ-સંકલનાની દૃષ્ટિએ એ સ્વતંત્ર-મૌલિક-કૃતિઓ વચ્ચે જેટલો તફાવત હોય એટલો ભેદ છે. પરંતુ એ બેના રચનાકાળમાં એટલું બધું અંતર નથી, જેટલું મહાભારત-કાળ અને પ્રેમાનંદના સમય વચ્ચે છે. તેથી આવો ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાનું કાલિદાસ માટે જેટલું સુગમ હતું, એટલું પ્રેમાનંદ માટે ન જ કહી શકાય. તેથી પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માં અને 'મહાભારત'ની મૂળ કથામાં જે ફેરફારો નજરે પડે છે તેને માટે પ્રેમાનંદ કદાચ બહુ ઓછો જવાબદાર ગણાય. એ ફેરફારો પ્રેમાનંદે જ દાખલ કર્યા એમ એકાંક રીતે ન જ કહી શકાય. માટે પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'નું વિવેચન કરતી વખતે આ વાતને લક્ષમાં રાખીને વિચારીએ, તો પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'ના ગુણદોષનું વિવેકયુક્ત નિરૂપણ કરવામાં સુગમતા રહેશે.

ભાલણુ 'મહાભારત'ની મૂળ કથાને વક્ષદાર રહેલા પ્રયત્ન કરે છે અને 'નૈવધીય ચરિત'નો અત્રત્તર ઉપયોગ કરે છે. તેથી પ્રેમાનંદનું અને ભાલણનું નળાખ્યાન જોતાં જણાય છે કે, પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી ભાલણના નળાખ્યાનનો અહુ જ ઓછો ઉપયોગ કર્યો હોય. પરંતુ નાકરના 'નળાખ્યાન'નો પ્રેમાનંદે છૂટથી ઉપયોગ કર્યો લાગે છે. કેટલાયે પ્રસંગોમાં સામ્ય મળી આવે છે. યુધિષ્ઠિર યુદ્ધસ્થ ઋષિ આગળ પોતાના દુઃખની જે રીતે વાત કરે છે, એ 'મહાભારત'ની મૂળ કથામાં નથી. પરંતુ નાકરે જે રીતે એ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે, તેને અનુરૂપ જ વર્ણન પ્રેમાનંદમાં મળે છે. અવશ્ય પ્રેમાનંદે પોતાની રીત પ્રમાણે એ પ્રસંગને મૂક્યો છે, અને વધુ કાવ્યમય કર્યો છે.

એ રીતે અનેની સ્વતંત્ર તુલના કરવા જતાં લંગાણુ થવાનો ભય રહે છે. તેથી એકબે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવા પ્રસંગો જ લઈ એ 'મત્સ્યલક્ષણ'નો પ્રસંગ વિચારવા જેવો છે. મહાભારતની મૂળ કથામાં તેમ જ અન્ય સંસ્કૃત કૃતિઓમાં એ પ્રસંગ નથી. ભાલણમાં પણ નથી. એ પ્રસંગ નાકરના 'નળાખ્યાન'માં આવે છે. પણ ત્યાં એ પ્રસંગનો ઉપયોગ દમયંતીના અમૃતસાવિયા કર હતા ('મહાભારત'ની મૂળ કથામાં અમૃતસાવિયા કરતી વાત નથી.) એ જણાવવા પૂરતો જ છે. દમયંતીના ત્યાગનું એ પ્રસંગ કારણુ બનતો નથી. એમાં દમયંતી એમ વિચારે છે કે, મીન જીવતાં થયાં એ નળરાજ માનશે નહિ, તેથી માછલાં મેં ખાધાં એમ તે નળને કહે છે, ત્યારે નળ એને માત્ર ઠપકો જ આપે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ એ પ્રસંગને ત્રાસ ઊપજે એ રીતે વિસ્તારે છે :

મચ્છ જીવતાં થઈ પાણીમાં પડી ન્ય છે, ત્યારે દમયંતી ગાભરી ખતી ન્ય છે. તેને થાય છે : 'હવે સ્વામીને શો ઉત્તર વાળું ?' ત્યાં નળ આવી ચડે છે અને સાવ નીચ માણસની માફક પૂછે છે :

'કહે રે પાપણી, શકે હું પાળે, લક્ષ કીધાં મીન ?' દમયંતી ખૂબ ગભરાઈ જઈ ખોટું જોલે છે. (અહીં શેક્સપિયરના 'ઓથેલો'

નાટકની નાયિકા નિર્દોષ ઉસિડેમોના યાદ આવે છે ! સ્ત્રીમાત્રનો જાણે એ સ્વભાવ જ હોય !) પછી તો નળ દમયંતીને ‘પાપિણી,’ ‘મલીન મન . . . મારે કરે આહાર,’ ‘શું આગ પેટમાં લાગી ?’ ‘પી રે પાણી તું ફરી ફરી, કાં જે મરણ ખાધાં પેટ ભરી’ વગેરે મહેલ્યાં મારે છે. વળી આ પ્રસંગે નળ હંસે દૂત ન રમવાની અને સ્ત્રી પર વિશ્વાસ ન કરવાની શિખામણ આપી હતી તે યાદ કરે છે. હંસ આવી શિખામણ શા માટે આપે એ સમગ્રનું નથી. પ્રેમાનંદે કરેલો આ ઉમેશ નિરર્થક લાગે છે. આ આખો પ્રસંગ નળના પાત્રની ઉચ્ચતાને હાનિરૂપ અને છે. એમાં ઔચિત્ય લગાડે સચવાતું નથી.*

બીજા પ્રસંગ છે ‘હારચોરી’નો. આ પ્રસંગ મૂળ કથામાં કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ક્યાંય મળતો નથી. નાટકમાં પણ આ પ્રસંગ નથી. (ગુજરાતી પ્રેક્ષકો નાટકના ‘નળાખ્યાન’ની આવૃત્તિમાં એ પ્રસંગ મળે છે, પણ એ ક્ષેપક હોય એમ લાગે છે.) પ્રેમાનંદે ‘નળાખ્યાન’માં એ પ્રસંગ ઉમેર્યો છે. એનું પ્રયોજન દમયંતી પર પડતા દુઃખની પરાકાષ્ઠા સૂચવવા માટે જ હોતું જોઈએ.

આ સિવાય ‘નળાખ્યાન’માં નાના મોટા ફેરફારો થયા છે. પણ એ સૌનું નિરૂપણ કરવું જરૂરી નથી. કર્કોટક નાગ નળને ડંખે છે એ પ્રસંગ ‘મહાભારત’માં ખૂબીથી વર્ણવ્યો છે. નળ કર્કોટકને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢે છે, ત્યારે નાગ નળને કહે છે કે, તમે પગલાં ગણતાં આગળ જાઓ. નળ એ પ્રમાણે કરે છે, ત્યાં તો દશમે પગલે કર્કોટક તેને ડંખ મારે છે.

* આ પ્રસંગ વિશે શ્રી. રા. વિ. પાઠકનું મનવ્ય વિચારવા જેવું છે : — ‘એ પ્રસંગે દમયંતી જેવી દીન અને છે, અને નળ જેટલો અધમ અને છે તેટલાં બીજાં ભાગ્યે જ અને છે. કહેવું જોઈએ કે, પ્રેમાનંદે એક રસ-નિરૂપણમાં એટલે સુધી ધસડાઈ જાય છે કે તેનું ઔચિત્યભાન ઓછું થઈ જાય છે. પાત્રના સ્વભાવથી અસંગત વસ્તુઓ પણ તે ક્ષણિક રસ ઉત્પન્ન કરવા, અમુક ખંડમાં રસ ઉત્પન્ન કરવા, મૂકે છે. પ્રેમાનંદની બધી કૃતિઓમાં આ દોષ હું જોઉં છું.’

(તત : સંખ્યાતુમારબ્ધમ્ અદશદશમે પદે ।) સંસ્કૃતમાં ‘દશ’ શબ્દ પર શ્લેષ છે. ‘દશ’ એટલે ‘દસ’ સંખ્યા અને ‘દશ’ એટલે ‘ડંખ માર’ એવો અર્થ થાય. આમ કોર્કોટક નળ પાસે ‘ડંખ માર’ એમ કહેવડાવીને પછી ડંખ મારે છે. કારણ કે નળરાજ્ય કહે નહીં ત્યાં સુધી ડંખ મારવો ઉચિત ન ગણાય ! પછી જ્યારે નળ કોર્કોટકને એનું કારણ પૂછે છે, ત્યારે તે કહે છે કે, કળિ તમારા શરીરમાં સુખેથી રહી શકશે નહીં; અને ડંખની પીડા તમને નહીં પણ કળિને થશે. વળી ‘મહાભારત’માં દમયંતી નળને શોધતી વનમાં ભમતી હોય છે, ત્યારે દુઃખ પામીને તે શાપ આપે છે કે, અમને આમ પીડા આપનાર સુખેથી રહી શકશે નહીં. એ શાપ પણ કોર્કોટકના ડંખથી ફળે છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’માં આ ખૂબી આવતી નથી. એ તો નળ રાજ્યને ત્રણ વરસ ગુપ્ત રહેવાનું કારણ કહે છે. (‘મહાભારત’ માં ગુપ્ત રહેવાનો ઉલ્લેખ નથી, એ માટે જુઓ ટિપ્પણ.)

નળદમયંતીની વિપત્તિઓમાં પ્રેમાનંદે જ્યાં ત્યાં કળિને જ આગળ કર્યો છે. સોનાનું પંખી પણ કળિ થાય, વસ્ત્ર દ્રાડવાની તલવાર પણ કળિ, તાપસનો આશ્રમ એ પણ કળિની માયા, વલ્લભરાના પ્રસંગમાં કળિ જ સિંહ બનીને હાથીઓના ટોળાને ભડકાવે છે, જોષી થઈ દમયંતી પર આળ પણ કળિ જ ચડાવે છે અને માસીને ત્યાં ઇંદુમતીનો (ખરી રીતે સુનંદાનો) હાર ચોરનાર પણ કળિ જ ! પ્રેમાનંદે કળિ પર એટલી મહેરબાની કરી કે, તેને અજગર કે પારધી ન બતાવ્યો ! નારદ પાસે પણ ફીક ફીક ખટપટનું કામ પ્રેમાનંદે કરાવે છે અને તેણે નારદને ખલ-જન જેવો ચીતર્યો છે !

આવી સુધી આપણે અમુક પ્રસંગો વિશે નિરૂપણ કર્યું. હવે રસને અનુલક્ષીને ‘નળાખ્યાન’ના વસ્તુનો વિચાર કરીએ. ‘મહાભારત’ માં ‘નલોપાખ્યાન’નો કથાપ્રસંગ કરુણ છે. યુધિષ્ઠિર રાજ્યને અર્જુન વિના વનનું દુઃખ ખેવડું લાગે છે. શ્રુતદેવ ઋષિ જ્યારે તેમને ત્યાં આવે છે, ત્યારે ધર્મરાજ તેમને પૂછે છે કે, અમારા કરતાં કોઈ

વધારે દુઃખી છે? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિરનું દુઃખ હળવું કરવા 'દુઃખે દુઃખાધિકં પચ્ય' એ વિવેકને અનુસરી બુદ્ધિશક્તિ નક્કરજાનની કથા યુધિષ્ઠિરને કહે છે. એ રીતે આખું આખ્યાન કરુણ કથા જ વર્ણવે છે. 'નળાખ્યાન'માં પણ મુખ્ય રસ કરુણ છે. પણ તેની સાથે સાથે બીજા રસોની ગૂંથણી પ્રેમાનંદે કરી છે. કરુણ સાથે હાસ્ય રસ હોય તો કરુણની ઉત્કટતા પણ સચવાય અને કરુણ રસને છરવવાનું પણ શક્ય અને. તેથી રસની આખતમાં ખ્યાતિ પામેલા પ્રેમાનંદે કરુણની સાથે હાસ્યની પણ ફીક જમાવટ કરી છે. શરૂઆતમાં જ યુધિષ્ઠિર પોતાની મુશ્કેલી વર્ણવે છે એમાં હાસ્યની આછી રેખા છે જ.

ત્યારે પછી કથાપ્રવાહ* આગળ વધે છે. આપણે સ્વયંવરના પ્રસંગે આવીએ. દેવો અને રાજાઓ બધા જ દમયંતીને વરવા ઘેલા અને છે. અહીં પ્રેમાનંદને પ્રિય એવા હાસ્ય રસને અવકાશ મળે છે. સ્વયંવરમાં આવતા રાજાઓનું વર્ણન કરી રાજાઓની પ્રેમાનંદ ઠેકડી કરે છે. દમયંતી જ્યારે સ્વયંવર મંડપમાં આવે છે, ત્યારે રાજાઓની સ્થિતિ ક્ષેડી થાય છે! વળી કેટલાક તો 'કનક કાપે, લાંચ આપે, સાહેલીને સાધય' એ રીત પણ અજમાવે છે! દેવો પણ પ્રેમાનંદના હાથમાંથી છટકતા નથી! દમયંતી જ્યારે વરમાળા લઈને વરવા આવે છે, ત્યારે દેવો 'એક એકને અળગા કરે, લેવા હાર કંઈ આગળ ધરે' છે! પછી દેવો એકબીજાને અંદરેઅંદર શાપ આપીને 'રીંછ, વાનર, શ્વાન, માંજર' - મુખા અને છે અને હાસ્યને પાત્ર થાય છે! વળી હાસ્યની ખરી મજા તો ત્યારે આવે છે જ્યારે દમયંતી ચારેતે પ્રણામ કરીને પૂછે છે: 'તમારા તાતનાં શાં શાં નામ?' એના જવાબમાં ચાર દેવો 'વીરસેન પાંચેનો આપ!' છે એમ જણાવે છે. વળી પ્રેમાનંદ એટલેથી અટકે તો પ્રેમાનંદ શાનો? પછી નારદ મુનિ

* સળંગ કથા માટે 'ટિપ્પણ'માં દરેક કડવાની શરૂઆતમાં આપેલ સાર જુઓ.

દેવોની પત્નીઓને સાથે લઈને આ અધો તમાસો ગતાવવા લઈ આવે છે. આમ પ્રેમાનંદ હાસ્યની ખાતર દેવોની પેટ ભરીને મશકરી કરી લે છે !

ત્યાર પછી નગરાન્ન આહુક વેશે ઋતુપર્ણને ત્યાં રહેવા માટે અયોધ્યા આવે છે, ત્યારે ફરીને હાસ્યરસને અવકાશ મળે છે. પણ ત્યાં નગરાન્નને દમયંતીના વિરહનું દુઃખ અંતરમાં વહેતો વર્ણવ્યો છે. એથી હાસ્યરસ કનુભુને વધુ ઉત્કટ બનાવે છે. પછી ઋતુપર્ણ દમયંતીના સ્વયંવરમાં જવા ઉતાવળો અને છે અને ગરજનો માર્યો આહુકની ખુશામત કરવા લાગે છે ત્યારે, અને આહુક પણ તેની સાથે તોછડું વર્તન કરે છે ત્યારે હાસ્યની છોળો ઊડે છે. ઘોડાઓનું વર્ણન પણ એવું જ હાસ્યગનક છે. અહીં શ્રી. રા. વિ. પાઠકે દમયંતીના આખીજન સ્વયંવર-પ્રસંગે પ્રેમાનંદે આહુક તેમ જ ઋતુપર્ણને જે રીતે વર્ણવ્યા છે એમાં રહેલા ઔચિત્ય-ભંગ વિશે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે તે યથાર્થ છે. તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ગણાશે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે : “ ઋતુપર્ણ પરણવાનો ગમે તેટલો ગરજનળુ અન્યો હતો, અને ગરજનળુ ગમે તેટલું અપમાન સહે એ ખરું — જો કે મહાભારતનો ઋતુપર્ણ છેક એવો નથી — તોપણ આહુક જે રૂપાન્તરમાં પણ નળ જ છે, તે તેનો એવી હલકી રીતે ઉપયોગ કરી ઋતુપર્ણને શા માટે હલકો પાડે ? પણ મનુષ્યસ્વભાવની આ ઝીણી સમજણ પ્રેમાનંદમાં નથી. કદાચ એ જમાનામાં પણ નહોતી. માણની સંસ્થા એવી હતી. કવિને તો તે વખતે પોતાની સમક્ષ ખેડેલાં શ્રોતાઓને હસાવવાં રડાવવાં હતાં ! તેમ કરવાના વેગમાં તે પોતાનાં પાત્રોના સ્વભાવને વદાદાર રહી શકતો નથી. આને દોષ જ ગણવો જોઈએ. હસાવવા ખાતર આમ કરેલું હતું એ એનું સમર્થન ન થઈ શકે. એને સમર્થન ગણીએ તો પછી કાવ્યમાં ગમે તે કરવાની કવિને છૂટ મળી જાય; કારણ કે કવિનાં આવાં સ્ખલનો અર્થ જ અમુક લાગણી ઉત્પન્ન કરવા જતાં જ થયેલાં હોય છે. કવિને ઘણી છૂટ છે, પણ તે અધી મનુષ્યસ્વભાવ

વ્યક્ત કરવાને માટે છે. મનુષ્યસ્વભાવને હાનિ કરીને તે કરું જ કરી શકે નહિ !”

આ પ્રમાણે ‘નળાખ્યાન’ કરુણ રસપ્રધાન કથા હોવા છતાંય પ્રેમાનંદ એમાં પોતાના સ્વભાવ અનુસાર હાસ્યરસ પણ ઠેર ઠેર રેલાવે છે. એ હાસ્યરસને આગુએ મૂકતાં જોઈએ તો અધે કરુણતા જ પથરાયેલી છે અને કરુણતાને સ્વદન અનાવનાર શ્રી. રા. ત્રિ. પાદક કહે છે એમ, નળ અને દમયંતીનો પરસ્પરનો પ્રેમ છે. નળ અને દમયંતીનો પરસ્પરનો પ્રેમ દુઃખના મહાકાંતારમાંથી પસાર થતાં અને લાંબો વિયોગ સહન કર્યા પછી સ્થૂળ દૈહિક આકર્ષણમાંથી છેવટે કેવી ઉત્કટતા સાધે છે એનું સુંદર આલેખન આ કરુણ કથામાં છે. તેથી એમાં શૃંગાર પણ કરુણને પોષવા આવે છે. નારદ જેવા બ્રહ્મચારીને અને હંસ જેવા પંખીને પણ મોહ પમાડનારી, દેવો પણ જોને પરણવા ઇચ્છાનીચા થઈ જાય છે, જેની ‘ત્રૈલોક્ય માંહાં જોડી નથી’, એવી અનુપમ સૌંદર્યવતી દમયંતીનાં વખાણ નારદને મુખે સાંભળીને નળમાં ‘અનળ’ પ્રગટ્યો અને દમયંતી પણ હંસને મુખે નળનાં વખાણ સાંભળીને નળ પર મુગ્ધ થઈ. (‘મહાભારત’માં આ પ્રસંગ જુદી રીતે દર્શાવ્યો છે, તે માટે જુઓ ‘ટિપ્પણ’.) આમ જને પાર્થિવ સૌન્દર્યથી આકર્ષાય છે; પછી સ્વયંવર વખતે દેવો નળ પાસે દૂતકાર્ય કરાવીને દમયંતીને વરવા મથે છે, એ કસોટીમાંથી પણ દમયંતીનો પ્રેમ અચળ રહે છે, આમ તે ઘનતા પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. છેવટે જનેનાં લગ્ન થાય છે. પછી પ્રેમની પરિણતિ સંસારસુખમાં આવવાની વેળાએ જ તેઓને વનમાં જવું પડે છે. ત્યાં જનેનો વિયોગ થાય છે. પછી અનેક દુઃખદ પ્રસંગમાંથી પાછો જને જણુનો સંયોગ થાય છે.

આ રીતે નળ અને દમયંતીને દુઃખમાંથી પસાર થવું પડે છે અને એ દ્વારા જનેના પરસ્પરના પ્રેમનો વિકાસ સ્થાય છે. પણ ‘નળાખ્યાન’નું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે, એમાં નળ કરતાં દમયંતીનો જ પ્રેમ દુઃખની કારમી કસોટીમાંથી પસાર થઈ, પાર્થિવ

સ્થિતિમાંથી ઉચ્ચતમ સ્વચ્છતા સ્થિતિએ પહોંચે છે. નળ જ્યારે આહુકરૂપે ઋતુપર્ણને ત્યાં રહે છે, ત્યારે દમયંતીને યાદ કરી વિરહદુઃખ સહન કરતો દર્શાવાયો છે. પણ દુઃખમાંથી પસાર થતાં જીવનમાં ગાંભીર્ય આવતું જોઈએ તે આહુકમાં જણાતું નથી. આ તરફ સુદેવ દમયંતીને કુરૂપ આહુકની વાત કરે છે, ત્યારે દમયંતી નળની કુરૂપતાનો ખ્યાલ કરતી નથી. તે તો કહે છે : ‘ગુણ ઉપર અંતઃકરણ, ન જોઈએ વપુનો વર્ણ.’ [અવશ્ય, પ્રેમાનંદ દમયંતીના એ પ્રેમની ઉચ્ચતા જાંખી પડે એવી રીતે એ વસ્તુ વર્ણવે છે : એક તો દમયંતી આવા દારુણ દુઃખમાંથી પસાર થયેલી હોવાથી એનો પ્રેમ કામ-વાસનાથી પર થઈ જ જાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દમયંતી જ્યારે પિયરમાં રહે છે, ત્યારના પ્રેમાનંદના વર્ણન (કડવું ૫૧, કડી ૭ થી ૧૩) પરથી એમ જ લાગે કે, તે કામજ્વરથી પીડાતી હોય ! ખીજી વસ્તુ એ કે, સુદેવને ટહેલ નાખવાનું દમયંતી જ શીખવે છે. એ ટહેલમાં વપરાયેલા શબ્દો—‘ધિક્ષ તુંને’, ‘જાત નીવડી નેટ રે,’ ‘કરમી’ (૫૧ : ૨૦થી ૨૨)—દમયંતી જેવી દુઃખમાંથી પસાર થયેલી સતી પોતાના પતિ માટે ન જ વાપરે.] પણ હજી દમયંતીએ નળને આહુકના રૂપમાં જોયો નથી એટલે તેની કુરૂપતાનો એને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે ? છેવટે એ પ્રસંગ પણ આવે છે. દમયંતી આહુકને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ‘ક્યાં નળ ક્યાં આહુક !’ એની તેને પ્રતીતિ થાય છે. ભાભીઓ દોડતી આવી દમયંતીને કહે છે :

‘કદાચ નળ નીવડશે, રહેશે એવું અંગ,

કહો આઈ તમે આ પુરુષનો, કેમ કરશો સંગ ?’

પણ દમયંતી ત્યારે પણ ચળતી નથી. તે તો નળના પાર્થિવ શરીરને નહિ પણ તેના અંતરને જ ચાહતી હતી.

આહુકરૂપે નળ જ્યારે વિદર્ભમાં આવે છે, ત્યારે પોતાની દાસીઓને તેમ જ પોતાનાં આળકોને જોઈને તેનું અંતઃકરણ ભરાઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે તેને દમયંતી પાસે લઈ જવા દાસી આવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ ફરીને ઔચિત્યભંગ કરે છે. આહુક જે શબ્દો વાપરે છે

(કડવું ૫૮ : ૧૪ થી ૨૧) તે અનુચિત છે. વળી જ્યારે તે દમયંતીને પ્રત્યક્ષ મળે છે, ત્યારે દમયંતી સ્વસ્થતા જાળવી રાખે છે અને સતીની પેઠે વર્તન કરે છે. પણ આહુકરણે આવનાર નળમાં ખરી રીતે આવા પ્રસંગે — લાંબા વિરહ પછી મિલનના પ્રસંગે — જે ગાંભીર્ય હોવું જોઈએ, તેને બદલે કામી પુરુષના જેવી વિહ્વળતા તે અનુભવે છે (કડવું ૫૮ : ૨૫). એ નળના પાત્રને ઝાંખું પાડે છે !

આ રીતે જોતાં નળ કરતાં દમયંતીનું પાત્ર જ પ્રેમાનંદને હાથે વિકાસશીલ દર્શાવાયું છે. જ્યારે ‘મહાભારત’ની મૂળ કથામાં નળ તેમ જ દમયંતી એ બંનેનો વિકાસ સુશ્લિષ્ટ રીતે દર્શાવાયો છે. દૂતકાર્ય વખતે ‘નળાખ્યાન’નો નળ તરત જ દેવોની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા તૈયાર થાય છે, જ્યારે ‘મહાભારત’ની મૂળ કથામાં નળ દેવોને સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે કે, ‘હું પણ એ જ હેતુથી (દમયંતીને વરવાના હેતુથી) આવ્યો છું. એક વાર જે સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી કોઈ પણ પુરુષ બીજાની ખાતર તેને શી રીતે છોડી શકે? તેથી હે દેવો, મને માફ કરો.’ પછી જ્યારે નળ દૂત તરીકે દમયંતી પાસે જાય છે, ત્યારે નળ પોતાનું પહેલાં ઓળખાણ આપી પછી જ દેવોનો સંદેશો કહે છે. અહીં દમયંતી પણ ઉદાત્ત રીતે વર્તે છે, અને નળને સ્પષ્ટ કહી દે છે કે, ‘તમે અને દેવો સૌ કોઈ સ્વયંવરમાં આવજો. હું તો સૌ લોકપાલોની સમક્ષ તમને જ વરીશ.’ એ જ રીતે જ્યારે આહુકરને દમયંતીના બીજા સ્વયંવરની જાણ થાય છે, ત્યારે તે દુઃખ પામે છે. દમયંતી જેવી સતી આવું કરે, એમ તે માની જ શકતો નથી. પરંતુ આની પાછળ શું રહસ્ય હશે એ જાણવા ખાતર પણ તે વિદર્ભ જવા તૈયાર થાય છે. પછી જ્યારે દમયંતી આહુકરને મળવા બોલાવે છે, ત્યારે સાચી વાત જાણીને નળને શાંતિ થાય છે અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. દમયંતી પણ નળની દશા જોઈ દુઃખી થાય છે. આમ ‘મહાભારત’માં બંને પાત્રોની ઉદાત્તતા જળવાઈ રહે છે.

ઉપસંહાર

મહાકવિ પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'ના ગુણદોષની ચર્ચા ઉપરથી કાર્મએ એમ માની બેસવાનું નથી કે, એનું આ સર્જન ઉત્તમ પ્રકારના સાહિત્યની કક્ષાનું નથી. આપણને પ્રેમાનંદમાં જે ક્ષતિઓ લાગે છે તેનું કારણ પણ એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ છે. પ્રેમાનંદમાં અખૂટ કલ્પનાશક્તિ છે; એના અંતરમાં કાવ્ય ભરેલું છે; ગુજરાતના જીવનને એણે માણ્યું છે, નિહાળ્યું છે અને આત્મસાત્ કર્યું છે; એ સંસાર-સાગરની સપાટી પર માત્ર તર્યો નથી પણ તેમાં ઊંડું અવગાહન કરીને તેણે તેનો પ્રેમાનંદ લૂંટ્યો છે; તટસ્થ દ્વિલસૂક્ષ્મ પેઠે તે જનસમાજની વૃત્તિઓને, લાગણીઓને, મહત્વાકાંક્ષાઓને તેમ જ વાસનાઓને, નબળાઈઓને, રૂઢિજડતાને, અધમતાને નિહાળે છે; માનવહૃદયમાં સતત ઊછળતા શુભાશુભ ભાવોનું નિરીક્ષણ કરે છે અને પછી તેમાંથી 'જગત્ મિથ્યા' એવી વૈરાગ્યયુક્ત દ્વિલસૂક્ષ્મ તારવવાને બદલે ચીનતા દ્વિલસૂક્ષ્મની માફક અખૂટ આનંદ અનુભવે છે; પોતે હસે છે અને ખીન્નને હસાવે છે. 'નિન્દન્તુ નીતિનિષુળાઃ યદિ વા સ્તુવન્તુ' એની તેને પરવા નથી; તેના અંતરમાં વહેતો અદમ્ય ઊર્મિપ્રવાહ બેદાશ વહે જાય છે, તે વિવેક કરવા બેસતો નથી, ઔચિત્યાનૌચિત્યનો તેને ખ્યાલ રહેતો નથી. જનરુચિ જે માગી રહી છે, એની સામે બેઠેલો શ્રોતાવર્ગ જેની અપેક્ષા રાખી ઉત્કંઠાથી રાહ જોઈ રહ્યો છે તેની નાડ પ્રેમાનંદ પારખી ગયો છે; સામાન્ય જનસમાજની સ્થિતિ ક્યાં છે તે એ સમજી ગયો છે; માનવમનમાં અમુક ભાવો તો સનાતન વાસો કરીને પડ્યા રહેવાના છે એ સત્ય તે પામ્યો છે. તેથી જ પ્રેમાનંદનું સર્જન એ સ્વતંત્ર - મૌલિક - સર્જન જેવું છે; અને તેનો આસ્વાદ લેવો હોય તો તેટલો વખત આપણે પણ પ્રેમાનંદની સામે બેઠેલા શ્રોતાવર્ગમાં જઈને એ પ્રાકૃત જનસમુદાયમાં ભળી જવું જોઈએ. ત્યારે જ આપણને પ્રેમાનંદની સર્જનશક્તિનો ખ્યાલ આવી શકે અને આપણે પણ અડધી રાત કથાશ્રવણ કરીને પાવન ચર્ષી જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવીએ.

એક રીતે જોઈએ તો પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ગુજરાતની ગૌરવશાળી સંપત્તિ છે. એક જમાનો એવો હતો જ્યારે, શ્રી. નવલરામભાઈ કહે છે એમ, હજારોને ‘સુદામાચરિત્ર’ રાત્રિવારે, ‘હુડી’ રવિવારે ગાઈ જવાનો નીમ જ હતો. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ઓખાહરણ તો બાજળી જ રહેતું, જુવાનો કે વૃદ્ધતાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાખતું, અને વ્યાસની એ દ્રાવ્યથી રોજ ચાલતી. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના આપનું શ્રાદ્ધ વંચાતું, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં પસાર કરતા. મુસ્ત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ બીલ્યો હોય એમ માલુમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અધરણી વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળું ગવણવનું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો હતો. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલુમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદનું ‘દશમસ્કંધ’ વંચાતું નહિ હોય. પણ આજે દુઃખની વાત એ છે કે, દિવસે દિવસે એ સમય દૂર ને દૂર જતો જાય છે ! સિનેમા, નાટક ઇત્યાદિ સૌંદર્ય મનોરંજનનાં સાધનોને લીધે જનરુચિ ખૂબ જ અદલાઈ ગઈ છે. જીવનને પાવન કરે; ધર્મ, નીતિ, સદાચારની એ સારી વાતોનું શ્રવણ થાય એવી વસ્તુ તરફ જનસમાજ બેધ્યાન બન્યો છે. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’માંથી જનસમાજને ઉચ્ચ બોધ મળે એમ છે; પ્રેમાનંદ કળિતાં કરતુકો વિસ્તારથી વર્ણવીને આપણામાં ધર્મભાન જગાડે છે. એ આખ્યાનની કળશ્રુતિ જ જુઓને :—

“સાંભળે ભણે વા લખાવે પુસ્તક, સર્વ તીર્થનું ક્ષણ થાયજી;
અજ મહાદાન જરા તણું ક્ષણ, આપે વૈકુંઠરાયજી.
કરકોટક કે નળદમયંતી, સુદેવ ને ઋતુપર્ણરાયજી;
એ પંચનામ લે સૂતાં જગતાં, ત્યાંથી કલિબુગ જાયજી.”

*

*

*

‘વૃદ્ધ, યુવા નરનારી ખાલક, સ્નેહે કથા સાંભળશેજી;
અભહૃત્યાદિક પાતિક ટળશે, રાધાવરપદ પામશેજી.”

આવેા ઉચ્ચ ભાવ રાખીને પ્રેમાનંદે આ આખ્યાન ગુજરાતી જનસમાજ આગળ કહી સંભળાવ્યું છે. જો આપણે પણ એ જ ભાવે વાંચીએ, તો આપણને જરૂર ધર્મલાભ થાય. આ આખ્યાન કેટલું જનપ્રિય અને લોકભોગ્ય બન્યું છે, અને કેટલા લાંબા સમય સુધી લોકોમાં તે પ્રચલિત હતું એનો ખ્યાલ તેની મળી આવતી હસ્તપ્રતો પરથી સહેજે આવી શકે એમ છે. આજે ભલે શાળા, મહાશાળા, મહાવિદ્યાલયોમાં આખ્યાનો શીખવાતાં હોય, તેનો અભ્યાસ થતો હોય — એ ધૃષ્ટ તો છે જ — પરંતુ એનો પ્રચાર જનસમાજમાં થવો જરૂરી છે. આપણું આખ્યાનઘન એ રીતે સચવાતું રહે, તેનો આસ્વાદ અનુભવાતો રહે, અને ફરીને ઘેરેઘેર પર્વેપર્વ એ આખ્યાનોના ધ્વનિ ગુંજતા રહે, ત્યારે જ આપણે ગુજરાતના મહાકવિની સાચી કદર કરેલી ગણાશે અને પોતાની ગુર્જર ‘ભાષા’ને સમૃદ્ધ કરવા જીવનભર ઝૂઝનાર અને અંતકાળ સુધી પાઘડી ન પહેરનાર ગુજરાતી ભાષાના સાચા સેવકને સાચી અંજલિ અર્પણ કરેલી ગણાશે.

મુકુલભાઈ કલાથી

नृणां भयान

કડવું ૧

રાગ કેદારો

§ શંકરસુતનું ધ્યાન જ ધરું, સરસ્વતીને પ્રણામ જ કરું;
આદરું^૧ જોડવા જશ નૈષધ તણો રે. ૧

ઢાલ

નૈષધરાયની કહું^૨ કથા, પુણ્યશ્લોક જે રાય;
વૈશંપાયન વાણી^૩ વદે, આશ્વિનક પર્વ મહિમાય. ૨

§ રાજ્ય હારી ગયા પાંડવ, વસ્યા દ્વૈતવન મોઝાર;
એકલો અનુન ગયો કૈલાસે, આરાધ્યા ત્રિપુરાર. ૩
પાશુપતાસ્ત્ર^૪ પશુપતિએ આપ્યું, પછે સ્વર્ગમાં ગયો;
કાલકેતુ પુલોમા માર્યો, પંચ વર્ષ ત્યાં રહ્યો. ૪
યુધિષ્ઠિર રાય અતિશે દુઃખ પામ્યા, ઊપન્યો મન ઉદ્વેગ,
'પુનરપિ પારથ નહીં આન્યો, ભાઈ કાંહાં કીધો નવ નેગ?' ૫

§ એવે સમે એક તાપસ આન્યો, બૃહદશ્વ એવું નામ;
પૂજા કીધી પાંડવે, આપ્યો વસવાનો^૫ કામ. ૬

૧. આદરું જોડું જશ નૈષધ . . . ગુ. ૧.

૨. કહું ગુ. ૧.

૩. કહે જનમેજય ગુ. ૩.

૪. પશુપતાસ્ત્ર ગુ. ૧, નં.

૫. વસવાનો ગુ. ૨.

ચાતુર્માસ તે ત્યાં રહ્યો ને કુંતીસુત કરે સેવાય;
રાતના રાતે વારાફરતી, પાંડવ ચાંપે પાય. ૭

§ એક વાર યુધિષ્ઠિર બેઠા, તળાંસવાને ચરણ;
તે સમે અર્જુન સાંભર્યો, ભરાઈ^૧ આઠ્યું અંતઃકરણ. ૮
ધર્મશયને ઋષિજી પૂછે, ‘જળે ભીના પગ મારા;
શે દુઃખે સતવાદી રાજા, નેત્ર ભરે જળધારા?’ ૯

§ ધર્મ કહે, ‘સાંભળીએ સ્વામી, ઊઠી ગયો અર્જુન;
અવળાસવળી સાલે સવ્યસાચી, માટે કરું છું રુદન. ૧૦
ભીમસેનની પાસે જો હું માગું દાતણ પાણી;
તો બડબડતો જાય રીસ ચડાવી, મોટાં વૃક્ષ આપે આણી. ૧૧
પ્રાતસામગ્રી નકુળ પાસે, કદાચ^૨ જોઈ માગી;
એક પહોર તો વાર લગાડે, એટલી કરે વરણાગી. ૧૨
સહદેવને જો કામ દેઈ તો, સાધુ^૩ મન ન આણે શેષ;
મધ્યાહને ઘરથી^૪ નીસરે, જોતો જોતો જોષ : ૧૩
‘દક્ષિણે દિશાએ જોગણી છે, જો જઈ તો દુઃખ પામું;
પૂર્વ દિશાએ પરવરું તો, ચંદ્રનું ઘર સામું.’ ૧૪
એવી રીત તો ત્રણે ભાઈની, મેં^૫ તો સહું નવ જાય;
દ્રૌપદીને મોકલું તો, હરણ^૬ કરી કો જાય. ૧૫

૧. ભરાયું અંતઃકરણ નં.

૨. કદાચ જો હું માગું ગુ. ૨; કદાપિ જો મેં માગી નં.

૩. સાધુ મન આણે શેષ ગુ. ૨.

૪. ઘરથી ગુ. ૨; ‘ઘરમાંથી’ (શરમાં. ‘પણ’ વધારે.) નં.

૫. મેં તો રહું નવ જાય ગુ. ૨; મુજથી નવ સહેવાય નં.

૬. કોઈ (કો. નં) હરણ કરીને જાય ગુ. ૨.

વાણ માગ્યે વેળાએ આપે, મને જે જોઈએ તે આણી;
 કળ જળ મુખ^૧ આગળ મૂકે, તે તો ગાંજવપાણી. ૧૬
 તેના ગુણ હું નથી વીસરતો, રહ્યો છું હૃદયામાં^૨ રાખી;
 મુખ સંતોષ વિના છું સૂનો, મુનિ, હું પારથ પાખી.' ૧૭

§ નિશ્વાસ મૂકે^૩, ધર્મ એમ પૂછે^૪, 'કહોને બૃહદશ્વ ઋષિ;
 વન વસવું ને વિજેગ પડિયો, હું સરખો કેા દુઃખી? ૧૮
 રાજ્યાસન^૫ ભુવન ધન રીધ, તે સર્વ અમો હારી;
 એવું કેાને થયું હશે, સ્વામી, પીડા પામી નારી?' ૧૯

§ વળતા બૃહદશ્વ એણી પેર બોલ્યા, 'શું આણો વૈરાગ?
 નળ દુઃખ પામ્યો, અરે પાંડવો, નથી તેના સોમો ભાગ! ૨૦
 રૂપ રાજ્ય ન મળે ધન બળ, નળને સમાન;^૬
 તેના^૭ જેવું કષ્ટ તમો નથી ભોગવ્યું, રાજન. ૨૧
 ભીમકકુમારી નળની નારી, રૂપ^૮ કહું શું માંડી!
 તે નારી^૯ જ્યાં નહીં ફલપાણી, નળે તે^{૧૦} વનમાં છાંડી. ૨૨

૧. મુખ આગળ લઈ મેલે ગુ. ૨; મુખ આગળ મેલે નં.

૨. હૃદયા ગુ. ૧, નં.

૩. મૂકીને ગુ. ૨; મૂકી નં.

૪. કહે છે ગુ. ૨.

૫. રાજ્યાસન ભુવન રીધસીધને હારી ગુ. ૨.

૬. રૂપ રાજ્યનું ન મળે ધન, નળ નરેશ સમાન. ગુ. ૨.

૭. અનેક કષ્ટ તેના જેવું, કેા નહીં (ન નં) ભોગવે રાજન. ગુ. ૧.

૮. રૂપ શું કહું મુખ માંડી ગુ. ૧, નં.

૯. રાણી ગુ. ૧, નં.

૧૦. ગુ. ૧ અને નંમાં 'તે' નથી.

દાસી-રૂપ ધયુ^૧ દમયંતી, કૂળડું થયું નળનું ગાત્ર;
તેનાં દુઃખ આગળ, અરે યુધિષ્ઠિર, તમારું^૨ દુઃખ
કોણ માત્ર ?' ૨૩

§ 'કર જોડીને ધમ' એમ બોલ્યા, 'કહો અમને^૩ ઋષિરાય;
ઘણું દુઃખ પામ્યો નળરાજા, તે શું કારણ કહેવાય ? ૨૪
કોણ દેશનો નરેશ કહાવે ? કેમ પરણ્યો દમયંતી ?
તે નારી^૪ નળે કેમ છાંડી ? કાં^૫ મૂકી લમયંતી ? ૨૫
ઉત્પત કહો નળદમયંતીની, અથ ઇતિ કથાય;
દુઃખિયાનું દુઃખ સાંભળતાં,^૬ લાગે મનની વ્યથાય.' ૨૬

વલણ

વ્યથા એ મારી લાગશે, એમ કહે યુધિષ્ઠિર રાય;
કહે ભટ પ્રેમાનંદ, નૈષધ તણી કથાય.^૭ ૨૭

કડવું ૨

રાગ ગોંડી

બૃહદશ્વજી મુખ વાણી વદે, રાય યુધિષ્ઠિર ધરતા^૭ હૃદે;
એક નૈષધ નામે દેશ વિશાળ, રાજ્ય કરે વીરસેન ભૂપાળ. ૧

૧. તારું ગુ. ૨, નં.

૨. બૃહદશ્વ ગુ. ૨; મુજને નં.

૩. રાણી નં.

૪. કાંઈ નં.

૫. પ્રકાશ કરતાં ગુ. ૨.

૬. ગુ. ૧માં વલણ આ છે :

વ્યથા જાયે માહારી, એમ કહે યુધિષ્ઠિર રાજા;

વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ, નળ તણું આખ્યાન.

૭. ધરને ગુ. ૪.

તેને સુરસેન બાંધવ જન, તે બેઉને એકેકા તન;
તે રૂપે કૃટકા જેવા કામ, નળ પુષ્કર બન્નોનાં નામ. ૨
પછે નળને આપી રાજ્યાસન, પિતા કાકો ગયા બન્નો વન;
ચલાવે રાજ્ય નળ મહામતિ, પુષ્કરને કીધો ભુવપતિ.^૧ ૩

§ રાચે^૨ જીત્યા દેશ કરી નક્ષાત, નળે શત્રુમાત્ર પમાડ્યા શાત;^૩
ભૂપતિ સર્વ^૪ નૈષધને લજે, નળ પુષ્કરે કીધો દિગ્વિજે. ૪
પ્રજા સર્વ^૫ સૂએ ઉઘાડે બાર, ન કરે ચોરી ચોર-ચખાર;^૬
સત્યે જમપતિને કીધો સાધ, પુર માંહે કેને ન વ્યાપે વ્યાધ. ૫
કનકે ભરિયા છે કોઠાર, જેવું ધન તેવો દાતાર;
અનેક જાતકનાં દારિદ્ર કાપિયાં, નળે મુખ માગ્યાં તે આપિયાં. ૬
ભિક્ષુક કહે, 'લલું નળનું રાજ, આપણે ગયાં દુઃખને હોલાઈ દાઝ.'
કીર્તિ થઈ નળની વિસ્તીર્ણ^૭, જેમ એક સૂરજને ઘણાંએક કિરણ. ૭
તેણે પુણ્યશ્લોક ધરાવ્યું નામ, વૈષ્ણવ કીધું સઘળું ગામ;
મંદિર મંદિર હોય હરિકીર્તન, એકાદશી કરે સૌ કો જન. ૮
ચારે વર્ણ^૮ પાળે કુલધર્મ,^૯ ધ્યાયે દેવ વ્યાપક પરિબ્રહ્મ;
નળે લીધો એટલો નેમ, માગ્યું દાન આપે કરી પ્રેમ. ૯
જે^{૧૦} કો મસ્તક માગે માગનાર, તો આપતાં નળ ન લગાડે વાર;
લગવંત^{૧૧} ઉપર કેવળ ભાવ, મનચિત હરિ સાથે દહાવ. ૧૦

૧. સેનાપતિ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. જીત્યા દેશ વધારી ખ્યાત નં.

૩. ત્રાસ ગુ. ૨.

૪. ચિખાર ગુ. ૨.

૫. સ્વધર્મ ગુ. ૧; નિજધર્મ મં, ભં.

૬. જો માગે મસ્તક . . . નં.

૭. આ લીટી ગુ. ૧ અને નંમાં નથી.

§ ઉત્તર^૧ દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચ, વીરસેનસુતનો વાધ્યો જશ;
 ત્યારે પુષ્કરને થઈ અદેખાઈ, ‘હુંથી^૨ વધ્યો પિત્રાઈ ભાઈ. ૧૧
 નળને નમે પ્રજા સમસ્ત, હું એ આગળ પામ્યો અસ્ત;’
 એવું જાણી મન આણ્યો વૈરાગ, ગયો વનમાં, ઘર કીધું ત્યાગ. ૧૨
 નળનો વાળ્યો તે નવ વળ્યો, દારુણ વનમાં પોતે પળ્યો;
 જઈ સેન્યું પર્વતનું શૃંગ, તે તળે વહે છે નદી ગંગ.^૩ ૧૩

§ શલ્યાનું કીધું આસન, પાંદડાંનું કીધું છત્ર રાજન;
 માનસી રાજ માંડ્યું વન તાણું: ‘આ કેકિલા ગાન કરે છે ઘણું; ૧૪
 આ મૃગ તે અશ્વ મારે કારણે; આ દ્રુમ પ્રતિહાર ઊભા બારણે;
 ભુંડ હસ્તી, પૃથ્વી પરજંગ, એ રાજ મારું ન પામે ભંગ. ૧૫
 કેા લૂંટી લેવા આવી નવ ચડે, ઉઘાડે બાર ખાતર નવ પડે.’
 એણી પેર માંડ્યું રાજ્યાસન, અચલતે^૪ વશ કીધું મન. ૧૬
 બૃહદશ્વ કહે, એ કથા એટલેથી રહી, હવે નળરાજ શું કરે છે તહીં;
 જ્યારે પુષ્કર ઊઠી વનમાં ગયો, ભાઈ વિના ભૂપ એકલો થયો. ૧૭
 નિષ્કંટક રાજ્ય એકલો કરે, ધર્મ-આણુ રાયજીની ફરે;
 માગાં મોકલે દેશદેશના ભૂપ; નળ જોવડાવે કન્યાનાં રૂપ. ૧૮
 શરીર કુળમાં કાઢે ખોડ, કહે, ‘એ મુજ સરખી નહીં જોડ;
 અંશવશ લક્ષણે પૂરણ, તેનું હું કરું પાણિગ્રહણ.’ ૧૯
 એમ કરતાં^૫ વહી ગયા બહુ દિન, એવે આવ્યા નારદ મુન.

૧. ઉત્તર પૂરવ દક્ષિણ દેશ (દશ. ગુ. ૧.) ગુ. ૨.

૨. મુજથી વાધ્યા પાપી પિત્રાઈ ગુ. ૧; હુંથી વધ્યો પિતરાઈ ગુ. ૨.

૩. તળે વહે છે નિર્મળ ગંગ. ગુ. ૩, ગુ. ૪, નં. ૦.

૪. અણ્યાલતે નં. (‘અચળ તેણે વશ’ એવો પાઠ ટીપમાં નં. આપે છે.); ઈમ અવિચલ કીધું ગુ. ૩; અણ્યાલતે ગુ. ૪.

૫. કરતે ગુ. ૨.

કડવું ૩

૬

વલ્લભ

નારદમુનિ પધારિયા, સુણુ યુધિષ્ઠિર ભૂપાળ રે;
પછે વીણાપાણિએ, નળનું કેમ કીધું^૧ વેવિશાળ રે. ૨૦

કડવું ૩

રાગ રામગ્રી

§ એણી પેર બોલ્યા બૃહદ્વ વાણીજી,
નળને ઘેર આવ્યા વીણાપાણિજી;
વીરસેનસુતે દીધું માનજી,
અધ્યપાદે પૂજ્યા ભગવાનજી. ૧

ઢાલ^૨

§ પૂજ્યા નારદ આદર આણી, હૃદેમાં અતિ પ્રેમ;
અન્યોઅન્યે પૂછિયા, સમાચાર કુશલક્ષેમ. ૨
રાજ્યાસન નળનું દેખીને, નારદ ઋષિ એમ પૂછે,
'પટરાણી દીસતાં નથી, તે કહોને કારણ શું છે? ૩
આસને બેસવું રાણી વિના, તેનો મોટો દોષ.'
પછે પ્રતિઉત્તર વિચારીને, નળ બોલિયો કરી શોક.^૩ ૪

§ નળ કહે, 'તમો પ્રજાપતિના પુત્ર વીણાધારી;
બાણતા હશે બ્રહ્માએ, મારે નિર્મી છે કેા નારી. ૫

૧. કીધો ગુ. ૨.

૨. ચાલ ગુ. ૧; દોહ ગુ. ૨.

૩. સોસ ગુ. ૩.

- નવખંડ સપ્તદ્વીપમાં, કાંઈ^૧ કન્યા છે કોટ;
 ઋષિ, હું વરું એવી મળે સહી, કે છે કન્યાની ખોટ ? ૬
 કુલ ત્યાં રૂપ નહીં, રૂપ ત્યાં નહીં આતુરી ચાલ;
 કો સકલ લક્ષણ પૂરણ હોયે, તો હું પરણું કાલ.' ૭
- § દેવઋષિ એમ ઓચરે, 'એમ ન કીજે ભૂપ;
 તારા સરખું નવ મળે, શ્યામાનું સ્વરૂપ. ૮
 પણ એક કન્યા અલૌકિક છે, વેદ તેને વરણે;
 તે તો ઇંદ્રને ઇચ્છે નહીં, તો તુંને કયાંથી પરણે ?' ૯
 નળ કહે, 'હો મહામુનિ, કન્યાનું કોણુ નામ ?
 કોણુ રાયની દીકરી રે,^૨ કવણુ તેનું ગામ ?' ૧૦
- § નારદ કહે, 'સકલ દેશ મધ્યે ઉત્તમ વિદર્ભ દેશ;
 ત્યાં રાત્ર્યાસન કરે, ભીમક નામે નરેશ. ૧૧
 તેને એક જ તારુણી, વન્નાવતી નામ નિદાન;
 પુણ્યદાન અપાર કીધાં, પણ પેટ નહીં સંતાન. ૧૨
 એવે સમે એક દમન નામે, આવિયો તાપસ;
 આતિથ્ય કીધું તેહનું, જમાડિયો ખટ રસ. ૧૩
 ઘણા દહાડાની ગઈ ક્ષુધા, પામિયો સંતોષ;
 ત્રિકાલજ્ઞાનીએ જાણિયો, રાણીનો વંઝદોષ. ૧૪
 પૂછીને ત્યાંહાં ખરું કીધું, નિશ્ચે નહીં સંતાન;
 કરુણા આણી આપિયું, રાયરાણીને વરદાન — ૧૫

૧. જોઈ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. ને. નં. ગુ. ૩, ગુ. ૪.

કડવું ૪

૧૧

- ત્રણ^૧ કુંવર એક દીકરી, હશે રૂપનાં ધામ;
 એધાણી રાખે^૨ એટલી, મારે નામે પાડજે નામ. ૧૬
- એવું કહીને ઋષિજી, પામ્યા અંતરધાન;
 કેટલે દિવસે રાણીને, આવિયાં સંતાન. ૧૭
- દમન, દંતુ, દુર્દમન, દમયંતી નામ જ ધરિયાં;
 હરખ પામ્યો ભૂપતિ, બાળક ચાર ઊછરિયાં. ૧૮
- દમયંતી જે દીકરી, મુખે વણી^૩ નવ બચ;
 તન વહન લોચનને, ઉપમા કશી ન અપાય. ૧૯

વલણ

‘ઉપમા ન અપાય નળ મેં,’ એમ બોલ્યા વીણાધારી રે;
 નળ કહે નારદને, ‘તેનું રૂપ કહો વિસ્તારી રે.’ ૨૦

કડવું ૪

રાગ આશાવરી

- § નારદનાં વચન સુણી, બોલ્યો નૈષધનો ધાણી;
 ‘ભીમક તણી કુંવરી કેવી કૂટડી રે?’ ૧

ઢાઢ

- ‘કૂટડી કેવી દમયંતી, કહો^૩ તેનું વખાણ.’
 § નારદ કહે, ‘રે સાંભળો, વીરસેન-સુત સુબાણ, ૨

૧. ત્રણ કુંવર એક જ કુંવરી તે હશે રૂપનિધાન ગુ. ૨.

૨. રાખજે નં; રાખજે ગુ. ૩.

૩. કરો ગુ. ૨.

ગુણુ, ચાલ ને ચાતુરી, અદ્ભુત સુંદર વેષ;
 તેને હું શું વર્ણવું, જો વર્ણવી ન શકે શેષ ! ૩
 પણ બુદ્ધમાને^૧ માનિનીનું, કરું છું વર્ણન;
 જેમ સાગરમાંથી ચંચ જલની, ભરે પંખીજન. ૪
 દમયંતીનો ચોટલો, દેખીને અતિ સોડાગ;
 અભિમાન મૂકી લાજ આણી, પાતાલ પેઠા નાગ. ૫
 ભીમકસુતાનું વદન સુધાકર દેખી નહીં સોડાય;
 જોઈ જોઈ ચંદ્ર ક્ષીણ પામે, તે અબ્ર પૂઠે સંતાય. ૬
 સૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્માજીએ, તેજનું ભયું એક પાત્ર;
 તે તેજનું બ્રહ્માજીએ,^૨ ઘડિયું દમયંતી ગાત્ર. ૭
 કાંઈ એક શેષ વાધિયું, ઘડતાં તેમાંથી ગેરો પડિયો;
 વિરંચિએ એકઠો કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો. ૮

§ નળ કહે નારદ પ્રત્યે, ‘એ વખાણભાવ ન પહોંચ્યો;
 દમયંતી હવડાં અવતરી, શું ચંદ્ર પહેલાં નહોતો ?’ ૯
 નારદ કહે, ‘એ સર્વ પહેલી, બ્રહ્માએ ઘડી રાખી;
 પૃથ્વીમાં અવતારી નહીં, ભરતાર એવા પાખી. ૧૦
 વિરંચિએ વૈદલ્ નાખી, ઉદય હવડાં પામી;
 તો તે અહીં^૩ અવતારી હશે, જો નિરમ્યો હશે કો સ્વામી.’ ૧૧

§ નલ કહે, ‘આગે વિસ્તારો, એ ભેદ મેં સાંભળિયો;
 ચંદ્ર પહેલી ચતુરા, એ સંદેહ મનનો ટળિયો.’ ૧૨

૧. બુદ્ધમેલે ગુ. ૧. બુદ્ધમેલાં ગુ. ૩. બુદ્ધમેલા ગુ. ૪.

૨. પ્રભવતિએ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. આંહાં ગુ. ૧.

§ કહે નારદ, ' સાંભળીએ રાજા, મીન ખંજન મધુકર;
 નેત્ર બુકુટી દેખીને, વન જલ કમલ કીધાં ઘર. ૧૩
 નાસિકાનાં વેસર દેખીને, નાઠ કલાકર ને કીર;
 તેણે વન પરવત સેવ્યાં, ન રખાયું ધીર. ૧૪
 હમયંતીના અંધરને દેખી, પેટ વાઢ્યું^૧ પરવાળી;
 કામિનીના કંઠને સાંભળી, કોકિલા બળી^૨ થઈ કાલી. ૧૫
 રસનાવાણી સાંભળીને, સરસ્વતીને આગ્યો વૈરાગ;
 કુમારિકા પોતે રહ્યાં, સંસાર કીધો ત્યાગ. ૧૬
 દંત દેખી દાઢેમ ફાટ્યું, ગ્રીવાથી કપોત સંતાડે મોંને;
 તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહો^૩ દુઃખ કહું (તે) કોને. ૧૭
 હમયંતીનું કૂચમંડલ દેખીને, હાથું^૪ કુંજર-કલ;
 તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, માથે ઘાલે બૂલ. ૧૮
 હસ્તકમલથી કમલ હાથું, તેણે જલમાં કીધું ઘર;
 અબળાના ઉદરને દેખી, સુકાયે છે સરોવર. ૧૯

વલગ

' સુકાય છે સરોવર ને કેળ, લાજે મન માંઝ રે;
 હમયંતીની જંઘાને દેખી, કેળ થઈ કાગવાંઝ રે. ' ૨૦

૧. વેધ્યું. મ૦, ૩૦; ફાટ્યું ૩૦૪.

૨. ૩૦ ૨ માં 'બળી' નથી.

૩. એ દુઃખ કહું તાં કોહોને ૩૦ ૨.

કડવું ૫

રાગ સામેરી^૧

- § ‘દમયંતી દોષરહિતા, તેના ગુણની ગાઉ ગીતા;’
નારદજી વાયક એમ બોલે, ‘નહીં તારુણીને કોઈ તોલે’ ટેક. ૧
- § જોઈ ભીમકતનયાની કટી, સિંહની ન્યાત વનમાં વટી;
હંસને થઈ ચટપટી, ચાલ ગોરી આગળ ઘટી. દમ૦ ૨
- સમા-અંગની રોમાવલી, વનસ્પતિ^૨ દવે મરે છે બળી;
તેનાં વસ્ત્ર રહ્યાં જળહળી, દેખી અબ્રમાં પેસે વીજળી. દમ૦ ૩
- પગપાનીથી હાર્યો અળતો, અન્ય^૩ અબળાને પગે મળતો;
નેપુરનો નાદ સાંભળતો, સુણી ગાંધર્વનો સાથ^૪ બળતો દમ૦ ૪
- વણુ^૫ થકી તે ચંપક ભજિયું, માટે મધુકરે તે તજિયું;
સ્વરૂપ પ્રદ્યાએ સરજિયું, એવું કોઈ નથી નીપજિયું. દમ૦ ૫
- હવે શૃંગાર^૬ વખાણું સોળ : મર્જન, ચીર, હાર, તાંબોળ;
ચંદન અરગજના રોળ, ઊડે સુગંધીના કલોલ. દમ૦ ૬
- શીશકૂલ, રમ્ય^૭ રાખડી, શોભે ભમરમાં ચૂની જડી;
ગોફણો રહ્યો અંગશું અડી, કટીમેખલા^૮ કટીશું પડે વડી. દમ૦ ૭

૧. રાગ સારંગ ગુ૦ ૨.

૨. વનસ્પતિ નય છે બળી ગુ૦ ૨:

૩. રહે અબળાને પાગે લળતો. મ૦, જી૦.

૪. નાય ગુ૦ ૧.

૫. વેણુથી ચંપક ન ભજિયું ગુ૦ ૩.

૬. શૃંગાર ગુ૦ ૨.

૭. રત્ન. મ૦, જી૦.

૮. કટીમેખલા ખૂટીશું જડી ગુ૦ ૪; જાણે કટીમેખલાશું પડે વડી ગુ૦ ૩.

ગળુખંધ કંઠે નવરંગ, મુકતાહાર હેમ બે સંગ;
 શકે ગિરિશૃંગ કરીને ભંગ, હાર મધ્યે જાણે વહે છે ગંગ. દમ ૮
 વાયે^૧ ઝાઢણી રહી છે ઊડી, ખળકે કરની કંકણચૂડી;
 રૂપે^૨ રતિ સરખીમાં ખૂડી, જોડે કોઈ મળે નહીં રૂડી. દમ ૯
 પગે^૩ નેપુરનો અણકો, અંગૂઠે અણવટિયાનો ઠણકો;
 અંગૂલિયે વીંછવાનો ટણકો, મધુરો કલાં કેરો કણકો. દમ ૧૦
 જોણે દમયંતી ના જોઈ, તેણે આજે^૪ દેહડીને ખોઈ;
 જાણે કાયા કનકની લોઈ, એવી^૫ હવી નથી, ન હોઈ. દમ ૧૧
 જેમ નદીમાં ભાગીરથી, તેમ શ્યામામાં એ સર્વથી;
 ત્રૈલોક્ય માંહાં જોડી નથી, જાણે સાગરમાંથી કાઢી મથી. દમ ૧૨
 ઇંદ્રાદિક પરણ્યાને આજે, પણ મહિલાનું મન નવ મળે;
 જો અશ્વિનીકુમાર આગળ પળે, તોયે ન આવે.

આંખડી તળે. દમ ૧૩

જ્યારનું^૧ એ પૂતળું અવતર્યું, નારીમાત્રનું માન ઊતર્યું;
 દમયંતી જગત, રૂપ ઉદય કર્યું, માટે દમયંતીનામ જ ધર્યું. દમ ૧૪
 જોગી થઈ તજ્યું હશે સર્વસ્ત, જે તીર્થ નાહ્યો હશે સમસ્ત;
 જોણે હિમ ગાળ્યાં હશે અસ્થ, તે તો ગ્રહશે હરિવદનીનો
 હસ્ત. દમ ૧૫

૧. શોભે હાથે કંકણચૂડી, સુંદર અતિશે રંગ રૂડી ગુ.૨.

૨. રૂપે રતિ સરખી માંહાં ખૂડી ગુ. ૧; રૂપમાં રતિ સરખી ખૂડી ગુ. ૩;
 રૂપે રતિ તો સંભમે ખૂડી, એવી કોઈ મળે નહીં રૂડી મ. ૦, જા. ૦.

૩. વાળે નેપુર કેરો અણકો, અંગૂઠે અણવટનો ઠણકો; અંગૂલિયે વિછવાનો
 ઠણકો, ખોલે મધુર અંતરનો અણકો. મ. ૦, જા. ૦. (ગુ. ૨ માં આ કડી નથી.)

૪. એલે (એળે) ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૫. એવી હવી ન હોશે કોઈ, મ. ૦ની ટીપમાંથી.

§ વખાણ સાંભળીને સબળ, રુધિર અવટાયું પળપળ;
નારદ પ્રત્યે બોલ્યો નળ, ‘સ્વામી, પરણ્યાની^૧ કહો કળ.’ દમ ૧૬

§ નારદ કહે, ‘મારું કહેણ ન લાગે, હું ન જાઉં તારે માગે;
મુજને મોહનાં બાણ વાગે, બ્રહ્મચર્ય^૨ વ્રત મારું લાગે.’ દમ ૧૭

§ એવું કહી પામ્યા અંતરધાન, મોહ પામ્યો ત્યાં નળ રાજન;
લાગ્યું દમયંતીનું ધ્યાન, કામજ્વર થયો વહુનિ સમાન. દમ ૧૮
વૈદ મોટા મોટા આવે, વગડાનાં ઔષધ^૩ લાવે;
તાપ કોઈ ન શમાવે, કહે, શું થાશે ભાઈ હાવે?^૪ દમ ૧૯

વલ્લભ

હવે^૪ શું થાશે, કહે મંત્રી, એવું વિચારી મન;
નીલાં વસ્ત્ર પહેરી ને હય બેસી, નળ આપ્યો વન. ૨૦

કડવું ૬

રાગ વસંત

§ અનંગ-અનલ નળને વ્યાપ્યો, વન ગયો વહુનિ શમા(વ)વા;
હયે બેઠો ચિંતામાં પેઠો, લાગ્યો આકુળ વ્યાકુળ થાવા.

અનંગ ૧

૧. પરણવાની મં., જાં.

૨. આશર ગુ. ૨, ગુ. ૩.

૩. હવે ગુ. ૧.

૪. ગુણ ગાય દમયંતીના, પછે પુણ્યશ્લોક શું કરે; તાપ વ્યાપ્યો અંતર
વિષે, પછે વન જવા મન ધરે ગુ. ૩.

નીલાં વસ્ત્ર ને નીલો વાજી,^૧ ધરી મૃગયાનો શણગાર;
દૂર પંથ^૨ પહોંચ્યો પરાક્રમી, દીકું માન સરોવર સાર.

અનંગ ૦ ૨

સુભટ સાથે કોઈ મળે નહીં, એકલા ન પડે ગમ્ય;
એવે એક સરોવર પાસે, દીકું વન મહા રમ્ય.^૩ અનંગ ૦ ૩

§ ત્યાં વૃક્ષ વારુ આરોળીનાં, છે ચંદન ચંપા અંક;^૪
વેલ-વાળો વણસડો વારુ, કુસુમ-ભારે વળી રહી છે^૫
વંક. અનંગ ૦ ૪

અનેક મોગરા મરડાઈ રહ્યા રે, મગીણી^૬ ને મરેડી;^૭
આંખલિયા આમલી ને અગથિયા, અખરા ને અરીડી.
અનંગ ૦ ૫

કાઠી, કેવડી^૮ ને કેતકી, કદલી કેરા સ્તંભ;
સાગ સીસમ^૯ સાદડિયા,^{૧૦} શાલ વૃક્ષના ખંભ. અનંગ ૦ ૬

૧. વાગો ગુ. ૪, કા. ૧૦ દો.

૨. પંથ ગુ. ૩.

૩. એવે સમે સરોવર તીરે એક સ્થાનક દીકું રમ્ય ગુ. ૩; એવે એક સરોવર દીકું, ટલી ગયાં અગન ગુ. ૪.

૪. અનંક મ., ભા. ૦.

૫. રહ્યાં છે ગુ. ૩.

૬. મગિઆંણીને ગુ. ૪; મગી, અરણી ને મ., ભા. ૦.

૭. 'મરેડીડી' જેવો પાક લાગે છે ગુ. ૧; મરીડી ગુ. ૪.

૮. કેવડો ગુ. ૪.

૯. શીશવ પલા સાદડિયા ગુ. ૩; શીશવ ને શિમલ ગુ. ૪.

૧૦. સાદડી ગુ. ૨.

ત્યાં સરગવા^૧ સમડી સારઠિયા રે, શાખ^૨ સરખી શેલડી;
 વળી લવંગલતા લીંબણુ વિરાજે, વૃક્ષ ચડી વેલડી. અનંગ ૭
 નાલીકેલ નારંગી નૌતમ, નીચાં નમી રહ્યાં બેહુ^૩ નેત્ર;
 ફેફલી^૪ ને ફાલસી, ખજૂર^૫ ખારેકનાં ક્ષેત્ર. અનંગ ૮
 પીપળા, પીપળી, વડ, ગૂલર રે, દાઢમી ને પલાશ;
 અશ્વથી ઊતરી નળરાજએ, વન નીરખ્યું ચોપાસ. અનંગ ૯
 સખલ જલ^૬ ફળ દેખીને નળ હરખ્યો, ઉત્તમ આંખાશાખ;
 ખાવચી બિજોરી ને ચિનીકળાખા (લા), વાયે ઝૂમણું
 ઝૂમતી દ્રાખ. અનંગ ૧૦
 ટાઢો વાયુ વહ્નિ સરખો લાગે રાખણને તન;
 પછે નગ્ન વૃક્ષ જે કદલો કેરાં, તેને દે છે આલિંગન. અનંગ ૧૧
 રંભણુ ચુંબન કરે કેલને, થડ થકી મરડી પાડે;
 મુખે શબ્દ કરે જેમ મોઢો, મદગલતા^૭ ગજ ત્રાડે. અનંગ ૧૨
 સુવર્ણ કમલિની સરોવર માંહે, વાયુપ્રહારે નમયંતી;
 દેખી અનલ નલને વ્યાખ્યો, સાંભરી દમયંતી. અનંગ ૧૩
 § એવે સમે હંસ બહુ દીઠા, સોત્રણુ કેરાં અંગ;
 તે દેખી દમયંતી વીસરી, ટળી ગયો રે અનંગ. અનંગ ૧૪

૧. સરખું ગુ. ૧.

૨. સાકર ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. બહુ ગુ. ૩.

૪. ફેફલી ફાલશી ફૂલી દીસે ગુ. ૩.

૫. ખજૂર કેરાં ક્ષેત્ર ગુ. ૪.

૬. ફૂલફૂલ જેવો પાઠ લાગે છે ગુ. ૧.

૭. મદગલ ત્રાડે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

નહોતું દીકું તે મેં દીકું, નેઈ આઁયો દેશ અનુકંમી;^૧
આ કનકની જાત પંખીની, બ્રહ્માએ ક્યારે નીરમી.

અનંગ ૧૫

એક હાથ ચડે એમાંથી, તો પાળું પાસે રાખું;
રમાડું જમાડું એને, દહાડા દુઃખના ઢાઢી નાખું. અનંગ ૧૬
શરપ્રહાર કરું ને એને, તો ત્યાં^૨ થાયે નિધન;
એને ગ્રહણ કીધો^૩ નેઈએ જીવતો, ભૂપ વિમાસે

મંન. અનંગ ૧૭

§ એવે સકલ પક્ષી તણો ઈશ્વર, દીઠો પૃથ્વી માંહે;
વૃક્ષને થડે નિદ્રા કીધી છે, ઊભો એકે પાયે. અનંગ ૧૮
તેને દેખી નલ મન હરખ્યો, મોણે મોણે^૪ પરવરિયો;
નીલાંબર ઝોઢીને અંગ સંકોડ્યું, શ્વાસ રોધન^૫
કરિયો. અનંગ ૧૯

દ્રુમ થડ પૂઠે નલ ભડ આઁયો, બેસી આઘો ચાડ્યો;
લાંબો કર કરી, લઘુલાઘવીમાં, પંખીનો પગ અડ્યો.

અનંગ ૨૦

વલણ

અડ્યો પંખી ને જાગી ઊઠ્યો, નલને કીધા ચંચળા પ્રહાર રે;
પછે પોતાની વાણીએ કરીને, કરવા લાગ્યો પોકાર રે. ૨૧

૧. અનુકંમ ગુ. ૧.

૨. (તો); તે તો ગુ. ૩; તો તો ગુ. ૪.

૩. ગુ. ૧, ગુ. ૩માં 'કીધું' નેઈએ જીવતું' એમ છે.

૪. જીવે જીવે ગુ. ૪; મોઢો મોઢો ગુ. ૩.

૫. રોધન ગુ. ૨, ગુ. ૪.

કડવું ૭

રાગ માર શોકી

- § હુંસે માંડયો વિલાપ, પાપિયા^૧ માણસ રે !
 શું પ્રગટયો મારો પાપ ? પાપિયા૦ ૧
- એ કાલા માથાના ઘણી, પાપિયા૦
 એને^૨ નિદંયા હોયે ઘણી, પાપિયા૦ ૨
- એ તો જીવને મારે તતખેવ, પાપિયા૦
 હવે હું મૂઝા અવશ્યમેવ, પાપિયા૦ ૩
- પૂંપી નાખશે મારી પંખાય, પાપિયા૦
 મુને શેકશે અગ્નિ માંદ્ય, પાપિયા૦ ૪
- મને^૩ કોણ મુકાવે કરી પક્ષ, પાપિયા૦
 મારે મરવું,^૪ છે એને^૪ લક્ષ, પાપિયા૦ ૫
- આ હું સરખું રે રતન, પાપિયા૦
 તે તો આલે^૫ થશે રે નિધન, પાપિયા૦ ૬
- ટળવળી મરશે મારી નાર, પાપિયા૦
 હવે જીવશે કોને આધાર ? પાપિયા૦ ૭

૧. પાપી માણસાં ૧ ગુ. ૨.

૨. જેને નિદંયા ઘણી ગુ. ૧; જેને રુદે દયા નહિ ઘણી ગુ. ૪.

૩. મુજને ગુ. ૧.

૪. ને ન૦; મારે મરવું એહેને - એને લક્ષ ગુ. ૧, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૫. એજે ન૦, ગુ. ૩.

કડવું ૭

૨૧

- § પ્રથો નારીએ દીઠો નાથ, પાપિયા૦
 ધાર્યો સહસ્ર સ્ત્રીના સાથ, પાપિયા૦ ૮
 નલ^૧ ઉપર ભમે સર્વ વૃંદ, પાપિયા૦
 અનેક કરવા લાગી આકંદ, પાપિયા૦ ૯
 હંસણીએ દીધો નળને શાપ, પાપિયા૦
 ‘તારી^૨ નારીએમ કરજો વિલાપ.’ પાપિયા૦ ૧૦
- § નારીને હંસ કહે રે વચન, પાપિયા૦^૩
 ‘તમે જાઓ સર્વ^૪ ભુવન, પાપિયા૦^૫ ૧૧
 કેમ છૂટીએ કર્મના બંધ ! પાપિયા૦
 આપણે એટલો હશે સંબંધ, પાપિયા૦ ૧૨
 જો^૬ અણુઘટતું કીધું મેં, પાપિયા૦
 હું^૭ વાર્યો નહીં તમેએ, પાપિયા૦ ૧૩
 આપણે વસવું વૃક્ષ ને ઓમ, પાપિયા૦
 આજ મેં નિદ્રા કીધી લોમ, પાપિયા૦ ૧૪
 જે કો થાય સ્થાનક-બ્રષ્ટ, પાપિયા૦
 તે પામે મારી પેરે કષ્ટ, પાપિયા૦ ૧૫

૧. આ બે લીટી ગુ. ૨ માં નથી.

૨. એની નાર કરજો વિલાપ ગુ. ૯; તારી સ્ત્રી એમ કરજો વિલાપ નં.

૩. હંસનીઓ સાંભળો રે ગુ. ૪. (આ પ્રમાણે એકાંતરે છ દૂંક

૪. આથી પોંછાં વળો રે. ગુ. ૪. (મુધી આ ધ્રુવપદ ચાલે છે.)

૫. સ્વર્ગ ગુ. ૪.

૬. અઘટતું કીધું આજ અમે, . . . ગુ. ૪.

૭. મને વાર્યો નહીં રે તમે, . . . ગુ. ૪.

પુસ્તકાલય

ગુરુકુલ કાંગ્રી

૨૨

નળાખ્યાન

સર્વને દઉં છું શિખામણ, પાપિયા૦
તમે પૃથ્વી મા^૧ મૂકશો^૨ ચરણ.' પાપિયા૦ ૧૬

§ એમ કહેતો સ્ત્રીને ભરતાર, પાપિયા૦
દેખી નલે કીધો વિચાર, પાપિયા૦ ૧૭

‘પંખી સર્વ પામ્યા^૩ છે શોક, પાપિયા૦
તે મુજને દે છે દોષ.’ પાપિયા૦ ૧૮

‘તમે હંસ રહો^૪ વિશ્વાસ, પાપિયા૦
હું નહિ^૫ કરવાનો નાશ.’ પાપિયા૦ ૧૯

વલણ

નહિ^૫ કરવાનો નાશ રે, એવી વાણી નલે કહી;
વચન સુણી નળરાયનાં, પછે હંસને વાચા થઈ. ૨૦

૧. મો ગુ૦ ૧, ફ૧૦ ૧, ન૦, ગુ૦ ૪.

૨. મેલસો ફ૧૦ ૧.

૩. પામે છે ગુ૦ ૩, ગુ૦ ૪.

૪. ધરો ફ૧૦ ૧.

૫. ન હોઈ ગુ૦ ૧, ફ૧૦ ૧.

કલ્પ ૮

રાગ મારુ

- § મનુષ્યની^૧ પેરે પંખી બોલ્યો, ‘મને મૂકી^૨ લે એક વાર;
 જો^૩ પ્રાણદાન તું આપીશ, તો કંઈ હુંયે કરીશ ઉપકાર. ૧
- મૂક^૪ મુજને, સર્વ^૫ રુદન કરે છે, મારી આ સુંદરી;
 એને આસનાવાસના^૫ કરીને, હું આવીશ તુજ કને ફરી.’ ૨
- § વચન સુણી વીર વિરમય પામ્યો, ‘હથ્થા,^૬ હવે નવ ચૂકું;^૭
 રૂપ ને વાણી બે ગુણ તુજમાં, મરતા લગે નવ મૂકું.’ ૩
- § હંસ કહે, ‘વિશ્વાસ આણ તું, અમો બ્રહ્માનાં વાહન;
 આકાશ અવનિ એક થાય તો, જૂઠું^૮ ન બોલું વચન.’ ૪
- § નલ કહે, ‘હું વીરસેન સુત છું, નેષધ મારું ગામ;
 દેશપતિ ક્ષત્રિ છું કેવલ, નળરાય^૯ મારું નામ. ૫

૧. મનીશ ક્રો ૧, મનીષ્ય ગુ ૧.

૨. મૂક ગુ ૩; મૂકે ગુ ૪.

૩. પ્રાણદાન લે આપીશ મુજને, તો કરીશ કંઈ ઉપકાર. ગુ ૨.

૪. મૂક મુજને દયા આણી, રુએ છે મારી સુંદરી, ગુ ૪.

મૂક મુજને સર્વ રુદન કરે છે, મારી આ સર્વ સુંદરી; ગુ ૩.

૫. આસવાસના ક્રો ૧, ગુ ૨, ગુ ૩.

૬. હું ગુ ૧, ગુ ૩.

૭. મૂકું ક્રો ૧.

૮. મિથ્યા ગુ ૩.

૯. નળરાજ એવું નામ ગુ ૧, ગુ ૩.

- હું થકી રે વિધ્ન ન થાયે, પ્રાણની પેરે પાળું;
અમો રાજવંશીને^૧ રૂડું લાગે, તારું બોલવું રઢિયાળું.^૨ ૬
- ખટપટ ટાળો મરણની, રખે આંણતો તું શોક;
એવું જાણી રહો મુજ પાસે, જાવાની આશા ફેક.' ૭
- § પંખી કહે, ' હે પુણ્યશ્લોક, મારી માતા રોઈ રોઈ મરશે;
એકનો^૩ એક છું હું તેને, માતા કેને દેખીને ઠરશે ? ૮
- એક સહસ્ર આ રુએ છે નારી, ઘેર ત્રણ છે પટરાણી;
મારું બંધન જાણી તે સર્વે, તતક્ષણ તજશે પ્રાણી. ૯
- વહાલી સ્ત્રીએ પુત્ર પ્રસન્ન છે, મેં તેનું સુખ નથી જોયું;
અરે નલરાજ, હું રાંકતું તે, સુતનું સુખ કાં જોયું. ૧૦
- આપણા બંતો મિત્ર થયા, તેનો સૂરજ દેવતા સાખી;
રૌરવ નરકે હું પડું, જો ન પાળું વાણી ભાખી. ૧૧
- ગુરુદ્રોહી ને સ્વામીદ્રોહી, મિત્રદ્રોહી એ પાતક લાગે મુજને;
જો નારીને મલી આવીને, શીશ^૪ ન નામું તુજને. ' ૧૨
- § ત્રાહિ ત્રાહિ કરી નલ બોલ્યો, ' મૂકું છું નિરધાર;
તું જાણે પરમેશ્વર જાણે, સમ તણો વિચાર. ૧૩

૧. રાજશીને તે રૂડું લાગે ગુ. ૧.

૨. રસાળું ગુ. ૩.

૩. એક જ એક ગુ. ૧.

૪. શીશ નમાવું ન તુજને ગુ. ૨.

પ્રતિજ્ઞા માટે મૂકું છું, મળવાને તારી નાર;
નહીં આવે તો^૧ કટક ચઢાવીશ, કે કાઢીશ ન્યાતબહાર ?' ૧૪

§ એવું કહીને પંખી મૂક્યો, હંસ ઊડ્યો આકાશ;
'રુદ્ધન મા કરશો' એમ કહિતો, તે આવ્યો પ્રેમદા પાસ. ૧૫
સમાચાર કહ્યો સ્થામાને, સમજાવી સુંદરી;
વોળાવી નારીને પોતે, આવ્યો નળ કને ફરી. ૧૬

§ જેમ કે અંધ આનંદને પામે, ફરી આવે લોચન;
તેમ નળરાય હંસને દેખી, હરખ્યો અતિશે મન. ૧૭

§ ભૂપાળ કહે, 'આ કાળને વિષે પંખી બહુ સત્યવંત;
પ્રતિજ્ઞા પાળી પોતાની, તુને વહાલા હશે લગવંત.' ૧૮

§ હંસ કહે, 'હો ભૂપતિ, સાંભળ મારા મિત્ર;
બોલ્યું વાક્ય પાલીએ નહીં તો, કાગ અમે^૨ શો અંતર ?' ૧૯

ઝથલો

અંતર શો અમ કાગ કરતાં, મિત્ર બુઝો અમારી પેર રે;
હંસ સાથે અશ્વ બેસી, નળ^૩ આવ્યો પોતાને ઘેર રે. ૨૦

૧. 'તો' પછી 'શું' પદ છે. ગુ. ૩, ગુ. ૪. ફા. ૧ માં આ લીટી આમ છે, 'નહિ આવે તો કટક ચઢાવી હું ફેડું તા. . . રી' (તારી નગરી ?) ('તા. . . રી' વચ્ચેના અક્ષર ફાટી ગયા છે.)

૨. અમમાં ગુ. ૪; અમ કાગ કરતાં . . . ગુ. ૩.

૩. નળરાજ આવ્યો ઘેર રે ફા. ૧, ગુ. ૩.

કડવું ૯

રાગ દેશાશ્વ

§ નળરાજ મંદિર આવિયો,
શુભ^૧ હંસને સાથે લાવીઓ;
સૈન્ય^૨ સઘળું સામે જાય.

હંસ દેખીને વિસ્મય થાય.

૧

‘આ વસ્તુ ક્યાંથી પામ્યા, રાજાન,’
ઓણી પેર પૂછે પ્રધાન.

નળ કહે, ‘સરોવર જે માન,
ત્યાંથી મને આપ્યો ભગવાન.

૨

એ મારે થયો છે વીર,
એવું કહી આવ્યો મંદિર.

§ કનકતું કીધું પંજર,
હંસને વસવાતું ઘર.

૩

એકઠા બેસી બંને જમે,
દૂતકીડા બંન્નો જણ^૩ રમે.

અન્યોન્ય લે કાઢી તંબોળ,
મુખે વાણીના કરે કલોલ.

૪

૧. શુભ યુ. ૨, નં; રમ્ય યુ. ૩.

૨. નૈષધ યુ. ૩.

૩. રસિયા યુ. ૩; સાથે યુ. ૪.

હસ વિના ન ચાલે ઘડી,
પ્રેમરેણુ પ્રીત જે જડી.

§ અશોકવાડીમાં એક વાર,
એકા બાનો ગુણભંડાર. ૫

હંસે વાત ત્યાં વેહની^૧ કરી,
ત્યારે નલને દમયંતી સાંભરી.

દૂમો^૨ જામ્યો અકસ્માત,^૩
નયણે કીધાં આંમુપાત. ૬

§ હંસ પૂછે,^૪ ‘મારા વીર,
તારે નયણે કાં વહે છે નીર?’

નળ કહે, ‘શું પૂછે મને?
એટલું સૂઝ નથી પડતું તને? ૭

પરણ્યા કુંવારા ન જુઓ અમો?
કહીં ઘરમાં ભાભી દીકાં તમો?’

હંસ બોલ્યો ત્યાં કર ઘસે,
‘મેં જાણ્યું ભાભી પિયરવળાવ્યાં^૫ હશે. ૮

કુંવારા^૬ ન જાણ્યા નાટ;
શું પૃથ્વીમાં કન્યાનો દાટ?’

૧. વેહેવાની ગુ. ૧.

૨. શમો ગુ. ૩; શમો મન; દીવો જમ થાય આકસ્માત ગુ. ૪.

૩. આકસ્માત ગુ. ૩.

૪. ‘પૂછે’ પછી ‘હો’ પદ ગુ. ૩માં વધારે.

૫. ગુ. ૩, ગુ. ૪માં નથી.

૬. તમો કુંવારા ક્રી. ૧, ગુ. ૪.

પોતાની પાંખે લોહ્યું જળ,
ખગે રોતો રાખ્યો નળ.

૯

§ મરકલડું કરીને મહિપતિ,
મિત્ર શું બોલ્યા વિનતી—

“જે દહાડે મેં તમને ગ્રહ્યા,
તે બોલ શું વીસરી ગયા? ૧૦

તેં કહ્યું, ‘નલ, મૂકો એક વાર,
હું કંઈ એક કરીશ ઉપકાર.’
ભાઈ, તે બોલ્યું કહીએ^૧ પાળશો ?
એ મોટું દુઃખ ક્યારે ટાળશો ?” ૧૧

§ વળતો હંસ કહે, ‘મહારાજ,
હું સરખું કંઈ સોંપો કાજ;
મહા કંઠણ જે કારજ હશે,
તે હું સેવકથી સર્વ^૨ જ થશે.’ ૧૨

નળ કહે, ‘તમો કરો સર્વથી,
પણ મારી જીભ ઊપડતી નથી.
કપરું કામ મેં કેમ દેવાય ?
કદાપિ થાય કે નવ થાય. ૧૩

૧. ક્યારે ગુ. ૪.

૨. સુખે ગુ. ૪; સર્વે ગુ. ૩. ક્રી. ૧ માં ‘સર્વ જ’ પદ નથી.

ન^૧ થાય તો તમો પામો ખેદ,
લાલે, નહીં ઘર આવો, વાયક વેદ.^૧

§ હંસ કહે, ‘અમથો નવ વળું,
હું રિસાવ્યાનું^૨ ન હોઉં^૩ પૂતળું. ૧૪

ગ્રીહ લોકમાં ગયાની ગત્ય,
અને કારણ તારું થાશે સત્ય.’

§ નળ કહે, ‘હો પંખી જન,
શરીર સુનાનું^૪ ને ચંચ રતન. ૧૫
એવી તમારી દીસે કાય,
ક્યાંથી વર પામ્યા તમો^૫ ભાય?’

§ હંસ ભણે, ‘સાંભળ હો નળ,
સરોવરે છે સુનાનાં^૫ કમળ. ૧૬
નિત્યે^૬ ભોજન કરવું તેહ;
જેવું જમવું તેવી દેહ.

૧. ન થાયે તો મા પામશે ખેદ, લાલે નહીં ઘર આવો વેદ. ફાં ૧;
ન થાય તો ન પામશે ખેદ, લાલે નહીં ઘર આવો વાયક વેદ.
ગુ. ૧. ગુ. ૩માં ‘વાયક’ પદ વગર ગુ. ૧ની લીટી મળે છે.

૨. રિસાવાનું ગુ. ૧.

૩. નહીં ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૪. તે રાય ગુ. ૧.

૫. સોનાનાં ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૬. અમને ભોજન કરવું તેહ ગુ. ૨; તે અમને ભોજન કરવું તેહ
ગુ. ૧.

પાળ પગથિયે જડિયાં રત્ન,^૧
ત્યાં ચાંચ ઘસું પંખીનું^૨ ચિહ્ન. ૧૭

તેની વળગે રે^૩ રેખાય,
માટે રત્નજડિત થઈ ચાંચાય;
હવે મા પૂછશો આડી વાત,
કામ શું છે કહોની બ્રાત.' ૧૮

૬ નળ કહે, 'એક વૈદલ દેશ,
કુંદનપુર ભીમક નરેશ;
તેને દમયંતી દીકરી,
કારણરૂપે તે અવતરી. ૧૯

વલળ

'કારણરૂપે અવતરી, વણ દીકે મોહ થયો અમને;
તે નારીશું વિવાહ મેળવો,' વીરા,^૪ માણું છું તમ કને.' ૨૦

૧. રત્ન, ચાંચ ઘસું હું પંખીજન ગુ. ૪.

૨. પંખીનાં ચિહ્ન ગુ. ૧; પંખીનાં ચહન ક્રો. ૧.

૩. છે ગુ. ૧, ક્રો. ૧.

૪. મેળો ગુ. ૩, ગુ. ૪. ('મેળવવું'ના 'મેળવું' પ્રયોગ પરથી?)

૫. હું ક્રો. ૧, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

४५५ १०

राम रामग्री

§ इसीने जोइया विहंगम वाणील,
'आत शुं माग्युं लंन^१ आणील ! १

बाल

"भागी भागीने शुं रे माग्युं, ओक दमयंती नारी !
देवकन्याने^२ आणी आपुं तो, कोणु^३ भीमककुमारी ? २
विवाधरी ने किन्नरी, जांधवी^४ रुपनिधान;
ते नारीना रुप आगण, दमयंती भूके मान. ३
कोटी सुग्धा परणालुं, पद्मिनी गौरि गात्र;
तेनी कान्ति आगण दमयंती हीसे दासीमात्र. ४
अतल, वितल, सुतल, नितल, तलातल, रसातल, पाताल;
त्यां पेसी नागकन्या, कडे तो, आणी आपुं, भूपाल.' ५

§ नल कडे, 'मे' सकल श्यामा पामी, पंभी लाय;^४
कोटी करण ते' कयां, मेणव^५ वैदल^६ विहवाय.^६

१. लार गुं ३, गुं ४.

२. नागनी कन्या आणी आपुं गुं २.

३. कोणु मात्र को १.

४. पंभी राय गुं २; लार्ड गुं ४.

५. मेणव गुं ३, गुं ४.

६. विवाय गुं ३; विवाह गुं ४.

§ એક માસનો વાયદો,^૧ હંસે કર્યો સુખણ,
 નળ^૨ કહે, ‘એ ત્રીસ દહાડા, ત્રીસ જુગ પ્રમાણ.’ ૭
 ત્યારે દિવસ આઠની અવધ કરીને, કહેતો ગયો ગુણવાન;
 ‘પીડી^૩ ચોળી નળરાજ, તત્પર કરજો જાન.’ ૮

§ ભૂપ^૪ કહે, ‘પ્રયાણને વિષે, હંસ, મેં કેમ કહેવાય ?
 હું^૫ તે તું વિના એવો વિરાજી, જેવી જીવ વિનાની^૬ કાયા. ૯
 એવું જાણી વિલંબ ન કરજો, રખે કરતા પરશુ^૭ રનેહ;
 અવધ વટશે^૭ આવ્યાની તો, પડશે મારી દેહ.’ ૧૦
 વિશ્વાસ આપ્યો વીરને, પછે પરવર્યો ખગેશ;
 થોડે કાળે આવિયો, જ્યાં હતો વૈદલ^૮ દેશ. ૧૧

§ ભીમકરાયની ઘરની વાડી, ત્યાં દમયંતીનું ધામ;
 તે વાડીમાં હંસે આવી, લીધું નળનું નામ. ૧૨
 ચંદ્રમા માથે આવ્યો, પૂનમ મધ્યા ભામિની;
 સખી સાથે ઘૂત રમે છે, દમયંતી ભામિની. ૧૩
 તેણી વેળા હંસલે, વખાણ્યો નળરાજન;
 શબ્દ સુંદર સાંભળી, શ્યામાએ ધરિયો કાન. ૧૪

૧. . . . વાયદો કરીને ઊડ્યો હંસ સુખણ ગુ. ૧, ગુ. ૨, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. નળ કહે ત્રીસ દહાડાની અવધ કરી, શત જુગને પ્રમાણ. ગુ. ૧.

૩. પીડી કરજો રાજ ૬૧૦ ૧, નં.

૪. ભૂપ કહે પ્રિય આણને તે હંસ ન મેં કહેવાય ગુ. ૧; ભૂપ કહે પ્રાણને હંસ મેં ન કહેવાય ૬૧૦૧; ભૂપ કહે પ્રયાણ તે હંસ મેં ન કહેવાય નં.

૫. હું તો તું વિના એવો, જેમ જીવ વિનાની કાયા ૬૧૦ ૧.

૬. વોહોણી ગુ. ૩; વેહોણી ગુ. ૪.

૭. ટળશે ૬૧૦ ૧, ગુ. ૨.

હરિવદનીએ હંસ દીકો, બેઠો ચંપક જોડ;
 આ શું સુનાનું સાવળું? થયું^૧ અલવાનું કોડ. ૧૫
 શોભતું ને જોલતું, નળનું કરે વખાણ;
 એ પંખી કર ચડે નહીં, તો તળું મારા પ્રાણ. ૧૬
 અખળા હેઠી ઊઠી ઊતરી, અંઝર કાઢ્યાં આળ;^૨
 હંસે દીકી કામિની, ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ. ૧૭
 દ્રોઢે આડી અવલી અંગના, કરે અલવાનો^૩ ઉપાય;
 હાથમાંથી હંસ નાસે, ચપળ નહીં ઝલાય. ૧૮
 પંખી કહે, ‘રે પ્રેમદા, અમો કમળના રહેનાર;
 મને નળ/વિના કોણુ અલે? તું કોણુ જો^૪ ગ્રહનાર?’ ૧૯

ઠયલો

‘ગ્રહનાર તું કોણુ મૂરખી,^૫ તુંને કયાંથી નળની સૂધ રે!’
 વચન સુણીને વામાએ, વિચારી^૬ અલવાની^૭ ખૂધ રે. ૨૦

૧. થયો અલવાનો કોડ ગુ. ૩.

૨. તત્કાળ ક્રો. ૧, નં. ૧૦, ગુ. ૪; અંતરિયાળ ગુ. ૩.

૩. અલવાનો ઉપાય ગુ. ૧.

૪. છે ગુ. ૨, ગુ. ૪; માત્ર ગુ. ૩.

૫. કુણ માત્ર ગુ. ૩.

૬. કરી ગુ. ૪.

૭. અલવાની ગુ. ૧.

કડવું ૧૧

રાગ મારની ચાલ દેઢકડી

- § ચતુર ભીમકની કુમારી; તેણે^૧ અકલિત વાત વિચારી -
 'નથી હંસ દેતો મુજને સાહવા, પણ હું એને નહીં દેઉં જાવા. ૧
 પંખી ધીરે કમળને કાઢે, મને હાથ આપ્યા મહારાજે;^૨
 જોગવાઈ જગદીશે મેલી, કમળ જેવી મારી હથેલી. ૨
 શરીર સઘળું કહીં સંતાડું, પાણુપંકજ એને દેખાડું.'
 પોતાનાં વસ્ત્ર દાસીને પહેરાવી, પેઠી ચહેબચામાં આવી. ૩
 મસ્તકે^૩ મૂક્યું^૪ પલાશનું પાન, વિકાસી હથેળી કમળ સમાન.
 મધ્યે મૂક્યું જાંબુનું ફલ, જાણે લે છે ભ્રમર પરિમલ.^૫ ૪
 પોતે નાસિકાએ ગણુગણુતી, લામા ભમરાની પેરે ભણુતી.
- § હંસે હરિવદની જાણી, નહોય પંકજ, પ્રેમદાનો પાણી. ૫
 બેસું જઈ થઈ અજ્ઞાન, પરણાવવો છે નળરાજન.
 આનંદ આણી અંબુજ ભણી આદ્યો, બેસતામાં અબળાએ આદ્યો. ૬
- § દમયંતી કહે, 'હવે કાં ન નાઠો? અદ્યા, ગાડુઓ થઈ ને ગાઠ્યો!
 મને દ્રોણવી કીધી દુઃખી, મૂઆ^૬, હું નહોતી ઝોળખી? ૭

૧. તેણીએ અકળ વાત ગુ. ૧; તેણીએ અકલિત વાત ગુ. ૩.

૨. શ્રીનાથે ગુ. ૧.

૩. મોં મધ્યે ગુ. ૩.

૪. મેલ્યું ગુ. ૨.

૫. પીમળ નં, મં, જાં.

૬. પહેલી ક્રી. ૧૦૧; મુવા પહેલાં હું ન ઝોળખી નં.

તારા અવગુણ નહીં^૧ સંભારું, તું ને,^૨ બાપના સમ, નહીં મારું.’

§ હંસ કહે, ‘શું બાપો ફેલી? નથી બેઠો હું બ્રમે ભૂલી. ૮
હુંમાં પરાક્રમ છે અતિ ઘણું, ચંચ-પ્રહારે હાથ તારા હાથું.’

§ દમયંતી કહે, ‘હો હંસભાઈ, તારે મારે થઈ મિત્રાઈ.’ ૯
અન્યોઅન્યે બોલ ત્યાં દીધો, હાથેયો મૂકીને બોળે લીધો.
‘તમો વખાણ કીધું સબળ, તે લિયા તે કોણ છે નળ? ૧૦
તેનાં કોણ માત ને તાત? તેની કહો વખાણીને વાત.’

§ હંસ બોલ્યો મુખે હસી, “અબળા, ઘેલી દીસે કશી! ૧૧
તેના ગુણ બ્રહ્મસભામાં વખણાય, નળ તે વિષણુ આગળ ગવાય.
આ લિયા મોટા ચતુર સુજાણ; જો^૩, હું નળનું કરું વખાણ: ૧૨
નળ^૪ દીઠો નહીં નર રોઝ, સાંભળ્યો નહીં કાન વૃક્ષનાં ડોઝ;
જોયો નહીં તેનાં લોચન કેવાં? મોર પીછ ચાંદલી જેવાં.’ ૧૩

૧. નહીંયે વિચારું ગુ. ૩; હું વીસરું ગુ. ૧.

૨. હું ને બાપના સમ જો મારું. ફા. ૧૦૧.

૩. જો ગુ. ૩.

૪. નળ દીઠો નહીં નર તે રોઝ, સાંભળ્યો નહીં તેના કાન વૃક્ષનાં ડોઝ.
(ગુ. ૩, ગુ. ૪ ઉપરથી.)

જોણે દીઠો નહીં નળરાજ, સાંભળ્યો નહીં વૃક્ષનાં ડોઝાં. ગુ. ૨
નળ દીઠો નહીં નરરાજ, સાંભળ્યો નહીં કાન વૃક્ષનાં ડોઝાં ગુ. ૧
નળ દીઠો નહીં નરરાજ, સાંભળે નહીં શી. . . જ. ફા. ૧૦ ૧.
નળ દીઠો નહીં તે નરરોઝ, સાંભળ્યો નહીં તે વ્રખડોજ. નં.

(ફૂટેનાટમાં નંમાં ‘સાંભળ્યો નહીં તેના કાન, તે વ્રખના ડોજ’,
અને ‘તેના કાન તે વ્રખના ડોઝ’ એવા પાઠ કેટલીક પ્રતોમાં છે
એવી ટીપ મૂકી છે.)

એટલામાં મન વિડૂવલ કીધું, ચિત્ત મહિલાનું આકર્ષી લીધું;

§ એઉ કર જોડી નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કહે દમયંતી— ૧૪

‘હું પૂછું છું ખીતી ખીતી, નળની કથા કહો અથ ઇતિ.

છે બાળક, વૃદ્ધ કે જોગનધામ? શે અર્થે નળ ધરાવ્યું નામ? ૧૫

તમે આવડો જીભે વણ્યો, તે છે કુંવારો કે પરણ્યો?’

§ એવાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કળકળી— ૧૬

‘નળ^૧ છે કુંવારો, નથી કન્યાય, મોટો પ્રહ્માનો છે અન્યાય.

અમે કોટી-કોટ નારી નીરખી, ન મળે નળને વરવા^૨ સરખી. ૧૭

એક વાર પ્રહ્માએ શું કરિયું, સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભરિયું;

તે તેજનો ઘડયો નળરાય, કંઈ રજ વાધી પાત્ર તે માંય; ૧૮

તેની એક થપોલી હવી, તેનો આકાશે ઊપન્યો રવિ.

વહાણે, સાંજે નલ બહાર નીસરે, તેજવંત તે વનમાં ફરે; ૧૯

સૂરજ અંખી^૩ કાઢે કોર, વહાણું સાંજ તેણે^૪ ટાઢો પહોર;

જ્યારે અદૃષ્ટ^૫ થાય રાજન, નિશ્ચિંત ભાનુ તપે મધ્યાહન. ૨૦

વલણ

મધ્યાહને નળ જાય ઘરમાં, માટે સૂરજ તપે ઘાણું.’

હંસ કહે, ‘હો દમયંતી, શું વખાણુ કરું તે નળ તણું!’ ૨૧

૧. તે ગુ. ૧.

૨. પરણવા ગુ. ૧, ફા. ૧, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. ખીતો ગુ. ૩.

૪. તે માટે ગુ. ૧.

૫. અદર્શન થાયે રાજન ગુ. ૧.

કડવું ૧૨

રાગ જેતશ્રી

કુહંસ ભણે, 'હો ભામિની, પ્રહ્લાંડ ત્રણ જોયાં સહી;
પણ નળની જોડે^૧ મેળવું, મહીતલમાં તુલના કો નહીં'.^૨ ૧

જુગ્મ રવિસુત રૂપ આગળ, જય નાંખી વાટ;
ગંભીરતાએ વર્ણવું, પણ અર્ણવમાં ખારાટ. — તુલના ૦ ૨

શીતળતાએ શરી હાર્યો, મૂકે કળા પામી કષ્ટ;
તે તેજથી આદિત્ય નાકો, ફરે મેરુ કેરી પૃથ. — તુલના ૦ ૩

ઈશ્વરજુદ્ધથી^૩ ઇંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કરે છે^૪ લાખ;
નળ આગળ મહિમા ગયો, માટે મહાદેવ ચોળે

રાખ. — તુલના ૦ ૪

નૈષધદેશના ભૂપને દેખી, દેવને થઈ ચિંતાય;
રખે આપણી સ્ત્રીઓ નળને પરણે, માટે સર્વે માંડી

રક્ષાય. — તુલના ૦ ૫

લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;
પ્રેમદાને લઈ પાણીમાં પેઠા, જઈ બેઠા શેષને

વાંસે. — તુલના ૦ ૬

૧. તોણે ગુ. ૨; તોણ ન મળે ફા. ૧.

૨. નળની જોડ ન બેઠું, એવો ભૂતલમાં કાય નહીં રે;
તુલના કાય નહીં. ગુ. ૩.

૩. એ આશ્ચર્યતાએ ગુ. ૩; ઐશ્વર્યયુક્તે નં., જા., મં.

૪. કીધો ફા. ૧.

હિમસુતાને લઈ હર નાઠા, ગયા ગુફા માંહે;
સહસ્ર આંખ ઇંદ્રે કીધી, નારીને જતી જોવાય. — તુલના૦ ૭
શુધબુધને ધીરે નહીં ગણુપતિ, અહરનિશ રાખે પાસ;
ઋષિપત્નીઓને ઋષિ લઈ નાઠા, જઈ રહ્યા

વનવાસ. — તુલના૦ ૮

પાતાળમાં લઈ પન્નિનીને, વસ્યો વરુણ રાય;
સ્વાહાને સાચવવાને, અગ્નિએ ધરી અડતાળીસ

કાય. — તુલના૦ ૯

ચંદ્રસૂરજ તો નાસતા ફરે, રખે ઠરતી નારી;
નારદ ઋષિ આગળથી ચેલ્યા, પોતે રહ્યા

બ્રહ્મચારી.' — તુલના૦ ૧૦

હંસ કહે, 'હો હરિવદની, એમ સૌએ રે ક્યામા સંતાડી;
નળે રૂપ ગુણ જસ તેજથી, સર્વ સૃષ્ટિ કષ્ટ

પમાડી. — તુલના૦ ૧૧

પુરુષને અદેખાઈનું બળતું, નારીને દહે કામ;
અનલ પ્રગટ્યો સર્વને, માટે નલ ધરિયું^૧ નામ. — તુલના૦ ૧૨

જપ તપ વ્રત નેમ જોણીએ, સેવ્યો હશે હિમ પરવત;
તે નારી નળને પરણશે, જોણીએ મૂક્યું હશે કાશી

કરવત. — તુલના૦ ૧૩

બ્રહ્માણીની સૃષ્ટિમાં, કો ન મળે જાયકરૂપ;
નળને દાને દારિદ્ર્ય છેદ્યાં, લિક્ષુક કીધા ભૂપ.^૨ — તુલના૦ ૧૪

૧. ધરાયું ક્રી. ૧, ગુ. ૪.

૨. ગુ. ૩ માં ૧૪ની આ બે લીટીઓ નથી.

હુ ત્યારે નરમ^૧ થઈ દમયંતી બોલી, 'નિર્મળ નળ ભૂપાળ;
તમ^૨ કરતાં લાઈ મારો,^૩ ત્યાં મળે^૪ વેવિશાળ.— તુલના૦ ૧૫

હુ હંસ કહે રે, 'દ્રોણ કાંકાં; જેમ વામણો ઇચ્છે આંખાફળ,
તેમ તુજને ઇચ્છા થઈ જે, ભરથાર પામવો નળ.— તુલના૦ ૧૬

હજાર હંસ હું સરખા ફરે છે, નૈષધપતિના દૂત;
ખપ^૫ કરીને પરણાવીએ, તો તું સરખી કોઈ
ભૂત!' — તુલના૦ ૧૭

હુ વચન સુણી વિહંગમનાં, અબળાએ મૂક્યો અહંકાર—
'ભૂંડા, એમ શું હુંને નિબ્રંછે? આપણે થયો છે
મિત્રાચાર.— તુલના૦ ૧૮

સ્નેહ તે સાત^૬ કમનો, એમ વદે વેદ ને ન્યાય;
એવું જાણી પરણાવ નળશું, હું લાશું તારે પાય.— તુલના૦ ૧૯

વલણ

'પાય લાશું ને નળ માશું, હું આવી તારે શરણ રે;
નહીં તો પ્રાણ જાશે મારા, ને પિંડ પડશે ધરણ રે.' ૨૦

૧. દીન ગુ. ૩.

૨. જેમ તેમ કરતાં લાઈ મારો, તાંહાં મેળાવ વેવિશાળ. ન૦, મ૦, જા૦.

૩. મારું ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૪. મેળય ગુ. ૩.

૫. ખેપ કરી પરણાવીએ, અતે તુજ સરીખું ભૂત. મ૦, જા૦, ની દીપમાં.

૬. સત્કર્મનો ન૦, મ૦, જા૦, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

કડવું ૧૩

રાગ વેરાલી

હું હંસ લણે, 'હો બહેન^૧ મારી, ભીમક રાજકુમારી;
 નિશ્ચે નળને પરણાવું, બાઈ મુજને દયા આવે છે તારી. હંસ ૧
 અમો મળતાને પ્રાણ જ આપું, પૂરું મનની આશ;
 તારો મોહ લગાડું નળને, નાખી ઊંચાનીચા પાશ. હંસ ૨
 એક જડીમૂળી સૂંઘાડું નળને, તત્ક્ષણ થાશે ઘેલો;
 આક્રિયે અહીં આવી રહેશે, વહેલો^૨ વિવાહ પહેલો. હંસ ૩
 નળને તું નિરધાર જ પરણે, એ મારો સંકેત;
 પણ રખે તું ત્યાર પહેલી કોને વરતી, પછે^૩ હું

થઈશ કળેત. હંસ ૪

આવશે નળનાં રૂપ ધરીને, દેવ મોટા ધાતી;
 વણ તપાસ્યે વરીશ મા, રખે હાહી થઈને વહવાતી. હંસ ૫
 નળ અમરનો વહેરો શો છે, આળખાવું તે વેષ;
 દેવનાં વિરજ વસ્ત્ર, અંતરિક્ષ ઊભા, નવ^૪ મળે નિમેષ. હંસ ૬
 સ્વયંવર તું ઘેર મંડાવે, વળી કરે^૫ એક વાનું;
 તારો તાત નોતરું મોકલે, ત્યારે પત્ર લખે^૬ એક છનું.' હંસ ૭

૧. ભગની ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. સ્વયંવર પહેલો ગુ. ૨; વહેલો સરવને પહેલો કા. ૧; વહેલો સર્વ પહેલો ગુ. ૩; વહેલો સર્વથી પહેલો ગુ. ૪.

૩. હું થઈશ કળેત ગુ. ૪.

૪. ન મળે મેષાન્મેષ ગુ. ૨.

૫. કરે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૬. પરઠવે ગુ. ૪.

હું સસરાયનાં વચન સુણીને, વામા કરે વિદાય—

‘જાઓ કહું તો મારી જીભડી કાપું, પણ ગયા વિના

કામ ન થાય. હંસ ૮

હોરે વિહંગમ, હોરે વિહંગમ, મારા ત્રેહનો^૧ વહુનિ શમાવ;
વીરસેનસુતને વિવાહ અર્થે, વહેલો વીસ તું લાવ. હોરે^૨ ૯

તારી વહોણી, નળને વિજેગે, તેને દુઃખે હું બાળી;
અંન ન લાવે, નિદ્રા ન આવે, મેળાપ તારા ટાળી. હોરે ૧૦

વિશ્વાસ આપીને વાત વિવાહની, રમે જાતો વીસરી;
સ્વયંવરમાં નળ નહીં આવે, તો પ્રાણ જાશે નીસરી. હોરે ૧૧

તમે નાથને નહીં આણી આપો, તો કોણ આપે^૩ વળતું;

મોટું^૪ દુઃખ છે મન^૫ રાખ્યાનું, અનંગ^૬ અગ્નિથી

બળતું. હોરે ૧૨

માતતાત ને સગાભાઈ, હું તેને લાભું કહેતી;

કેમ કહું નળને પરણાવો? મને સર્વ કહે અલેતી. હોરે ૧૩

ગૂઝની^૭ વાત તે મિત્રને કહીએ, વડાલાંની હોય ચોરી;

વણ રોગે પીડા વધુ ફેરી, તું જાણે હંસ મોરી. હોરે ૧૪

૧. તનનો તાપ ક્રી. ૧.

૨. ક્રી. ૧માં ‘હંસ ભણે’ એ જ ધ્રુવપદ ચાલ્યા કરે છે.

૩. આણી આપે ગુ. ૪.

૪. મોટું પુણ્ય છે માતૃપરક્ષાનું, અનંગ અગ્નિએ બળતું. ગુ. ૩.

૫. સ્વસ્થ ગુ. ૨.

૬. અંગ ગુ. ૧.

૭. ગુહ ગુ. ૩; ગુહની ગુ. ૪.

તારી આશાસૂત્રને તાંતણે, પ્રાણ રહેશે વળગી;
 વિવાહવાત મિથ્યા સાંભળતાં, દેહ થાશે પ્રાણથી
 અળગી.^૧ હોરે ૧૫

વિશ્વાસઘાતનો^૨ પાપ છે મોટો, તમો ડહાણે શું કહીએ !
 વૃદ્ધની વાત કહી બાંધો છો, નથી કીધી નાને છેયે.^૩ હોરે ૧૬

હું હંસ કહે, ‘હો ભામિની, નિશ્ચે રહેજો વિશ્વાસે;’
 એવું કહીને ખગ ત્યાંથી, ઊડી ગયો આકાશે. હોરે ૧૭
 આવી મળ્યો નળરાજને, વાત^૩ કહી જે વીતી;
 સમાચાર કહો જઈ હંસે, નળને ત્યાં અથઘતિ. હોરે ૧૮
 પંખી કહે, ‘હો પુણ્યશ્લોકજી, ખીજી વાત શું કરું ?
 દશ પાંચ દિવસમાં આગળું દેખશે, પરણ્યા કેરું નોતરું. હોરે ૧૯

વલણ

‘નોતરું આવશે પરણ્યાનું’, હંસે વાત નળને કહી રે;
 પૂછે નળ, ‘રૂપ કહે વિસ્તારી છે કેવી, રહ મુજને થઈ થઈ રે.’^૪ ૨૨

૧. માટે તુને ઝાઝું શું કહીએ, વાટચ નેઉં ક્યાં લગી. ગુ. ૩.

૨. વિશ્વાસઘાતનું પાપ મોટું નં, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. પૂછી વાત જે વીતી ગુ. ૩.

૪. પૂછે નળ, રૂપે કહેવી છે વિસ્તારી, કહે રહ મને થઈ રે. ક્રી. ૧.

કડવું ૧૪

રાગ મહારાની દેસી

કડવું નો મિત્ર મળીને બેઠા, પૂછે નળ ભૂપાળ;
 ‘વીર વિહંગમ, કહો રે વારતા, કેમ થયો વેવિશાળ? ૧
 ઠામ ગામ ને રૂપ ભૂપ ગુણ, ગોત્ર ને આચરણ;
 સર્વાંગે સંપૂર્ણ શ્યામા, માન્યું તારું અંતઃકરણ? ૨
 કેમ ગયો, કેમ દૂત થયો, વાત કહે મને માંડીલ;
 તે કન્યા કેમ બોલી તુજ સાથે, લગ્ન મનની છાંડીલ.’ ૩

કડવું બી કહે, ‘સાંભળીએ સ્વામી, કન્યા વણું ન વિવેકલ;
 શેષ છેક ન પામે સ્તવતો, શું કહું જિહ્વા એકલ? ૪
 કુંદનપુર તે કુંદન કેરું,^૧ બેતાં મોહ ઉપજવેલ;
 શું વૈકુંઠ આણ્યું પ્રસ્થાને, અમરાપુરીને લગવેલ. ૫
 ચારે વણું ધર્મને પાળે, જે પોતાનાં કર્મલ;
 સુખ નિવૃત્ત નિર્ભય પ્રજા ને, આણુ ભીમકની ધર્મલ.^૨ ૬
 આનંદ ઓચ્છવ, વાજિંત્ર વાળે, ઘેર ઘેર હરિસેવાલ;^૩
 વાસવ વિષ્ણુ વિરંચિ ઇચ્છે, વાસ-સુખને લેવાલ.^૪ ૭
 વિદ્યા મુકાવી નિશાચરની, તે શીખ્યા દ્વિશાચર^૫ કામલ;
 જુગ્મકપાટ વિયોગી પુરમાં, જુગ્માં રહે અષ્ટ જામલ. ૮

૧. સરખું ગુ. ૩.

૨. વસ્તેલ ગુ. ૧, ગુ. ૨.

૩. આનંદ ઓચ્છવ ને હરિસેવા, ઘેર ઘેર વાજિંત્ર વાળેલ ક્રી. ૧.

૪. કાળેલ ક્રી. ૧.

૫. દીચર ક્રી. ૧.

કર્મત્યાગ પારધીએ કીધાં, ગુણકાએ ગ્રહી લાગ્યાં;
 ઉચાટ એક અધમીને, સકંપ ધ્રુવે છે ધ્વજાળ. ૯
 ભવન ભવ્ય ભૂપ ભીમનાં, ભુવન ત્રણ વ્યતિરેકાળ;
 ઘરની વાડી પરમ મનોહર, મધ્યે આવાસ એકાળ. ૧૦
 સપ્ત ભોમ તે ય્યોમ સમાને,^૧ ફરતી ખારી જાળીજી;
 દશ સહસ્ર નારી આયુધધારી, કરે કન્યાની રખવાળીજી. ૧૧
 ચંદન ચંપક ચારોળી^૨, વટ વાળો^૩ વેલડીજી;
 ફણસ^૪ ફેફળ અને શ્રીફળી, આંખાશાખ શેલડીજી. ૧૨
 ખીલી કોડી દ્રાખ દાઢમી, નારંગી ને નેત્રજી;
 અખોડ ખજૂર ને લવંગીલતા, બહુ ખારેકનાં ક્ષેત્રજી. ૧૩
 શીતળ જળ કમળ કેતકી, કુસુમ-પૂરણ કુંજજી;
 મલિયાગર મોગરા માલતી, પટપાદ ગુંજગુંજજી. ૧૪
 વેલ^૫ વલી ખલો કલી, શીતળ વાય સમીરજી;
 વચણ પંખી રચણ ખેલે, ડોલે^૬ રાજ ગીરજી. ૧૫

૧. પ્રમાણે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. પછી 'વરસોળી' વધારે પદ ગુ. ૧માં છે. 'ને' વધારે નંમાં છે અને તે કહે છે કે 'ને' ને બદલે 'વણસડો' 'વરસોળી' ફેટલીક પ્રતોમાં છે.

૩. વીહાલોલી ગુ. ૪.

૪. અઘાર ભાર વનસ્પતિ શોભિત, સાકર સરખી શેલડીજી. ગુ. ૩; ફણસ. . . . આંખા સાકર જેવી શેલડીજી. ગુ. ૪.

૫. વેલ વાલો ખલો ખલી ગુ. ૨; વેલવાળા એખરો કળી નં; વેલ વળી એખરો કળી મં, જાં; વેલ વાલો એખરો કદલી ગુ. ૪.

૬. રાય જાં ગીરજી ગુ. ૪. મં ખીજ પાડાંતર આપે છે—'નવ રહે રાજ ધીરજી', 'ડોલે ગેર ગંભીરજી'.

સાગ સીસમ સરઘવા, સાદકિયા તાલ તમાલજી;
 કણેર^૧ કાંઠા બાબરી બદ્રી, નવત્રી નયકળજી. ૧૬
 વાડ વાટિકા વાંક વળામણુ, કેળવન બિજેરીજી;
 બેવડીએ સાહેલડી વળગી, હીંડે ગુણવંત ગોરીજી. ૧૭
 તે વન માંહે હું ગયો રે, હવે હરમે પૂર્ણજી;
 વૃક્ષજૂથમાં પેઠો,^૨ એકો ગોપવીને વર્ણજી. ૧૮
 દાસી સર્વ થઈ નિદ્રાવશ, ઈંદુ આવ્યો માયેજી;
 દમયંતીએ દૂત આરંભ્યું, માધવી સખી સાથેજી. ૧૯
 તે સમે મેં તમે વર્ણવ્યા, સ્થામાએ ધર્યો શ્રવણજી;
 બિડી બાલી અટારીએ આવી, જોતી નેત્ર તીક્ષ્ણજી. ૨૦
 પાસે દાસી બંને રાખી, ચતુરા ચોદશ ભાળેજી;
 આ વનમાં જન કેા એક આવ્યો, બોલી કરે અકાળેજી. ૨૧

વલણ

અકાળ વાણી વહે કેા એક, જોઈ વનમાં ફરી ફરી;
 હંસ કહે, ‘હું થયો હતવત,^૩ શુ વર્ણવું તે સુંદરી!’ ૨૨

૧. કોડી કેવડી અને કેતકી, નવત્રીની નળજી. ગુ. ૨, ગુ. ૪.

૨. જઈ ગુ. ૩; પેસીને ગુ. ૪.

૩. વિરમય ગુ. ૩.

કડવું ૧૫

રાગ ધન્યાશ્રી

ફૂલૂપ, મેં દીઠી ગર્વિષ્ટ^૧ ઘેલડી,
સખી જે મધ્યે ઊભી અલખેલડી;
કદલીસ્તંભા બુગ્મ સાહેલડી,
વચ્ચે વૈદલી^૨ કનકની વેલડી. ૧

ચાલ^૨

‘વેલ નાણે હેમની, અવયવ ફૂલે ફૂલી;
ચકિત ચિત્ત થયું તવ મારું, ગયો દૂતત્વ ભૂલી. ૨
સામાસામી હવી શોભા, વ્યોમ લોમે સોમ;
ઇંદુમાં બિંદુ બિરાજે, નાણે ઊડુગણ લોમ. ૩
ઉભે અભિનિધિનાં કિરણ મળિયાં, કળા થઈ પ્રકાશ;
જ્યોતે જ્યોતે સ્તંભ પ્રગટ્યો, શું એથી રહું આકાશ! ૪
કામિનીનો ધમ્મલ લહેકતો, ફણા શોભાવી રહે;^૩
શકે ધરાધર વાસ લેવાને, ચડ્યો ચંપક વૃક્ષે? ૫
કુરંગદગની ચપલતા, શું ખંજન નળે^૪ પડિયાં!
નેત્રઅણી અગ્રે શ્રવણ વેધ્યા, સોય^૫ થઈ નીવડિયાં. ૬

૧. ગર્વિષ્ટડી ગુ. ૨; ગર્વિષ્ટજે ઘેલડી ફા. ૧.

૨. ઢાળ ગુ. ૨.

૩. ગોફણો શોભા નિરક્ષ ગુ. ૪.

૪. ગાલે ગુ. ૪, ફા. ૧.

૫. સાયક ગુ. ૩.

શકે નેત્ર ક્ષેત્ર મોહનું, કરડોલા^૧ અંબુજ;
 ભાલ^૨ શરાસન, દષ્ટિ શરાં, હાવભાવ બે ભુજ. ૭
 ગલસ્થળ નારંગ ફળ શોભે, આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
 રક્તહિમ અધર, દિવ્ય હીરા, સૂત્રહાર કસોટી. ૮
 કીર આનન પર શિખંડી શોભે, કાળી બોલે અણુછતી;
 લતા ઉપર પંખી દીડાં, નવ રહેવાયું મારી વતી. ૯
 અધર-સ્પર્શિત સ્વાતિભિંદુ, મેં જાણ્યું કરું ગ્રાસ;
 ઉદર સર, આભરણ અંબુજ, જઈ પૂરું વાસ. ૧૦
 નાભિ નીરજ, પાળ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારો;
 રોમાવલિ દ્રુમ, કુચ ડોડા^૩, ઉરમંડળ ઓવારો. ૧૧
 અંગરંગતરંગ જોખન, જોતાં તૃપ્ત ન થઈએ;
 ક્ષુધા તૃષા પીડે નહીં, સ્વરૂપ-સરા^૪માં રહીએ. ૧૨
 ક્ષય-ભૂષણ^૫ કદલીપત્ર ઉપર, નાદ તેહનો ઊઠે;
 તાંબોળે^૬ પચાએણ પ્રહાર થશે, લાગ્યો મેગળ પૂઠે. ૧૩
 કેળશાખાએ ભુગમ જળ ચઢિયાં, ગજથી પામ્યો^૭ ખેદ;
 ભુગમ અંબુજ ત્યાં મળિયાં, મલ્યા મધુકર વેદ. ૧૪

૧. કરડોડલા ફાંબ; કરડા ગુંચ; ડોડાળાં મં, જાં; કે ડોડાળા અંબુજ ગુંચ.

૨. ભુવ ગુંચ.

૩. ટોડા ગુંચ; મં, જાં.

૪. સહરા ગુંચ; દહમાં ગુંચ.

૫. કચભૂષણ ગુંચ.

૬. તાંબોળે પચાયણ પ્રહારથી ગુંચ. તાંબોળ પચાએણ પ્રહાર થશે ગુંચ.

૭. પામ્યાં ગુંચ.

રકંધવદન^૧ કદલી સંક્ષા, ખટનો અજ એ પાખે;
 શુધબુધ ન રહી મારી, બોલી ઊઠ્યો અભિલાખે. ૧૫
 વહી વાણી ઓમચરની, પડ્યો મોહમૂર્છા પાઈ;
 હાટકરૂપ દેખી સખી સાથે, ગોરી ગ્રહવા ધાઈ. ૧૬
 મોહ-વારુણી પાઈને પાડ્યો, કન્યાએ ગ્રહ્યો આવી;
 ભુજ અંબુજ માંહાં પર ભેદાં, તોયે મન નવ લાવી. ૧૭
 ન્યાત, ગામ, નામ પૂછ્યું, 'સ્વામી તારો કોણ;
 સ્વર^૨ એણી રસનાએ કરે છે, બાંધી વણું ન પોણ^૩?' ૧૮
 'સ્વામી નલ, વણું નલનો, દૂત નલનો હુંય.'
 'ગિરિ તરુવર ધાતુ કળ જળ, કુસુમ નલ તે શુંય? ૧૯
 પ્રાણનલ^૪ કે ઉદરનલ, શું જલનલ ગ્રેહનો?
 એ તો જમ લોકાંતક મલો, એ વરણ તેહની દેહનો. ૨૦
 પરમગ્ર કશર્વાક આંકડો, ભેદો નિજ ભુજ-તલ;
 શકે એવું તારા નાથનું, તનમન છે કામળ!' ૨૧
 શબ્દ સર્વ શ્યામા તણા, સહી હું રથે તે કાળ;
 તમ પ્રતાપે તારુણીને, નાંખી મેં મોહનળ. ૨૨

૧. રકંધવદન કદલી સંક્ષી ખટ તોયજ તોય પાખે ગુ. ૩; રકંધે વદન કદલી સંખ્યા, ખટનો અજય એ પાખે ગુ. ૪.

૨. રણ રસનાએ કરે છે બાંધી વણું ને પોણ ગુ. ૨; સ્વર એણી રસનાએ કરતી, બાંધી ચરણ ને પાણ્ય ગુ. ૪.

૩. વણું નપાત ફૌ ૧.

૪. પ્રયાણ નલ કે ઉદરનલ કે જલનલ ગ્રેહનો, રેહે'સુ' રે'સુ' જમ હ્યો એકાંત્ય, મલ્યો એ વણું તેહની દેહનો ગુ. ૩; પ્રાણનલ ને ઉદરનલ, અવણજલ નલ ગ્રેહનો, કેહેતાં જયમ લોકાંત મલો, એ વરણ તેહેની દેહનો ગુ. ૪; પ્રાણનલ કે ઉદરનલ સુજલનલ ગ્રેહનો, રેહેતો જમ લોકાંત્યક મલો એ વરણ તેહેની દેહનો. ફૌ ૧.

અમૃતઘટ થાયે ઊણો, અમર પાન બ્યારે કરે;
 વૈદભીની વાણી સુધા બાણી, લઈ કુંભ પૂરો ભરે. ૨૩
 વિનતાવદન વિધિએ નિમ્યું, સાર સ્ત્રીનું^૧ લીધું;
 નખવાત લાંછન નભ^૨ ભાસે, છિદ્ર છેક જ કીધું. ૨૪
 ગ્રહ^૩ શર્વરીપતિ તે ગોખગે^૪ ઊભે ફરે;
 દેવી વૈદભીના વક્ત્રને સુર^૫ આજ આરતિ કરે. ૨૫
 કચસમૂહની^૬ રાવ કરવા, વિધિ કને કલાકર ગયા;
 કરઅર્ધચંદ્રે કાઢ્યા ઠેસી, અઘાપિ અંક અંગે રહ્યા. ૨૬
 સંસાર સારનું ભાજન ભરિયું, દિવ્ય દેહડી થાવા;
 ઘડી દમયંતી ભુજ ખંખેર્યા વિધિ, છાંટાના તારા હવા. ૨૭
 યજ્ઞ યાજન ધ્યાન ધર્મ, કીધાં હશે તીર્થ સમસ્ત;
 તેણે પુણ્યે પુણ્યશ્લોકજી, ગ્રહશો^૭ હરિઆનનીનો હસ્ત. ૨૮
 ભાગ્યખળ ભૂપ તમ તણું, વશ વૈદભી હવી વળી;
 વેવિશાળ મળ્યું, ફૂતવ ફેલ્યું, ન શકે તેનું મન ચળી. ૨૯

૧. શશીનું મ૦, ૧૧૦; રસનું ગુ૦ ૩.

૨. વક્ત્રવાત તલ છેદ ન ભાસે છિદ્ર છેક જ કીધું ગુ૦ ૨; નક્ષત્રનાથને લાંછન ભાસે, કલંક લાગત કીધું. મ૦, ૧૧૦; ચિહ્ન કરે છે નખવતે ત્યાં, છિદ્ર છેક જ કીધું ગુ૦ ૩; નખખાત લાંછને . . . ગુ૦ ૪; નખવાત લાંછન નાભીમાં છેદ છેક જ કીધું ફ૦ ૧૧.

૩. ગ્રહેશ ને શર્વરીપતિ તે ગોખ્ય ઊભા ફરે. મ૦, ૧૧૦.

૪. ગોખકે ફ૦ ૧૧.

૫. સુરજ આરતિ કરે ફ૦ ૧૧; શું અમર આરાત્રી કરે ગુ૦ ૩; સુરજ અમર આરતી કરે ગુ૦ ૪.

૬. કચસમૂહની ગુ૦ ૧; ફ૦ ૧૧.

૭. સાહશો દમયંતીનો ગુ૦ ૩.

૫૦

નળાખ્યાન

કાલ નિમંત્રણ આવશે ને કરો તત્પર જન;
 એ વાત નિશ્ચે જાણજો, સાક્ષી શ્રી ભગવાન.” ૩૦
 આનંદ નલ પામ્યો ઘણું, સ્વપ્ન સરખું ભાસે;
 વિશ્વાસ મન હોતો નથી, વિવાહ કેઈ પેર થાશે. ૩૧

વલણ

થાશે સંબંધ ભીમક સુતાશું, એ આશ્ચર્ય સર્વથા;
 કહે ભટ્ટ પ્રેમાનંદ કહું હવે, દમયંતી તણી કથા. ૩૨

કડવું ૧૬

રાગ ગોડીની ચાલ લહેકળી

§ હંસ વળાવીને વળી રે વિનતા, જ્યાં પોતાનું ધામ;
 દમવા લાગ્યો દમયંતીને, નળના વિરહનો કામ. ૧
 વખાણખાણ શ્યામાને^૧ વાગ્યાં, પંખી ગયો મોહ મેલી;
 રોમ રોમ તેને વહુનિ પ્રગટયો, લાગી તાલાવેલી. ૨
 ઘડીએ^૨ ઘરમાંથી બહાર નીસરે, બેસે જઈ અટાળી;
 કહે, ‘અંદકિરણ અગ્નિપે અધિકાં, નાખશે હું ને બાળી. ૩
 અમો વણપરણીને^૩ વ્યાકુળ કરવા, વ્યોમ વસ્યો છે પાપી;
 શું કહીએ કમળાપતિને, જે રાહુનું મસ્તક નાખ્યું કાપી. ૪

૧. વામાને ફાં ૨, ગું ૪; વાગ્યાં વનિતાને ગું ૨; બાલાને ગું ૩.

૨. ઘડી એક ઘરમાં, બહાર નીસરે, બેસે જ્યાં અટાળી ફાં ૨.

૩. વિરહિણીને ફાં ૨.

સિંહકાસુતને શરીર હોત તો, અમને ચિંતા થોડી;
સુધાકરને ગળી^૧ પેટમાં, બાળી કરત રાખોડી.^૨ ૫

§ એમ કરતાં પ્રાતઃકાળ થયો, તારુણીને આવ્યો તાવ;
અન્ન ન ભાવે, નિદ્રા ન આવે, કૈશું વાત કીધાનો નહીં ભાવ. ૬
અગ્નિના તણખલા સરખી, ટાઢક ચર્ચે અંગે જોહ;
વાયુ વ્યાધના બાણ સરીખો, નીસરે સોંસરો દેહ. ૭

§ દુઃખતું બાણી આવ્યાં રાણી, જોયું મુખ ઉઘાડી;
ચુંબન કરીને પૂછે માતા, ‘તુંને શું દુઃખે છે માડી? ૮
ન બોલી બાલી, ક્યાંથી જીવે, છે કમ’ અમારાં દોખી;
આખે^૩ ઉતારું દૃષ્ટ બેઠી, હશે કોની મેલી ચોખી. ૯
પરણ્યાને ઓરિયો નથી વીત્યો, જાત સાસરે સમોતી;
રત્ન દીકરી ક્યાંથી જીવે, ત્રણ ભાઈની બહેન પનોતી! ૧૦
આવડો તાવ શો તારુણીને, દૈવને ઘેર વળ્યો દાટ;
કહે કુંવરી અંતરની આપદા, મને થાય છે ઉચાટ.’ ૧૧

§ મુખ મરડી બોલી દમયંતી, ‘ઘરડાં માણસ ઢોર;
પરણ્યાં કુંવારાં કાંઈ ન પ્રીછા, ફેગટ કરવો શોર. ૧૨
હું સમાણી જાય છે સાસરે, તેનો જો તું ભોગ;
તેની પેર થાશે મારે, ત્યારે જાશે આક્રિયે રોગ.’ ૧૩

૧. ગળત પેટમાં બળીને થાત રાખોડી ગુ. ૨, ફા. ૨.

૨. મં., જા., કા.માં એક કડી વધારે છે:

જળ પાત્ર વિષે ઇંદુબિંબ દીકું, સખીને કીધી શાન;

લાવ ભોગળ રિપુને મારું, પ્રહારે પિષ્ટ સમાન.

૩. અક્ષત ગુ. ૩, ગુ. ૪; અક્ષય ગુ. ૨.

§ વચન સુણીને સમજ્યાં રાણી, પુત્રી થઈ પરણનારી;
ભામિનીએ કહ્યું ભીમકરાબને, 'પુત્રી કાં લગી રાખશે કુંવારી? ૧૪
વહાણું વાય ને દુખવાં આવે, જો જીવે આ વારકી; ૧
કોને^૨ ભાગ્યે કાળથી જીગરે, પરણાવી કરો પારકી. ૧૫
દીકરી માણસ મોટી^૩ થઈ જ્યારે, ત્યારે પિયર નવ સોહાય;
સ્વયંવર કરીને પરણાવો, એની^૪ ઇચ્છા જ્યાં થાય.' ૧૬

§ રાયે પુત્ર તેડાવ્યા^૫ પોતાના, કહ્યું, 'ખડેનને પરણાવો;
દેશાંતરના^૬ જે છે રાજ, હૂત મોકલી તેડાવો. ૧૭
અન્ન ધન તૃણની સામગ્રી, મંડપને^૭ રચાવો;
ધવળમંગળ ગીત નકેરી, અપસરા નચાવો.' ૧૮
સ્વયંવરની^૮ સામગ્રી માંડી, મોટા^૯ મોટા મળ્યા રાજન;
નળને તેડવા ભીમકે મોકલ્યો, સુદેવ^{૧૦} નામે પરધાન. ૧૯

૧. આ વારની ગુ. ૧.

૨. કોને કરમે દીકરી જીવે ગુ. ૨. કોને ભાગ્યે આ કાળથી જીગરે
ફા. ૧.

૩. જ્યારે મોટું થાય ફા. ૨; જ્યારે મોટી થાય ગુ. ૨.

૪. એની જ્યાં ઇચ્છાય ગુ. ૨; એની જ્યાં હોય ઇચ્છાય ફા. ૧.

૫. તેડ્યા ફા. ૨.

૬. દેશ દેશના રાજને ફા. ૨.

૭. મંડપ રૂડો ફા. ૨.

૮. સ્વયંવર સામગ્રી સુતે આરંભી ગુ. ૩.

૯. મોટા સરવ ફા. ૨.

૧૦. સુદેવ વિપ્રનું નામ ગુ. ૪; સુદેવ તે પરધાન ફા. ૨.

કડવું ૧૭

૫૩

ઝયલો

પ્રધાન^૧ નૈષધ મોકલ્યો, નારદે^૨ દીધું હતું વખાણ;
દમયંતીએ પત્ર પાઠ્યો, વાંચી^૩ નલને^૪ દીધાં નિશાન. ૨૦

કડવું ૧૭

રાગ મારંગની ચાલ ટૂંકડો

- § આવી સુદેવે આખો કાગળ, હૃદય આંખી વાંચે નળ—
“સ્વસ્તિશ્રી નૈષધપુર ગામ, પુણ્યવંત ને પુણ્યશ્લોક નામ. ૧.
છે કાલાવાલાની કંકેતરી, લખિતંગ દમયંતી કિંકરી.
આંહાં આવી ગયા ખગપત, કહે તે વારતા માનજો સત. ૨
મેં તમને સમરખું ગાત્ર, આ સ્વયંવર તે નિમિત્તમાત્ર.
મીન-નીરની કરવી મીત,^૫ મારા સરખું કરજો ચિત.” ૩
- § વાંચ્યો કાગળ ને હરખ્યો નળ, તત્પર દીધું જાનનું દળ.
અતિશીઘ્રે સાંચર્યો રાય, શુકન મળે સવત્સી ગાય. ૪

૧. સુદેવ નામે વિપ્ર મોકલ્યો ગુ. ૪.

૨. જેનું હંસે . . . ગુ. ૪; નારદે કથું હતું વખાણ ફા. ૨.

૩. તે વાંચે નલરાજન ફા. ૨.

૪ નળે દીધાં ગુ. ૨, ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૫. પ્રીત ગુ. ૨, ફા. ૧, ગુ. ૪.

કુરંગ કુરંગનીને સાથ, આગળ ઊતર્યા દક્ષિણ^૧ હાથ.
હંસ ભણે, 'ભલા શુકન, તું દમયંતી પામ્યો રાજન^૨' ૫

૧. જમણે ગુ. ૧.

૨. રતન ગુ. ૩.

આની પછી ગુ. ૨માં નીચેની લીટીઓ વધારે છે :

(મૂળ પ્રતમાં ચાહુ લલિયાથી ખીન્ન લલિયાને અક્ષરે આ વધારાનો ભાગ છે; અને ત્યાં પાનનો અનુક્રમ પણ જુદો છે. વચમાં એક જ પાનું મૂળના લખાણમાંથી નળ છે, બદલે અહીં પાન નવાં મૂક્યાં છે.)

વિદલ^૧ જઈને સિંધ કીજિયે, હવે મુજને આજ્ઞા દીજિયે.

વળી કોઈ એક સમે આવીશ રાજન, તું છે મારો પ્રાણજીવન.

ભાઈ એક કરું તુંને વિનતિ, ઘૂત ના રમીશ, નૈષધપતિ.

ખીન્ને ના કરીશ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ, બેઠથી અનરથ ને નાશ.

ચાહ્યો ખગપતિ વિનતી કરી, ત્યારે નળરાજને આંખડી ભરી.

ત્યારે હંસ કહે સાંભળ રાજન, એમ ન કીજે કાચું મન.

ભાઈ માત પિતા સુત ખાંધવજન, એ સર્વ મળ્યું વેરસંબંધ.

મેં તારે કાળે રાજ એહ, ખગપતિનો ધાર્યો દેહ.

હું બ્રાહ્મણ તું ભીલરાય, પૂરવ જન્મની કહું કથા.

મહાવનમાં રહેતો તું રાય,

મારે ઘેર દુઃખી મહા હું, કાશી કરવત મુકાવા જઈ.

એવો શેષ રાય મન ધરી, ચાહ્યો મનમહી સમર્યા હરિ.

મહા અઘોર વનમાંહે ભૂલો પડ્યો, આવી તારે સ્થાનક ચડ્યો.

તે સ્થાનક રજની થઈ, દ્વાદશ કોસ તહાં વસતી નહીં.

રાય આવી તારે થાનક રહ્યો, તું પણ ચિંતાતુર ધણું થયો.

મારી આગતાસ્વાગતા કીધી ઘણી, પણ સૂત્રાની ચિંતા પડી.

નાની હતી ગુફા એક,* અવર માણસ ન સમાયે એક.

ભાઈ તારી સ્ત્રી સાધવી નાણ, મેં શયન કીધું નિર્વાણ.

તું તો ધીરા બહાર રહ્યો, રાક્ષસ આવીને મારી ગયો.

માંસ ચર્મ હાડ ને લોહી, તે ના નાણ્યું જે શું થયું કાંઈ.

ભારી તારી સ્ત્રી સાધવી નાણ, કાષ્ઠ ભક્ષ કીધું નિરવાણ.

* છેક મ. ૦, ૧૧૦.-

૬ નળ પહોંત્યો વૈદલ્ દેશ, ત્યાં મળ્યા મોટા નરેશ.
ચોકદેર^૧ શિબિરનાં ધામ, વસ્યા જેટલા રાજા તેટલાં ગામ. ૬

બળતાં સાધવી બોલી સ્ત્રી, એ વર આપે કમલાપતિ.
એવું સ્ત્રી બોલી રાજાન, ત્યારે મેં વિમાસ્યું મન.
શું જીવું બે હત્યા કરી, એને તું મેળવજે હરિ.
એવું કહીને રાજા નિરવાણ, હું પડ્યો અગ્નિ મોઝાર.
હું ઋણિયો માટે પાખી અવતાર, તો આવ્યો નૈષધ મોઝાર.
એવી વાણી બગપતિએ કહી, શીર નામીને બોલો રહી.
સુણ રે નૈષધપતિ રાજાન, એક વિનતિ ધરજે મન.
હવે આજ્ઞા હોય તો તત્પર થાઉં, અમો અમારે મંદિર નહીં.
વળી હું સરખું કંઈ હોય ને કાજ, ત્યારે સંભાર્યે આવીશ મહારાજ.
એવી વાણી હંસે કહી, ત્યારે નળરાજાને ચિંતા થઈ.
તું એ શું બોલ્યો મારા વીર, તું ને વિના કેમ રાખું ધીર.
તેં મુંજને આપ્યું પ્રાણદાન, તું છે મારે બાંધવ સમાન.
તેં ખરું કહ્યું હંસ બોલ્યો વાણ, સાંભળ બાંધવ ચતુર સુન્દર.
ગત જનમની સુણી ને વાત, તારું ઋણ હટ્યો હું બ્રાત.
હું ઋણિયો તેં ક્રીધો મને, શી આશીશા દેઉં હું તને.
તારે કાળે એ અવતાર, હું પામ્યો તે કહું નિરધાર.

૬૧૦ રમાં નીચેની કડીઓ વધારેની મળે છે :—

‘એમ કહી સ્વર્ગ ચાલ્યો એહ, મારી વાચા ઓશાંકલ તેહ.
હું નહીં મારા કુટુંબ મોઝાર, તે કહું તેં ક્રીધો ઉપકાર.
પણ એક કહ્યું મારું કરજે, નારીનો વિશ્વાસ મા ધરજે.
તમો ધૂત ના રમશો રાય, તેથી દુઃખ પામશો કાય.
એમ કહી થયો અંતરધાન, પછી નળની ચાલી જનન.’

મં અને ૧૦૦ છાપેલી પ્રતોમાં ગુ. ૨નું કથાનક કાંઈક શબ્દદેર સાથે
એટલા જ લખાણથી છે.

ગુ. ૩ અને ગુ. ૪માં ૬૧૦ રનો કે ગુ. ૨નો કશો ભાગ મળતે નથી.

૧. ચોક પૂરા શ્રીવરધમાં, રાયને વસવા અકેકું ગામ. ૬૧૦ ૨.

સાગરમાં નાવ હોય જેમ, નગર ભીમકનું દીસે તેમ.
 ગજદળ હયદલ ને માનવ, તેણે અન્ન થયું મોઘું-દવ. ૭
 રસકસ સામું નવ જોવાય, તૃણ જળ ત્રાંસે^૧ તોળાય.
 રાંક લોકની ચાલે અરજના, માગ્યાં મૂલ આપે ગરજના. ૮
 ભીમક લે સરવનો તપાસ, જે જોઈએ તે ફેરવે દાસ.
 નગર ભરાયું ખચખચી, રાયે મંડપની રચના રચી. ૯
 હીડોળા^૨ બાંધ્યા બારણે, કદળી-સ્થંભ રોખ્યા આંગણે.^૩
 ચિત્રામણ ચીતર્યાં ભીંત, નાના પ્રકારની કીધી રીત. ૧૦
 મંડપ લીખ્યો કનકની ગાર, સામાસામી આસનની હાર.
 જેને જ્યાં બેઠાનો^૪ ઠામ, ત્યાં રાજનાં લખ્યાં નામ. ૧૧
 એ કથા એટલેથી રહી, બીજી નવી વારતા થઈ.

§ ઋષિ નારદને કલહની ટેવ, ગયા સ્વર્ગ જ્યાં બેઠા દેવ. ૧૨
 પૂજ્યા અરચ્યા પ્રીતે અપાર, તવ ઇંદ્ર પૃષ્ઠે સમાચાર:
 ‘કહો ઋષિજી પૃથ્વીની પેર, કેા પુરુષ ન આવે અમારે ઘેર. ૧૩
 પૃથ્વીમાં પડતી સાધુની કાય, તે આવતા સ્વર્ગલોક માંહ.
 અમરાવતીનો સૂનો ઘાટ, જમપુરની વહે છે વાટ. ૧૪
 જમલોક ભરાઈને વસ્યું, અહીં કેા ના’વે તે કારણ કશું?’

§ કહે નારદ, ‘સાંભળીએ સત્ય, હમણાં મનિષ પામે^૫ અવગત્ય. ૧૫

૧. ટાંકે ફાં ૧૦ ર, ગુ. ૪; મં, જા, નં. (‘કાંટ’ એવું પણ નં
 ડીપમાં આપે છે.)

૨. હીડોળાખાટ ફાં ૨, ગુ. ૨.

૩. બારણે ગુ. ૧, દારણે ફાં ૧, ફાં ૨.

૪. બેસવાનો ગુ. ૨.

૫. જાયે ગુ. ૨.

દમયંતી દમયંતી કરતા મરે, તે સર્વ જમપુરી પરવરે.^૧
 જોણે દમયંતી દીઠી નથી, જીવતા તે મુઝા સરવથી. ૧૬
 ત્યાં સ્વયંવર માંડયો આજ, મળ્યા છે પૃથ્વીના મહારાજ.
 શું અપ્સરાના વહો છો વના? દમયંતીની^૨ દાસી દેવાંગના. ૧૭
 વિદલ્ દેશ ને કુંદનપુર, જાઓ જોવા; શું બેઠા સુર?'
 કહી નારદ થયા અંતરધાન, છાના દેવ થયા સાવધાન. ૧૮
 સંભારી રૂપ મનમાં ફેલતા, ચારેને લાગી લૂલતા.
 ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ ને જમ, ઊઠી આલ્યા જે જેમતેમ. ૧૯

કચલો

તેમ જ^૩ આલ્યા દેવતા, ધરી જૂજવાં રૂપ રે
 વિદલ્ ગયા મન લાંગ થયા, દેખી નળનું સ્વરૂપ રે. ૨૦

કડવું ૧૮

રાગ સારંગી ચાલ મોટી

§ નળને જોવા ઇંદ્ર રહ્યા છે, એટલે આવ્યા જમજ;
 અગ્નિ વરુણ પૂઠેથી આવ્યા, પૂછે માંહોમાંહે કેમજ. ૧
 અન્યોઅન્ય ચોરી કરતા, બોલ્યા જૂજવાં કામજ;
 ચારે દેવ માંહોમાંહા છેતરે, ન લે પરજ્યાનું નામજ. ૨
 § અગ્નિ કહે, 'શું અધર્મ બોલવું? સર્વ દમયંતીના લોભીજ;
 મનનો મનોરથ રાખો મનમાં, નળ આગળ કાંતિ ન શોભીજ.' ૩

૧. સંચરે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. દમયંતીથી ફા. ૧; ગુ. ૧, દાસી સરખી દેવાંગના ફા. ૨

૩. જેમ તેમ ગુ. ૪.

પછે તાળી દઈને હસ્યા માંહિમાંહા, કપટ કીધું ત્યાગણ;
સ્વયંવરમાં ચારે જઈ જોઈએ, કેનું ફળશે^૧ ભાગ્યણ. ૪

§ વરુણ ભણે, ‘વૈદહી’ વર્યાની મૂકો મનની આશાણ;
પરણશે નળ, આપણને ફજેતી, છેદાશે^૨ અંધરશું નાસાણ.’ ૫

§ અગ્નિ કહે, “હો વાસવ રાજા, મૂકો હૈયાનો હર્ષણ,
દમયંતીને તમે ન પરણો,^૩ જો તપો શત વર્ષણ. ૬
ભીમકસુતાને આલિંગન ન દે, અભાગિયાં આપણાં શરીરણ;^૪
વીરસેનસુત^૫ આગળ વિષણ ન પામે, તો આપણે^૬ ન રખાય
ધીરણ. ૭

જઘપિ^૭ મનસા નલની મૂકીને, આપણ ઉપર ધરેણ;
તો ગુણવહોણી દમયંતીને, બલા આપણી વરેણ. ૮.
લક્ષણ વહોણી દમયંતી, રૂપયૌવન ઉન્મત્તણ;
ગોળ મૂકી ખોળને ખાય, નહોય ચતુર, પશુવતણ. ૯

૧. ભડશે ફાં ૧, ગું ૨; ભડે છે ફાં ૨; ભલે છે, ગું ૩; ભળશે નં, મં, ભં.

૨. જશે અંધર સાથે નાસા છ ફાં ૨.

૩. પામે ગું ૩, ગું ૪.

૪. ગાત્રણ ફાં ૧, ગું ૩.

૫. નૈષધ આગળ વિષણ ન પામે, તો આપણ કીયા વીરણ. ફાં ૨.

૬. આપણ કેહિં માત્રણ ગું ૩ અને મં, ભં.

૭. કદાપિ મમતા નળની એ કરી, છળે આપણને વરેણ,
તો ગુણવહોણી દમયંતી આપણને, માયા તે શી ધરેણ. ફાં ૨.

ઝેડ^૧ પ્રકારે ઝેડ ન વરવી, માટે પાછા ફરવું; મનુષ્ય વરે ને દેવ ફરે, એ ફળેતીયે^૨ ભલું મરવું. ૧૦

§ શક^૨ કહે, ‘નળરાજને, જમરાજ, લો જમલોક; આશ્વિણિયે આપણને વરશે, થાશે હંસનું કીધું ફેકલ.’ ૧૧

§ વરુણ^૩ કહે, ‘એ શી લક્ષ્મી,^૪ વણ ખૂટે મરે^૫ કેમલ?’ ‘એમ ચાલતું હોય તો લેઉં દમયંતીને’, કહેવા^૬

લાગ્યા જમલ. ૧૨

§ અગ્નિ^૭ કહે, ‘ભલો શ્રમ જ કરીને, કદાપિ થાય સાચું; દમયંતી ભણી દૂત થઈ જાય, નળને જઈને જાયું.’^૮ ૧૩

§ પછે^૯ નળ પાસે આવ્યા સ્વર્ગવાસી, વેષ વિપ્રનો ધારી; ત્રિપુંડ તાણ્યાં, પુસ્તક કરમાં, ગ્રહી સુંદર ઝારી. ૧૪

૧. બહુ પ્રકારે એને વરવી, માટે પાછાં નવ્ય ફરવું,
મનીશ વરે ને દેવ ફરે, એ ભૂંડું ભલું કરવું. ગુ. ૪.
ઝેડ પ્રકારે એને વરવી, માટે પાછા ન ફરવું;
માણસ વરે દેવ ફરે એ ભૂંડું, આપાં ભલું મરવું ગુ. ૧; ફા. ૧

૨. એક ગુ. ૧, ફા. ૧, ગુ. ૪.

૩. ધર્મ ગુ. ૩.

૪. લોલતા ગુ. ૩; લક્ષ્મી ગુ. ૧, ફા. ૧.

૫. મરશે ફા. ૨.

૬. અર્થ મારો સારું. ગુ. ૩.

૭. વૈશ્વાનર કહે ભલું શ્રમ કરી જોઈએ, કદાપિ થાય સાચો,
દમયંતી પાસે દૂત થઈ જાયો, ચારે નળને જાયો. ગુ. ૩.

૮. જાયો ફા. ૧, ફા. ૨, ગુ. ૨, ગુ. ૪.

૯. પછે સ્વર્ગવાસી આવ્યા નળ પાસે, વેષ વિપ્રનો ધારી,
આશીર્વાદ કરી ઊભા, કરમાં શોભે ઝારી ફા. ૨.

નળે નિરમળ પ્રાક્ષણ દીક્ષા, આદર^૧ દીધાં માનજી;
 આસન આપી પૂજા કીધી, પછે પૂછે રાજનજી — ૧૫
 ‘કાંઈ કામકાજ અમ સરખું કહીએ, હરિ મોટા છે કરનારજી.’
 વિપ્ર કહે, ‘અમો આવ્યા છડે, તુંને જાણી સત્યભંડારજી.’ ૧૬
 નળ કહે, ‘જે માગો તે આપું, માનજો અવશ્યમેવજી’.
 વચન લઈ વિપ્રવેષ મૂક્યો, થયા પ્રત્યક્ષ દેવજી. ૧૭
 વજ્ર, પાશ, જવાલા ગ્રહી, જમે ગ્રહો જમદંડજી;
 જળહથે^૨ તેજ તનતાણું, જાણે^૩ ઉદ્યા માતંડજી. ૧૮
 ચકિત રાજા થઈ રહ્યો, કરતો દંડ પ્રણામજી;
 નળ વિના કો દેખે નહીં, દેવ રૂપ-નિધાનજી.^૪ ૧૯

વલ્લભ

રૂપનિધાન^૫ કહે દેવતા, વિનતિ નળને કરે—
 ‘હૃત થઈ જા કન્યા કને, જે^૬ દમયંતી અમને વરે. ૨૦

૧. આદરે ફાં ૨.

. . . . આદરે આખ્યાં આસનજી,

ભલે દરશન દીધાં પવિત્ર કીધાં, હું રાંકનાં શબીરભવનજી. ગુ. ૩.

૨. જળહથ મંદિર થઈ રહ્યું ગુ. ૨; જળહથ તેજ તપે થાણું ફાં ૨.

૩. જાણીએ ચાર જગ્યા માતંડજી. ગુ. ૩; જાણે ઉદે થયા. . . ફાં ૨.

૪. રૂપનાં ધામજી ગુ. ૧, ફાં ૨, ગુ. ૩.

૫. રૂપનાં ધામ છે દેવતા, તે વિનતિ નળને કરે ફાં ૨.

૬. જેમ ચાર જણ માંહાં એકોને વરે ફાં ૨.

કડવું ૧૯

રાગ વિહાગડો ચાલ ટૂકડી

§ દેવ કહે, 'હો રાજા મિત્ર, પુણ્યશ્લોક રાજા પવિત્ર;
કૃપા કરી કન્યા કને જાઓ, વેવિશાળિયા અમારા થાઓ. ૧
મહિલાને મારો મોહનાં જાણુ, ચારે દેવનાં કરો વખાણુ;
ભાગ્ય હશે તેને વરશે, જેનાં કર્મનું પાંદડું ફરશે.' ૨

§ નળ કહે, 'રક્ષક બળિયા હોય, મને પેસવા નવ દે કાચ.'
દેવ કહે, 'જાઓ જોગીને વેષે, દમયંતી વિના કો નવ દેખે.' ૩
ચારે કરે નળને સણસારા, 'અધિકા ગુણ બોલજે તું મારા.'

§ એવું સાંભળી ચાલ્યો નળરાય, ત્યારે દેવને વિમાસણ થાય- ૪
'રૂપવંત નળને^૧ રે જોશે, કન્યાનું મન સદે મોહશે;
દષ્ટદષ્ટ^૨ જ્યારે ભાઈ મળે, ગુણ^૩ આપણા નવ^૪ સાંભરે. ૫
વાત કહે નહીં આપણી વરણી, વેવિશાળિયો બેસશે પરણી.'
નળનેલેવડાંયો જોગીનો વેશ, શીખંયો^૫ ત્યાં મસ કરજે તેજ. ૬

૧. દૂતને ગુ.૦૩.

૨. પ્રશ્ને પ્રશ્ન ક્રી.૦૨.

૩. ગુણ પારકો નહીં સાંભરે ક્રી.૦૨; . . . સાંભળે ગુ.૦૧, ક્રી.૦૧.

૪. કયાંથી ગુ. ૨.

૫. શીખંયો તામસ ધરજે તેસ ગુ.૦૩; શીખંયો તામસ નેવલિ ત્વેષ
ગુ.૦૪; શીખંયું તેમ કરજે વિશેષ નં. ૨૦, ૨૧.

§ રૂપ પાલટીને નળ પળિયો, દેવે અનુચર એક મોકલિયો;
 દૂતને દેખે નહીં નળરાય, આગળ પાછળ બન્યો નય. ૭
 પેકા ઘરમાં પાધરા દોર, કો નવ દેખે દેહીના^૧ ચોર;
 ન્યાં દમયંતીનું અંતઃપુર,^૨ ત્યાં આવ્યો રાય નળ શૂર. ૮
 દીડી દેવકન્યા જેવી દાસ, જે રમતી^૩ રાણીને પાસ;
 કો નાયિકા ત્યાં નહાતી, કો કન્યાના ગુણુ ગાતી. ૯
 કો મુઝ્યા ને કો^૪ ગોરી, કો શ્યામા ને કો છોરી;
 કામ^૫ કરંતી હેઠલે માળે, કો વસ્ત્ર બાંધે ઘડી વાળે. ૧૦
 રહે આપ આપણે સાળે, હાર ગૂંથતી કન્યાને કાળે;
 એમ જોયો હેઠલો માળ, બીજે ચડ્યો નળ ભૂપાળ. ૧૧
 ત્યાં દાસીનું જૂથ જ જોયું, પછે ચઢ્યો ન્યાં ત્રિભોયું;
 વસે છે ન્યાં દમયંતી નારી, સહસ્ર દાસી સેવા^૬ કરનારી. ૧૨
 કેટલી ગાન કરે સ્વર ઝીણા, કો નાચે વન્નડે વીણા;
 કો વાતે રીઝવે ચતુર સુખણ, કેટલી કરે છે રે^૭ વિખાણ. ૧૩
 એકાંત^૮ એક છે એરડી, હિંડોળા બાધ્યા હીર દોરડી;
 હરિવદની ખેડી હીંચે, દાસી કેશમાં તેલ સીંચે. ૧૪

૧. દિશાના ફાંર; દેહિના ગુંઝ; દિશાના ગુંઝ; દિવસના મં, જાં, નં.

૨. નિજપુર ગુંઝ.

૩. રહેતી રાણીને અવાસ ગું ૩.

૪. કોય કિશોરી ફાં ૨.

૫. કામ કરે કો હાલે મહાલે ફાં ૨.

૬. સેવાકારી ગું ૩, ગું ૪.

૭. કન્યાનું ફાં ૧.

૮. એકાંતક રે છે એરડી ફાં ૧, ગું ૧.

કિંકરી પાસે તેલ^૧ સિંચાવે, કહે, 'સેંથો રખે વાંકો આવે.'
ભીંતમાં જડી ચડોપાસે ખાપ, વણધરે^૨ દેખીએ આપ. ૧૫
આગળ દમયંતી પાછળ દાસી, સામાં પ્રતિબિંબ રહ્યાં પ્રકાશી;
મુખકમળ કન્યાનું ઝળકે, જાણે ચંદ્રબિંબ સામું ચળકે. ૧૬
શોભે નારી જોળનધામ, મુખે નગરાજનું નામ;

§ એવે ભૂપે રૂપ ત્યાં જોયું, ત્યારે મોહખાણે મન મોહ્યું^૩. ૧૭
'અંગરંગથી આડો આંક, સાચું ભાઈ દેવનો શો વાંક !
ચહુમાં^૪ કોનું ભાગેગ લડશે,^૫ આ^૬ રત્ન કોને હાથે ચડશે ! ૧૮
મને પરણત મનની રુચે, અંતરિક્ષ^૭ દેવ થયા પણ વચે;
લહુ^૮ ભાવી પદારથ થયો,' નળે વિવેક મનમાં ગ્રહ્યો. ૧૯

વલ્લભ

ગ્રહ્યો પદારથ^૯ શોક તજી, જ્ઞાનને^{૧૦} હૃદે ધરે;
સત^{૧૦} પોતાનું પાળવા, દેવનું માણું કરે.

૨૦

-
૧. શીશ ચૂંચાવે ગુ. ૩, ગુ. ૪.
 ૨. આકૃષ્ટિયે દીસે સચળું આપ ગુ. ૩.
 ૩. પરોયું ગુ. ૩, ગુ. ૪, મં., જી.
 ૪. ચારેમાં ફાં ૨.
 ૫. ભણશે ગુ. ૩; ભણશે મં., જી.
 ૬. કોના કર્મનું પાંદડું ફરશે ગુ. ૨.
 ૭. પણ અંતરાય કીધી દેવ વચે ફાં ૨; પણ અંતરાય થઈ દેવ વચે ગુ. ૨; પણ અંતરાય થયા દેવ વચે ગુ. ૩; અંતરીક્ષથી દેવ આવ્યા વચે ગુ. ૪.
 ૮. વિવેક ફાં ૨, ગુ. ૩, મં., જી., નં.
 ૯. જ્ઞાન દિશા મન માંહા ધરે ફાં ૨.
 ૧૦. સત્ય વચન પ્રતિપાલવા પછે . . . ફાં ૨.

કડવું ૨૦

રાગ સામેરી^૧

§ બેઠી દમયંતી શીશ ગૂંથાવા, સ્વયંવરને^૨ સાંતરી થાવા;
સામી ભીંતે જડી છે આપ, આકૃષ્ટિયે^૩ દીસે આપ. ૧

ચાલ

§ આપ દીસે વણુ ધર્યે^૪, પ્રતિબિંબ જોતી દાટે;
દાસી ને દમયંતી બેઠાં, નલ આવી રહ્યો છે પૃષ્ઠે. ૨
પ્રતિબિંબ પડ્યું દરપણમાં પ્રેમદાએ દીઠો પુરખ;
ગઈ ખૂણે નાસી, તેડી દાસી, ‘શું બેસી રહી છે મૂરખ?’ ૩

§ માધવી વળતું વહે, ‘બાઈ, શા માટે નાસી ગયાં ?
મેં કેા ન દીઠું ને તમેા દેખી, આવડું શું વિસ્મય થયાં?’ ૪

§ ‘ઘેલી, તારી મીટ મસ્તકમાં, મેં દર્પણ રાખ્યું દૃષ્ટમાં;
રૂપ દીઠું દિવ્ય નળતું, ન મળે ખીન્ને સૃષ્ટિમાં. ૫
વેષ છે વૈરાગ્યનો જાણે નાટક કેા એક લાવિયો;
શકે તો એ પ્રાણજીવન, નળરાય નિશ્ચે આવિયો.’ ૬

૧. સારંગ ક્રો ૨.

૨. સ્વયંવર માંહી શીઘ્ર જવા ગુ ૦ ૩.

૩. વણુધર્યે દેખાઈએ આપ ગુ ૦ ૨; વણુધર્યો દેખીએ આપ ક્રો ૨.

§ સાહેલી^૧ કહે, ‘પ્રીછા તમે, દીકું છે કાંઈ ધખના;’
નલ આવીને કેમ શકે, જ્યાં ન આવે પ્રાણી ધખના?’ ૭

§ કામિની કહે, ‘પ્રીછયું’^૩ તમે, દાસી માણસનો અવતાર;
ન માને તો આવ, કૌતક દેખાડું ખીજ વાર.’ ૮

§ પુનરપિ બેઠાં પૂઠે^૪ દરપણમાં, મીટ^૫ જડી ભેડ;
પ્રતિબિંબ નલનું દેખાડયું, જેની કાંતિ કામના^૬ કોડ. ૯
દાસી^૭ રાણી થયાં બેઠાં, અબકારે અબકી વીજળી;
દમયંતી કહે દાસીને, ‘કાં મારી વાત કેવી મળી!’ ૧૦
પછે સ્તુતિ માંડી સ્યામાએ, અંતરપટ આડો^૮ ધરી;
દેવરૂપ^૯ થયો દેખતાં, ત્યારે નળે દેહ પ્રગટ કરી. ૧૧

§ આપી આસન કરી પૂજન, પછી પૂછે કિંકરી — ૧૦
‘કહો દેવપુરુષ, ક્યાંથી આવ્યા, વેષ ભેગીનો ધરી?’ ૧૨

૧. સાહેલી કહે મેં પ્રીછયું, તમે દીકું તે ધખના ફાં ૨;
સાહેલી કહે તમે પ્રીછયું નહીં, તમે દીકું તે ધખના ગું ૨.

૨. ધખના ગું ૪, નં, મં, ભાં.

૩. મેં પ્રીછયું ફાં ૨, ગું ૨;
તમે પ્રીછા શું, દાસી માણસનો. . . . ગું ૪.

૪. પૂઠે પૂઠે દરપણ મીટડી ભેડ ગું ૨, ગું ૩, ગું ૪;
દરપણમાં દષ્ટિ ભેડ ફાં ૨.

૫. મીટની ભેડ ફાં ૧.

૬. કંદપ ગું ૩.

૭. અબકારે અબકા થઈ ઝાંખી, જાણીએ અબકી વીજળી ગું ૩.

૮. આગળ કરી ફાં ૨.

૯. મહાદેવ સ્વરૂપ થો રે દેખી ફાં ૨; દેવસ્વરૂપ થો રે દેખા ગું ૩;
દેવસ્વરૂપ તમે થો દેખા ગું ૪.

૧૦. ૧૧ની ખીજ ને ૧૨ની પહેલી એ બે લીટીઓ ગું ૨ માં નથી.

૬૬

નળાખ્યાન

§ નળ કહે, ‘તું નીચ માણસ, કેમ વહું હું વૈખરી ?
દમયંતી પૂછે તો બોલું, નહીંતર જાઉં પાછો ફરી.’ ૧૩

§ દમયંતી કહે, ‘દેવ જયપિ, પણ થઈ આવ્યા સંન્યાસી;
કપટરૂપને કન્યા ન પૂછે, માટે પૂછે દાસી. ૧૪

કથલો

‘દાસી સંન્યાસી જોગ છે, કેવળ ન હો અંતિથ રે.’
વચન સુણી નળ હરખ્યો, હરી લીધું ચિત્ત રે. ૧૫

કડવું ૨૧

રાગ મારુની દેશી

§ મન મોહ પામ્યો મહીપતિ, ધન્ય દેવ વરે એ સતી;
ભોગી ભૂપને ભામિની ભોજ્ય, ઘટે દેવને, અમો અયોજ્ય. ૧
નારી પ્રત્યે નળ એમ કહે, ‘તું તો ભોગી રૂપને લહે;
અમો ન જાઉં વિષયાની વાટે, આંહીં આવ્યો તું સાધવી માટે. ૨
હું હૃત છઉં દેવતા તણો, પાલું છું આચાર આપણો;
તારું પૂરવ જન્મનું પુણ્ય, ભોજ્યમાં નથી કાંઈ નૂન્ય— ૩
જે, દેવહૃત ઘેર આવ્યા, મોહવંધન^૧ વારતા લાવ્યા;
અલગો કર અંતરપટ, કરું વાત આણી ઊલટ. ૪
અમો રૂપ કોટાનકોટ ધરું, તજી સ્વાર્થ પરમાર્થ કરું.’ ૫

§ એવા સાંભળી બોલ રસાળા, તજી પટ બાહર નીસરી બાળા. ૫

૧. ધણું પ્રેમ ગુરુ; અમો વરધ વારતા લાવ્યા ફાં ૧; મોટા વરધ
માંમાં લાવ્યા ફાં ૨; માગાની વારતા ગું ૩; અમે વાત વિવાની લાવ્યા ગું ૪.

પ્રસ્વેદ મુક્તા રહ્યો ટપકી, બાહાર આવી જાણે વીજળી અબકી;^૧
 તારુણી^૨ તેજ તાપ ભરમાયો, અબકારે નળ અખવાયો. ૬
 દીઠી^૩ મદપૂરણ માતંગી, તકિયે ઊભી છે અઠંગી;
 ધૂમરી અંઝરની અણુઅણુતી, પગને અંગૂઠે પૃથ્વી ખણુતી. ૭
 કર દીધો છે ગલસ્થલે, એવી નારી દીઠી નલે;
 પ્રેમ^૪ પ્રેમ થયાં બે ભેળાં, મોઢો ભૂપતિ દેખીને મહેલાં. ૮
 સત્યવાદીએ સત્ય જ રાખ્યું, મનથી પરણવું કાઠી નાખ્યું;
 વિષય^૫ ઇન્દ્રિયનાં તે નીરખે, નળ મન પાછું આકરખે. ૯

§ બેઠો આસને આસન વાળી, માંડી વારતા સત્ય સંભાળી;
 પરમારથ^૬ દેવ નિમિત્તે, ગોષ્ઠી માંડી નૈષધપતે. ૧૦
 ‘હો લલિત અંબુજલોચની, સુખવર્ધની દુઃખમોચની;
 બેસો આસને લજ્જા છાંડી, પૂછો વાત કહું હું માંડી.’ ૧૧

૧. આ પછી ગું૦૨, ગું૦૩, મ૦, જા૦ અને ફા૦૨માં નીચેની લીટી વધારે મળે છે :— ‘હીંડતાં હાલે જેમ દુમવેલી, નલ નિકટ ગઈ ગવંધેલી.’

૨. તારુણીનું તેજતાપ ન સહેવાય, અબકારે તે નળ અખવાય ગું ૨; તાપ તારુણી તેજ ન ખમાયો ગું૦૩; તારુણીનો તાપ ન ખમાયે ગું ૪; તેજ તારુણીનો ન ખમાયે, અબકે નળ ગયો અખવાયે ફા૦ ૨.

૩. દીઠી દેહપૂરણ માતંગી, તકિયે રાય બેઠો અઠંગી ફા૦ ૨; ... નળ તકિયે બેઠો ઊઠંગી મ૦, જા૦; દીઠી મદપૂરણ માતી ગયો, તકિયે ઊભો છે અઠંગી ગું ૧.

૪. પ્રેમેપ્રેમ ફા૦ ૨, ગું ૨, ગું ૩, ગું ૪.

૫. વિષય ઈંદ્રી ન નીરખે ફા૦ ૧, ગું ૧; વિષે ઈંદ્રી નારીને નરખે ફા૦૨; વિષઈંદ્રિયે નારીને નરખે ગું ૪.

૬. પરમારથ દેવની વતી, ગોષ્ઠી માંડી નૈષધપતિ ફા૦ ૨.

ફ કન્યા કહે, ‘કહો જે કહેવું, મને ઘટે છે ઊભાં રહેવું;
 નથી બેસવું ઘટતું મને, વારતા સત્ય કહું છું તમને.^૧ ૧૨
 પરપુરુષ બેઠા કેમ બેસું? જાણે નલ તો કહે, આ કશું!
 વારુ થયું જે તમે મળિયા, તમે^૨ નૈષધનાથે મોકલિયા? ૧૩
 વળી^૩ કહોને કહાવ્યું જેહ, સાંભળવા ઇચ્છું છું તેહ.’

ફ વળતા બોલ્યા વીરસેનસુત, ‘ના હું નળ, હું દેવનો દૂત. ૧૪
 નળ નળ મુખે શું લાખે, તણ સુધા વિષ કાં ચાખે?
 મૂકી સ્વજન શત્રુને કાં મળિયે, મૂકી ચંદન કાં વળગે બાવળિયે? ૧૫
 નાખી રત્ન કોડી^૪ કો આણે, તણ મદગળ, મહિષ પલાણે?
 તણ ધેનુ અજા કો બાંધે, તણ શાળ, કૂસકા કો રાંધે? ૧૬
 માટે હું છું તારો વગિયો, દેવ તેજપુજ, નળ આગિયો;
 ઘેલી^૫ નલ માનવ શું લેખે, અમરને કાં ઉવેખે? ૧૭
 વાસવ, વહ્નિ ને વરુણરાય, જમ આદે વર્યાની ઇચ્છાય;
 મોકલ્યો છું મળીને ચારે, તો હું આવ્યો માનસી^૬ દારે. ૧૮
 તું^૭ તો ત્રિભુવનપતિને ભજ, નલ અદ્યજીવને તજ;
 માગ^૮ અમરાવતીનો વાસ, અમર ઇક્ષુક ને^૯ નળ ધાસ.^{૧૦} ૧૯

૧. ગુ. ૨, ગુ. ૩, ગુ. ૪, તથા ફા. ૧૦૨ માં આ લીટી નથી.

૨. શું નૈષધ ફા. ૧૦ ૨.

૩. સાંભળવા ઇચ્છું છું હું, નળ સરખો દીસે છે તું ફા. ૧૦ ૨.

૪. કોશીસો આણે ગુ. ૧; કોસીસું ફા. ૧૦ ૧.

૫. ઘેલી નળ માનવ શું લેખે? ગુ. ૩; ઘેલી નળ માનવને શું લેખે? ગુ. ૪.

૬. મનુષ્ય ગુ. ૩; તમશું ગુ. ૪; ફા. ૧૦ ૨માં આ લીટી નથી.

૭. નલ અદ્યજીવને તજ, ચાર માંહાં એકને ભજ ફા. ૧૦ ૨.

૮. ભાગ્ય ફા. ૧૦ ૨.

૯. ઇક્ષુ ગુ. ૩.

૧૦. કાશી ગુ. ૩.

સુર પરણે તેને નહીં મરત, નળ વરે દુઃખની^૧ નહીં નરત;
 સુર સંગે ભોગવવા ભોગ, નળ અદ્ય આય,^૨ ભર્યો રોગ. ૨૦
 મનુષ્યને વ્યાધિ શત આઠ, મરી^૩ મરી અવતરવાની પાટ;^૪
 મનુષ્યને વિયોગ પીડે, આયુષ્ય ઉતાવળું હીડે. ૨૧
 મનુષ્યને ઘડીએ શત ઘાત, પીડે જવર શીત^૫ સનેપાત;
 માનવ ભર્યો મલમૂત્ર, તે સાથે શું ઘરસૂત્ર? ૨૨
 તણ^૬ ગંગાને જલ કૂપનું અણાવે, તણ કીર કે કાગ લણાવે?
 દેવ સુખસમૂહના દાતા, નહીં આસરે અમૃત પાતા. ૨૩
 ઇંદ્ર-મંદિર હિંદોલે હીંચાં, તુંથી દેવાંગનાનાં વૃદ્ધ નીચાં;
 પી સુધાભોગની વારુણી, થા ત્રિલોકપતિની તારુણી. ૨૪
 થઈશ અમર સુધાને પીતાં, પરણા^૭ શકને જે જગ છતાં;
 છાસઠં સહસ્ર રંભા આદે, થાઈશ તૃપ્ત વાસવ સંગ સ્વાદે. ૨૫
 ઇંદ્રાણીને છે તારી ખીક, રખે દમયંતી થાતી અધિક;
 પરણી ઇંદ્રને સાચવ આ તક, ભે કલ્પવૃક્ષ, પારિજાતક. ૨૬
 રથ ઐશવતનું સુખ લે રે, વર વાસવને, હા કહે રે;
 કરી શૃંગાર સર્વાંગે, ઘેર રહેવું ઇંદ્ર અર્ધાંગે. ૨૭

-
૧. નહિ દુઃખનો નર્ત ગુ. ૪.
 ૨. આયુષ્ય ફા. ૨, ગુ. ૨; ગુ. ૪.
 ૩. ફરી ફરી અવતરવાનો ઠાઠ ફા. ૨.
 ૪. પાઠ ગુ. ૪; અવતરવાનો પાટ ગુ. ૩.
 ૫. શીત ને વાત ફા. ૨.
 ૬. તણ ગંગાજલ કૂપ અણાવે ગુ. ૨, ફા. ૨; તણ જલ ગંગનું કે કૂપનું અણાવે ફા. ૧.
 ૭. પરણ શકને જે ભુગ છતાં ફા. ૨.

વર વહુનિને હો બાલી, નહીં સમય આવે વાલીવાલી;
 સર્વ દેવતાનું એ વદન, અગ્નિ રૂપ કોટી મદન. ૨૮
 વળી વરવા ઇચ્છે છે જમ, તેને ના કહેવાશે કયમ ?
 છે વરુણને ઇચ્છા ઘણી, રઠ લાગી છે તમ તણી. ૨૯
 મૂકે બાલ્યાવસ્થાની ટેવ, ફરી માણું ન મોકલે દેવ;
 હંસ કરી ગયો મિથ્યા લવ, રૂપહીણ છે નલ માનવ.' ૩૦

વલણ

‘માનવ નલ કદરજ^૧ કાયા’, નલ નિબ્રંછ્યો નલે રે;
 પોતે પોતાનું આપ નિબ્રંછ્યું, તે દેવનો હૂત સાંભલે રે. ૩૧

કડવું ૨૨

રાગ રામગ્રી

ફે નલ રે^૨ નંધો, પ્રેમદા દાધીજી,^૩ હૂતત્વ સીધ્યું,^૪
 વિષ્ટિ ન બાધીજી.^૫
 બે^૬ દુઃખ દાધી^૭ ગુણવંત ગોરીજી, વહુનિ વિયોગને।
 મૂક્યો સંકોરીજી. ૧

૧. કદમ ફો ૧; કદજ યુ ૧, ફો ૨; કપ્પ ન૦; કદર્થ યુ ૩;
 કડવ યુ ૪.

૨. નલને ફો ૨.

૩. દાઝીજી યુ ૧.

૪. ન સીધ્યું યુ ૨, ફો ૨.

૫. વાધીજી યુ ૩, યુ ૪, મ૦, જા૦.

૬. પ્રેહે ફો ૨.

૭. દાઝીજી

૬ નિન્દા દીધી નલ તણી, છે વિયોગ વહ્નિ પ્રથમ;
 ક્રામળ કદળી કુહાડના, ઘા સહે લાઈ કયમ? ૨
 વિરહિણી ઘાયું વ્યથ થઈને, પડી પૃથ્વી માંહી;
 સાહેલી ચાંપે હૃદે ને મુખે વદે, ત્રાહિ ત્રાહિ. ૩
 આશ્વાસ^૨ કરતી કિંકરી, શ્યામાને વળી સાન;
 હૃત પ્રત્યે તવ કહે કન્યા, “શું કરું સુરરાજન? ૪
 અપ્રાપ્તિ અમને અમરની, ને અદ્ય માનવ આય;
 જઈ કહે તમે દેવને, ‘એ કારજ ત્યાં^૩ નવ થાય.’ ૫
 ઉલ્કૃષ્ટ અમર, નિકૃષ્ટ^૪ બલ,^૫ મેં તમેથી જાણ્યો^૬ આજ;
 નૈષધપતિને પિંડ સોંપ્યો, અન્ય તણું નહીં કાજ. ૬
 અકલ, અજ ને અનંગઅરિ, જો વરવા આવે તણુ;
 તોય હું મૂકું નહીં, ચિત્ત ચોંટ્યું નળને ચરણ. ૭
 વીરસેનસુતનો હૃત હંસ, મેં તેને દીધી આશ;^૭
 ના^૮ કહું તો લાજે જનની, જનકનો^૯ હોયે નાશ. ૮

૧. ડોઢ (દોડ?) ફાં ૨.

૨. આસવાસના ફાં ૨, ગું ૩; આસનાવાસના ગું ૪.

૩. તો ફાં ૨.

૪. નિષ્ટ ગું ૧, ફાં ૧.

૫. માનવ ફાં ૨.

૬. જાણ્યું ફાં ૨, ગું ૨.

૭. આશા ગું ૩.

૮. ના કહું તો જનકજનનીનું છેદાય તહાં નાશા ગું ૩.

૯. જનકનું જાણે નાશ (નાશા?) ફાં ૨; જનકની જાણે નાશ ગું ૨.

તમે પધાર્યા દૂત થઈને, સુરનું કરવા હેત;
 શકે તો નલ વિષ્ટિને આવ્યા, સુરશું કરી સંકેત ? ૯
 જથારથ ખોલો રે ભોગી, ભોગી છો ભૂપાળ;
 મનમાંહે છો તેવા દેખું છું, હંસે નાખી મોહની જાળ.” ૧૦

§ સંન્યાસી કહે, ‘હો સુંદરી, કોણ માત્ર નૈષધપત્ય;
 દેવ વિના ન હોયે મનુષ્યને, અગોચરની^૧ ગત્ય. ૧૧
 બુદ્ધિહીન બાલા દેખીએ, છે માનવ ઉપર મોહ;
 સ્વર્ગસદન મધવાનું મૂકી, કાં ઈચ્છે નલ ઘર-ખોહ ? ૧૨
 તું નહીં વરે તો દેવ ચારે, કરશે બલાત્કાર;
 કલ્પવૃક્ષ તુંને તાણી લેશે, ભે જાયશે સુર લગાર.’ ૧૩
 દમયંતી કહે, ‘દેહ પાડું, જલમાં કરું જલશાઈ.’
 ‘વરુણ^૨ વસે છે નીરમાં, તુંને સઘ જશે^૩ વાહી !’ ૧૪
 ‘પાવક પ્રગટી કાજ સીંચું, માંહે કરું ઝંપાપાત.’
 ‘વહ્નિ વરવા રહ્યો ખેસી, વારુ વિવાહની^૪ વાત !’ ૧૫
 ‘કંઠ પાશ કરું કે વિષ પીઉં, જેમ તેમ પાડું કાય.’
 ‘તો જમલોક અવગત પામીશ, સઘ વરે જમરાય !’ ૧૬
 ‘અનશન વ્રત તપ કરું, મરું શુક્રમાં ખેસી.’
 ‘તે પુણ્યે તું સ્વર્ગ પામીશ, ઈંદ્ર રહ્યો વરવા ખેસી.’ ૧૭

૧. અદૃશ્ય આવ્યાની ક્રી. ૨; અગોપ આવ્યાની નં; અગોચર આવ્યાની ગત્ય ગુ. ૪; અગોપ્ય આવ્યાની ગુ. ૩.

૨. વરુણ વરવા ખેસી રહ્યો છે, તત્કાલ જશે શાહી ક્રી. ૨.

૩. સાહાઈ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૪. વિચારી ક્રી. ૨

કડવું ૨૩

૭૩

વલણ

‘બેસી રહ્યો છે સુરપતિ, મૂઝે તું છૂટે નહીં, ઘેલી રે;
અંત^૧ અમર વરથે ખરા, માટે પરણ પ્રેમદા^૨ પહેલી રે.’ ૧૮

કડવું ૨૩

રાગ દેશાશ્વ^૩

§ દૂત કહે, ‘સાંભળ સુંદરી, અમર નહીં મૂકે પરણે ખરી.’
તવ^૪ કન્યા કહે ભેગીને, ‘તું નલ સરખો દીસે દર્શને. ૧
હંસે જેવું રૂપ વરણ્યું, તેવું તારું દર્શન હવું.’
‘ન^૫ હોઉં નળ, દેવનો દાસ;’ નારી કહે, ‘નાવે વિશ્વાસ. ૨
જો બ્રહ્મા કરે કોટી ઉપાય, નળ જેવો અન્ય નહીં નિર્માય;
જો^૬ સત્યવાદી હોય તો સત્યને વદો, તાતના સમ જો મિથ્યા વદો.’ ૩

§ સાંભળી નળને આનંદ હાસ, દેખી દમયંતી ગઈ પ્રભુ પાસ;
‘શીઢ નાસો છો અરાપરા? પ્રીછ્યું, હા, હા, સ્વામી ખરા.’ ૪
તોયે નલ સત્યથો નવ ચળે, તે સર્વ દેવનો દૂત સાંભળે;
ધસી દમયંતી ગઈ પ્રભુ પાસ, તવ અંતરધાન થયો નલ આકાશ. ૫

૧. અંતે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. પ્રેમે ગુ. ૩.

૩. દેશાખની ચોપાઈ ક્રી. ૧; દેશાખની દેશી ક્રી. ૧.

૪. કન્યા કહે હો ભેગીજન, તું નળ સરખો દીસે દર્શન. ક્રી. ૨ ગુ. ૩.

૫. નહીં રે નલ હું દેવનો દાસ ક્રી. ૨.

૬. સત્યવાદી હોય ને સત્યને તજે, જેના આપના સમ જો મિથ્યા વદે
ક્રી. ૨.

§ જ્યારે મીટામીટ જ ટળી, ભીમકસુતા ધરણી ઢળી;
મૂળ સ્વામીની લહે છે રે સદા, મળી જતાં વાધી આપદા. ૬
દાસી પ્રતિજોષે^૧ છે સખળ, 'બાઈ તમોને વરશે રે નળ.'

બૃહદશ્વ હો ધર્મરાય, નળ પહેલો હૃત શીઘ્રે જાય. ૭
વદે સેવક ઇંદ્રને નમી, 'શે અર્થે રહ્યા ટમટમી ?
નળનું કાંઈ ન લાગ્યું કહેણુ, ન છૂટે^૨ હંસે આજ્યું પ્રેમરહેણુ. ૮
કામની કુંદન, નળ હીરલો સાર, જડનારો હંસ સોત્રણકાર;
નળે હૃતવ મન મૂકી કર્યું, પણ કન્યાએ શ્રવણે નવ ધર્યું. ૯
જેમ ગતે કરી બળિયો મારુત, તેમ સત્યે વીરસેનનો સુત;
નળને સત્યે મેઘ વર્ષા કરે, નળને સત્યે ધરા^૩ શેષ ધરે. ૧૦
નળ ન હોય તો મેરુ નિશ્ચે ડગે, ધર્મ રહ્યો છે નળરાય લગે;
તમો ન પરણો તે કમનો વાંક, બાકી નળે વાજ્યો

આડો આંક'. ૧૧

§ એવે સમે રાય આવ્યા તહીં, અથઘતિ વાર્તા સર્વ કહી :
'સ્વામી, મારું કહ્યું મન નવ ધરે, બીજો મોકલો

જેનું કહ્યું કરે. ૧૨

મારે વિષે લીનતા^૪ હવી, બીજી વાત નવ ગમે નવી.'

§ પછે દેવતા કરે વિચાર, ફરી જાતાં હસે^૫ સંસાર. ૧૩

૧. પ્રીત બૂધે છે ફાં ૧.

૨. તુટે ફાં ૦૨, ગુ ૦૨, ગુ ૦૩.

૩. ક્ષમા (ક્ષમા) ગુ ૦૨.

૪. લલિતા ફાં ૦૨, ગુ ૦૨; બોલતા ગુ ૦૩.

૫. હસશે ફાં ૦૧, ફાં ૨.

આપણો શ્રમ કેમ જાયે વૃથા, તે માટે વરની સર્વથા;
જો કન્યાને ગમ્યો નળ ભૂપ, તો આપણ દીજે નળનાં રૂપ. ૧૪

§ દેવ કહે, ‘સુણો નૈષધરાય, અમો ધરું તમ સરખી કાય;
પંચ નલ રહીએ એક હાર^૧, ભાગ્ય હશે તેને વરશે નાર.’ ૧૫
પુણ્યશ્લોક કહે, ‘કાં નહીં સ્વામ, મેં આવવું^૨ તમારે કામ;
માનવને ક્યાંથી સુરની ગત, દેવ ચારની પામ્યો સંગત^૩!’ ૧૬
બોલબંધ કીધો નલ દેવ, કાલ એમ કરવું અવશ્યમેવ.

§ એ કથા, ધર્મ, રહી એટલે, હવે કન્યાની કોણ થઈ વલે. ૧૭
ગઈ દમયંતી જ્યાં છે માત, તવ સ્વયંવરની કીધી છે વાત;
લાડવચન કન્યાનાં ગમે, ઘરમાં ભીમક આવ્યા તેણે સમે. ૧૮
પુત્રી શીશ મૂક્યો ભૂજ, વર^૪ વરશે કાલે તુજ;
ધંખના છે તુજને જે તણી, તે આવ્યો છે નૈષધ ધણી. ૧૯
પુત્રી મનમાં પ્રસન્ન થઈ, પોતાને અંતઃપુર ગઈ.

§ રાય ભીમક સભામાં આવ્યા, શત પડીવને^૫ તેડાવ્યા. ૨૦
આજ્ઞા દીધી વિદલશયે, જાઓ^૬ વનડો સેના માંહે—
‘આવજો સભા માંહે રાજકુમાર, કાલ કન્યા આરોપશે હાર. ૨૧

૧. હાર ગુંડ, ફાંડ, નં, ગુંડ.

૨. અમો આવવું . . . ફાંડ.

૩. પંગત ગુંડ, નં; માનવને ક્યાં સુરસંગત, હું હવે દેવ ચારની પામ્યો પંગત ફાંડ ૨; માનવને ક્યાંથી સુરસંગત, દેવ ચારની પામું પંગત. ગુંડ.

૪. કાલ વરને વરને તુજ ગુંડ.

૫. પડાદાર ફાંડ, નં.

૬. જાઓ પડો વનડો ગુંડ.

પ્રાણીમાત્ર આવળે સજ્જ થઈ,' જાગ્યો પડો વળડો એમ કહી.

- § જેણે શિબિર ઊતર્યા રાય ઘણા, ત્યાં સેવક ફરે ભીમક તણા. ૨૨
 ઠામ ઠામ પડા વાજતા, ક્ષત્રિય શણુગારે સાજતા;
 મલસ્નાન કરે અંગ ઊલટ, ફરી ફરી ખાંધે મુગટ. ૨૩
 રાતમાં શીખે ચાતુરી ચાલ, રખે વીસરી જતા કાલ;
 આખી રાત થયા સાંતરા, ઢળી ઢળી પડે છે ઉન્નગરા. ૨૪

ઝથલો

ઉન્નગરા આખી રાતના, શણુગાર કરતાં^૧ થયું વહાણું રે;
 સ્વયંવરમાં ભૂપતિ મળિયા, કવિ કહે, કેમ વખાણું રે! ૨૫

કડવું ૨૪

રાગ સોરઠી^૨

વૈશંપાયન કહે, રાજનં, સાંભળ સ્વયંવરનું વર્ણન;
 પડો વળડયો સુણ્યો સર્વે રાતે, ઊઠ્યા ઊજમ સાથે^૩ પ્રભાતે. ૧
 શીર્ષે જઈએ વર્યાની તકે, તેડાં^૪ મોકલ્યાં ભાઈઓ ભીમકે;
 ન હોય અતિ કાલ કીધાનું કામ, માંડવે નહીં મળશે
 ખેસવા ઠામ. ૨

૧. સજ્જતાં ફાંર, ગુંર, ગુંડ.

૨. રાગ વેરાડી સારંગ ફાં ૨.

૩. થકા ગું ૧; થતે ફાં ૧.

૪. તેડી મોકલ્યા ગું ૧, ફાં ૧.

લીડ ભરાઈ ગામ લાગળથી, રંક^૧ જાય રાય આગળથી;
 મળે શુકન સામાં તેડે, શુકન વંદીને^૨ રથ ખેડે. ૩
 કરે તિરસ્કાર સેવક પર રીસ, પડે મુગટ ઉઘાડાં શીથ;
 જાય અસવાર બહુ અલબેલા, હય હીંડે જાણે રણુરેલા.^૩ ૪
 ભરાય રથ માંહા માંહે અટકે, ત્રાડે હસ્તી ઘોડા ભડકે;^૪
 અસવાર પડે છે નીસરી, તે મળે કંઈએક^૫ ફરી. ૫
 વાહન પડધી આડ્યાનો છબ, ચરણુરેણુએ છાયો અભ્ર;^૬
 ત્યાં થઈ ગયું અંધારું ઘોર, પડી રહ્યા છે શોરાશોર. ૬
 બોલે હુંદુભિના બહુ ડંક, અકળામણનો વળ્યો અંક;
 સર્વને દમયંતીનું ધ્યાન,^૭ પ્રાણીમાત્ર વર, નહીં કે જાન. ૭
 સ્વયંવર જોવાને કારણે, પ્રજા મળી મંડપ આરણે;
 § દ્વારે ઊભા છે જ્ઞેષ્ઠિકાદાર, તેડે જેને જેવો અધિકાર. ૮
 ડાહ્યા થઈ મંડપમાં પેસે, વાંચી નામું^૮ આસને બેસે;
 એક મંત્રી, સેવક, ખવાસ, ત્રણ ત્રણ સેવક રાયને પાસ. ૯
 કોણુ રૂપ^૯ મંડપની રચના, વરણુવી શકે શું એક રસના !
 કદલી-સ્થંભ રોખ્યા દ્વારે, માંડયાં આસન હારે હારે. ૧૦

૧. રંક જવા લાગ્યા આગળ ગુ. ૩.

૨. વહે ને નં.

૩. જળરેલા ફા. ૨; જળના રેલા નં.

૪. ભડકે ફા. ૧.

૫. કહીયે નવ ફરી નં; તે અશ્વને મળે નહીં ફરી ગુ. ૩.

૬. છાયું અભ ગુ. ૩.

૭. પ્રાણીમાત્ર વિરહી રાજાન ગુ. ૧, નં; પ્રાણીમાત્ર આવી રહી
જાન ફા. ૧.

૮. નામ ગુ. ૩; નામ ને ફા. ૨.

૯. રીત ફા. ૨.

જશગીત બંદીજન બોલે, નહીં^૧ રાજા કે એની તોલે;
 નાનાવિધ ચિત્ર ચીતરિયાં, જાણે દેવવૃંદ ઊતરિયાં. ૧૧
 ઊડે અખીલ ગુલાલના છાંટા, વાળે ઢોલ ને ધૂધર ઘંટા;
 સભા માંડાં બેઠા મહામુનિ, લાગી શાસ્ત્રવેદની ધૂનિ. ૧૨
 જતિ જોગી બેઠા પાવન, રાજભાટ^૨ ભણે ભાવન;
 રાયને શીશ છત્ર ચમર ઢળે, મુગટે મણિ બહુ અળાહળે. ૧૩
 અગર ધૂપ ત્યાં ઉવેબે, વાજિંત્રનાદ થાયે અલેબે;
 નટુઆ^૩ કરે છે ત્યાંહાં નૃત્ય, ફરે ફેદડી ગાયે ગીત. ૧૪
 બોલે ધૂધરી કેરા રણુકા, ગર્વે^૪ ઘેલી નાચે ગુણિકા;
 પગપાનીએ શોભે ધરા, વાળે કંકણુ ને ધૂધરા. ૧૫
 ગીત ગાયે કોકિલસ્વરા, અનંગ વધારે અપહરા;
 જાણે મંડપ નગરી અમરા, નાચે નારી નરચિત્તહરા. ૧૬
 ભીમક ભૂપને દીયે^૫ માન, આવી રહ્યા સર્વ રાજાન;
 ગાનારી^૬ ગાયે ગીતગાથા, બાંધે^૬ તોરણ દેવાયે હાથા. ૧૭
 વસ્ત્ર કેસરમાં ઝાકંઝોળ, બેઠા આસને આરોગે તાંબોળ;
 વર થઈ બેઠા પ્રાણીમાત્ર, સમાં કર્યાં છે વરવાં ગાત્ર. ૧૮

૧. ઉન્મત્ત મેગળ (ત્યાંહાં) ડોલે ગુ. ૨, ફા. ૨, મહા ઉન્મત્ત મેગળ ડોલે ગુ. ૩.

૨. રાયના ભાટ ગુ. ૨; નં. રાયના ભાટ ભણેય વદન ગુ. ૩; રાયને ભાટ ભણે ભાવન ફા. ૨.

૩. નટુઆ . . . નૃત્ય, ફરે . . . કાઢે સત્ય ગુ. ૧, ફા. ૦૧.

૪. દે છે ગુ. ૨, નં.

૫. ગીતારી ફા. ૨, ગુ. ૨, ગુ. ૩.

૬. બંધાય ગુ. ૩; બાંધ્યાં મં., જા., નં.

§ શરીર ક્ષુદ્ર કાઠનાં ખોડ, તેને દમયંતી વર્યાના કોડ;
 બાળક, જોખન, ને વૃદ્ધ, તેને દમયંતી વર્યાની શ્રદ્ધ. ૧૯
 કો^૧ તો મોટા કુળના કુંવર, કો કહે આઘ અમારું ઘર;
 આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાંકા મુગટ ને મૂક્યાં^૨ પર. ૨૦
 ઘરડા થયા નાના વર, વતાં કરાવતાં ભાગ્યા^૩ છર;
 તનમન કન્યાને અર્પણુ, આગળથી ટાળે નહીં દરપણુ. ૨૧
 કેટલા કરે તિલકની રેખ, કેટલા કરે માંહોમાંહે દેખ;
 કેટલા કરે માંહોમાંહોં પૂછાપૂછ, 'હું કેવો છું', કહી મરડે મૂછ. ૨૨
 જેનાં મુખ માંહોં નહીં દંત, તેને પરણવાનું^૪ ચંત;
 કેવળ વૃદ્ધ ને ડાચાં મળિયાં,^૫ તે બેઠા ટૂંપાવી પળિયાં. ૨૩
 જોશીની પ્રણિપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જનમોતરી;
 જો દમયંતી મુને પરણે, તો જોશી^૬ હું લાગું ચરણે. ૨૪
 જેનાં બેસી ગયાં ગલસ્થલ, મુખમાં રાખ્યાં બખ્ખે ફેફળ;
 એમ બિંચાં કરીને ગલોઠાં, ઘેલા જુએ કાચમાં મોઠાં. ૨૫
 પુરણુ^૭ આશાએ સર્વ કોય, પણ કન્યા નળની વાટ જોય. ૨૬

ઝયલો

વાટ જુએ નળ તણી, દાસીને કહાવે સતી—

‘હું મંડપમાં પછે આવું, પ્રથમ આવે નૈષધપતિ.’ ૨૭

૧. કો કહે મોટા કુળનો કુંવર ગુ. ૩; કો કહે હું મોટા કુળનો કુંવર ગુ. ૪.

૨. ખોસ્યાં ફા. ૧.

૩. વાગ્યા મ. જા.

૪. દમયંતી પરણવાનું ફા. ૨, ગુ. ૨.

૫. મળી ગયાં ગુ. ૧.

૬. જોતસી ગુ. ૩.

૭. આશા પરણ્યા કરી કરે સર્વ કોય. ગુ. ૩.

કડવું ૨૫

રાગ રામગ્રી

§ મંડપ માંહે ભૂપતિ મળિયાજી,

અભિમાને ભરિયા, રૂપબૂધ^૧ બળિયાજી;
તેડો કન્યાને, ભીમક ઓચરેજી, વૈદભી^૨ શણુગાર ધરેજી. ૧દોઢ^૨

§ શણુગાર સજતી સુંદરી, તે શોભતી શ્રીકાર;

નળ નથી આન્યો મંડપે, માટે લગાડે વાર. ૨

કૃષ્ણાગરમર્દન વાસવર્ધન, મહિલા કરે મર્જન;

બહુ નાર આવે વધાવે, વરસે મુક્તા-પરજન. ૩

શુભ વચન શુકન વદે, ઉઘા^૩ હર્ષ અનંત;

ભેરી નાદ થાયે, ગીત ગાયે, બહુ કિંકરી નાચંત. ૪

માનપૂર્ણ માનિની, મહિપતિ મોહવા કાજ;

સ્વયંવરના સુભટ જીતવા, ધરે સ્થામા સાજ. ૫

પ્રેમપાશ લીધો પ્રેમદા, નાંખવા મંડપ ક્ષેત્ર;

ભૂકુટિ ધનુષ્ય આકર્ષ્ય^૪, બાણ બંન્યો નેત્ર. ૬તારુણીને તેડવા^૫ મોકલે, રાયજી વારોવાર—‘કુંવરી^૫ બાહર નીસરો, કરમાં ગ્રહીને હાર.’ ૭

૧. રૂપગુણ ગુ. ૨.

૨. દાળ. ફા. ૨.

૪. બપનો ફા. ૨; રુદે હર્ષ અનંત ગુ. ૩; રુદે હરખે અનંત ગુ. ૪.

૬. તેડાં ગુ. ૨, ફા. ૨, ગુ. ૩; તેડું ગુ. ૪.

૫. દીક્કરી ફા. ૨.

કડવું ૨૬

૮૧

વાજિંત્ર વાળે ઘોષ^૧ ગાળે, થાય કુસુમની વૃષ્ટિ;
 રાજભાત્ર જુએ બારણે, કેમ મળે દષ્ટોદષ્ટ. ૮
 'ઓ કન્યા આવી! કન્યા આવી!'—ઘોષ એવો થાય;
 શર-શબ્દ^૨ વાળે ગાન થાયે, આઘાવાંકા^૩ વળી જુએ રાય. ૯

ઝથલો

જુએ રાજા ફરી ફરી, કેવું હશે કન્યાનું રૂપ રે;
 એવે સમે દેવ ચાર સાથે, આંચો નલ ભૂપ રે. ૧૦

કડવું ૨૬

રાગ મારુતી દેશી

§ વાગી સ્વયંવરમાં હાક, ઓ^૪ નળ આંચો રે;
 ભાગ્યા^૫ બીજા ભૂપના તાક, ઓ^૬ નળ આંચો રે. ૧
 બાણ્યે ઉઘો નૈષધ-ભાણ, ઓ નળ૦
 અસ્ત થયા સૌ તારા સમાન, તે નળ૦ ૨
 જે^૭ અનંત અનંગનો અંગ, ઓ નળ૦
 બાણ્યે કનક કાયાનો રંગ, તે નળ૦ ૩

૧. ધ્રૂપ દાઝે ફાં ૨, ગું ૨, ગું ૩.

૨. શબ્દબાણ ફાં ૨.

૩. આંકાવાંકા વળીને જુએ ગું ૩.

૪. ગું ૧, તથા ફાં ૧માં બધે બે ચરણ પછીથી આ ધ્રુવપદ આવે
 છે. ગું ૨ અને ફાં ૨માં ચરણે ચરણે છે.

૫. ભાગી બીજા ભૂપની આશ ગું ૪.

૬. તે નળ ગું ૪.

૭. તેં તો અનંત અનંગનો નંગ ગું ૨; તે જ અનંત અનંગનું અંગ.
 ફાં; (નંમાં આ લીટી નથી.) અનંત અંગનો અનંગ ગું ૪; જે અનંત
 અંગિનું અંગ રે ગું ૩.

ન-૬

ઝળકે ઝળહળ જ્યોત, ઝો નળ૦	
મુગટ પરે ચળકે વિદ્યોત, તે નળ૦	૪
જ્યોત ^૧ રવિની કુંડલ લહેકે, ઝો નળ૦	
અરગજ ^૨ અંગે બહેકે, તે નળ૦	૫
શોભે વદન પૂનમનો ચંદ્ર, ઝો નળ૦	
કમલનયન પ્રેમનાં કંદ ^૩ , તે નળ૦	૬
જાણે નાસિકા કીરની ચંચ, ઝો નળ૦	
કોઈ ન દેખે સરખા પંચ, તે નળ૦	૭
કંઠે ગજમુક્તાનો ^૪ હાર, ઝો નળ૦	
કર કુંજર-સૂંઠાકાર, તે નળ૦	૮
હુંદે નાલિકમલ શોભાળ, ઝો નળ૦	
કટીએ જીત્યો કુંજર-કાળ, તે નળ૦	૯
ચાલતો શાહ્દની ગત, ઝો નળ૦	
નિરાશ થયા નરપત્ય, તે નળ૦	૧૦
એ તો દંભયાંતીનો પ્રાણ, ઝો નળ૦	
§ હવે એ પરણે નિર્વાણ, તે નળ૦	૧૧
કન્યાને થયું તવ જાણ, ઝો નળ૦	

૧. રવિ ઈંદુ કુંડલ કાંને લહેકે ફાં ૨; રવિ ઈંદુ જાણી કુંડલ લહેકે રે ગું ૩; જોત રવિની પેરે કુંડલ લહેકે ગું ૪.

૨. ચુઆ અગર અંગ બહેકે ફાં ૨.

૩. ફંદ ગું ૩, ગું ૪, નં.

૪. મુક્તાફળનો ફાં ૨; મુક્તાનો ફાં ૧.

જેનું હૃંસે કીધું વખાણ, તે નળ૦	૧૨
તેજ ^૧ તો તપે બાણે ભાણ, ઓ નળ૦	
શીતલતાએ સોમ સમાન, તે નળ૦	૧૩
ગતે કરીને જેવો વાય, ઓ નળ૦	
મહિમાએ શંકરચય, તે નળ૦	૧૪
મનસ્થિરતાએ જેમ મેર, ઓ નળ૦	
બાણે ધને બીજો કુબેર, તે નળ૦	૧૫
સતવાદી શિબિ સમાન, ઓ નળ૦	
ઐશ્વર્ય ^૨ નિર્ધૂષ ^૩ રાબન, તે નળ૦	૧૬
તે તો બુદ્ધે બાણે ઇંદ્ર, ઓ નળ૦	
ત્યાગી જેવો હરિશ્ચંદ્ર, તે નળ૦	૧૭
દમયંતીને બહુ હર્ષ ^૪ , ઓ નળ૦	
રખે ^૫ વાર લાગે મન ફક ^૫ , તે નળ૦	૧૮
એક આસને બેઠી નાર, ઓ નળ૦	
દાસી ઉચલી ^૬ ચાલી ચાર, તે નળ૦	૧૯

-
૧. જે તેજે કરીને ભાન. . . . ગુ. ૩.
 ૨. દાને બાણે ફા. ૨; ઈશ્વર ફા. ૧.
 ૩. નીર્ધામ ફા. ૨; નધૂષ (નહુષ?); ગુ. ૪ નિધૂષ ગુ. ૩; જતિ
 ફા. ૧; નીધુશ ગુ. ૧; નિધૂષ નં.
 ૪. રખે વાર લાગે કર ફક ફા. ૨.
 ૫. ફરક ગુ. ૧, ફા. ૧, ગુ. ૪.
 ૬. ઉચલી લાલી ગુ. ૪; ઉચલી ચાલી બહાર રે ફા. ૧;
 ઉચલી ચાલ્ય બાર રે ગુ. ૩.

શોભે^૧ સુંદર અતિશે કુમાર, ઓ નળ૦
જઈ પહોંત્યાં^૨ મંડપ-દ્વાર. તે નળ૦ ૧૯

ઝથલો

બહાર પધાર્યાં પ્રેમદા, ચતુરા ઊચલે ચાર રે;
નળ બેઠો સિંહાસને, ચતુરા^૩ ચિંતતી તેણી વાર રે. ૨૦

કડવું ૨૭

રાગ કલ્યાણ^૪

§ મંડપ મધ્યે માનિની, આસન બેઠી જાય,
સ્વયંવરમાં સુભટને જીતવા; સુંદરી વર્ણુવું તે શોભાય. ૧

ચાલ છંદની

§ ભીમકતનયા, રૂપ બનયા, રસાલી રંગપૂરણું;
નરાંગના દેવાંગના, માનિની માન^૫-ચૂરણું. ૨
દુઃખમોચના, મૃગલોચના, લલિત-લક્ષણવંતયં;
મનઉલ્લાસિક, વેણુવાસિક,^૬ અલકા^૭ ઉપર મલતયં. ૩

૧. શોભે સુંદરી અતિ સુકુમાર ગુ. ૪; ફા. ૧ તથા ગુ. ૩. માં
૨૦મી કડી નથી.

૨. પહોંતી ગુ. ૪.

૩. ત્યાં મન ગયું તદાકાર ગુ. ૨, ફા. ૨; ત્યાં મન્ય છે તદાકાર રે ગુ. ૩.

૪. રાગ ભીમપદ્માશી દેશી સંગીતની ફા. ૨. તે પ્રતમાં કડી ૧ નથી.

૫. મદ ફા. ૨.

૬. કનકવાશીક ફા. ૨.

૭. અલ ઉપર મલતયં ફા. ૧; અલકા ઉપર મલતલયં ગુ. ૨; અલક-
તમલતયં ફા. ૨.

રાખડી અમૂલ્ય, શીથકૂલ, સેંથે સિંહર શોભયં;
 ઝાલ ઝલકિત રતનચલકિત, ભૂપતનાં મન લોભયં. ૪
 અધરસુધાસિંધુ,^૧ વદનઈંદુ, ભૂકુટિ બ્રમર બે ગૂંજયં;^૨
 નેત્ર અમલ જુગ્મ કમલ, બહુ રંગ ફૂલી કુંજયં. ૫
 અણિયાલાં અંજન, ચપળ અંજન, મીનમૃગ દે હાસ્યં;
 પડયા રાય શૂરા, ધાય પૂરા, કટાક્ષબાણે મારયં. ૬
 જુએ વિવિધ પેરે, નયન ઘેરે, તિલક ભાલે કીધયં;
 લીપક પ્રકાશા, હેમ નાસા, હેડે^૩ કીર મન લીધયં. ૭
 દાડેમ-ખીજ દંત, રસનાએ રસ અનંત,
 શોભે ચિબુક મધુકર બાલયં;
 ગલુખંધ જુગતા, હાર મુક્તા, માણેક માંહાં શોભાલયં. ૮
 જુગ્મ ભુજ અવલ^૪ અંબુજ, બાનુખંધ ફૂમતાં જૂલયં;
 હોય નાદ રંકણ, ચૂડ કંકણ, છે મુદ્રિકા બહુ-મૂલયં. ૯
 દશ આંગળી, મુંગની^૫ ફળી, નખજ્યોત નંગની^૬ ધારયં;
 કુસુમગુચ્છ ઉદય દે કુચ, કુંજર કુંભસ્થલકારયં. ૧૦
 અલકલલિતા, વહે^૭ સલિતા, ઉદર પોયણ-પાનયં;
 વિચિત્ર લંક કટી વંક, મેખલા ઘૂઘરી ગાનયં. ૧૧

૧. ગુ. ૧ તથા ફા. ૧માં 'અધર' શબ્દ નથી.

૨. ભાલયં ગુ. ૨.

૩. હીડે ફા. ૧; હીડે કીર મોંરને લીધયં ગુ. ૩; હીડે કીરત લીધયં ગુ. ૪.

૪. અવલાં ફા. ૨; અખલા ગુ. ૩.

૫. મગની ફા. ૨, ગુ. ૩, ગુ. ૪, ફા. ૧૦.

૬. નંગ નિરધારયં ગુ. ૪; નંગના ધારયં ગુ. ૩.

૭. વહે ફા. ૧; માલ ફા. ૨.

- છે જંઘ રંભા-કદલીસ્થંભા, હંસગજગતિ હીંડયં; ૧૨
 સુખપાલ મૂકી રાય ઢૂકી જાય, પાય માણે^૧ માંડયં.
 નેપુર^૨ ઝણકટ, બેલ અણુવટ, ધૂધરી ધનધોરયં; ૧૩
 ઘાધર ધંમર, અમૂલ અંબર, કુલેલ છટેદોરયં.
 અગરખત્તી^૩ બળે, ચમર ઢળે, રસિક રાણા^૪ રાજયં; ૧૪
 ગીત^૫ લોલક, ચંગ ઢોલક, મૃદંગ વીણા વાજયં.
 કીર્તન^૬ ઘણી, બોલે બંદણી, ચાલે સહસ્ર નેષ્ટિકાધારયં; ૧૫
 પંચબાણ^૭ કરી સંધાણ, રાજપુત્ર હૃદે મારયં.
 ભરમાયા ભૂપ, પડયા મોહકૂપ, તે પ્રેમપાશે બંધયં; ૧૬
 કામથી ડગિયા, રિસાલ રગિયા, કો મીટ સામી ન^૮ સંધયં.
 આડા ઊતરે, બંખારા કરે, તોયે ભામની ન ભાળયં; ૧૭
 આસનથી પડયા, કો લડયડયા, શકે પહોત્યા કાલયં.
 બોલી ન શકિયા, ચિત્ર લખિયા, કો નમે વારોવારયં; ૧૮
 સમીપ ધસિયા, મુગટ ખસિયા, પૂઠેથી સેવક ધારયં.
 કો કનક કાપે, લાંચ આપે, સાહેલીને સાધયં—
 ‘નેઈએ તે લીજે, વિખાણ કીજે, વિવાહ મારો બાંધયં.’ ૧૯

૧. મોહોણે ગુ. ૩; મોહોડે ગુ. ૪.

૨. નિપુર ઝણકિત બોલે રણકિત ગુ. ૩.

૩. અગર બાલે, ચમર ઢાલે, રસિક રામા રાજયં ફા. ૨.

૪. રામા વિરાજયં ગુ. ૩.

૫. ગાનક લોલક વાજે ઢોલક ફા. ૨.

૬. કીર્ત ફા. ૨; કીરત ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૭. પૂરી પંચબાણે કરી સંધાણે, એમ રાજકુલને મારયં ફા. ૨.

૮. ગુ. ૩ માં ‘ન’ નથી; ફા. ૨માં ‘કામથી ન ડગિયા’ પાઠ છે.

કડવું ૨૮

૮૭

લાંબી કાટ કરતા, 'નથી નરતા',^૧ કહે હાર આરોપયં;
ફરી મુગટ બંધે,^૨ પ્રેમફે પડ્યા, નવ ઝડે કોપયં. ૨૦
રાજનાં ગૌર ગાત્ર તૃણમાત્ર તે તારુણી મન લેખયં;
મુખ મરડે, આંખ તરડે, અનેકને ઉવેખયં. ૨૧

ઝથલો

અનેકને ઉવેખતી, આઘી ચાલી નાર રે;
ગઈ એક નલ જાણી કરી, દીઠી પંચનલની હાર રે. ૨૨

કડવું ૨૮

રાગ સારંગની ચાલ ટૂંકડી

હમન ઇચ્છા નૈષધરાય તણી, કન્યા^૩ ગઈ નલરાય ભણી;
જુએ તો ઊભા છે નલ પંચ, કન્યા કહે, 'આ ખોટો સંચ. ૧
હંસનું કહ્યું અવરથા ગયું, નળરાયનું વરવું રહ્યું;
એક નળ સાંભળિયો ધરા, આ કપટી કેા આવ્યા ખરા.' ૨
પાંચે નલ ચેષ્ટાને કરે, લાવ^૪ હાર, કંઠ આગળ ધરે;
તવ દમયંતી થઈ ગાલરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી. ૩
આવી જયહાં પિતા ભીમક, 'અરે તાતજી જુઓ કૌતક;
હું એક નલને આરોપું હાર, દીઠા પંચ ને પડ્યો વિચાર.' ૪

૧. ઓસરતા ગુ. ૨.

૨. બાંધે પ્રેમ ફેદે ફા. ૨.

૩. દમયંતી ફા. ૧, ફા. ૨.

૪. લેવા ફા. ૨, ફા. ૧, નં.

ભીમક કહે, ‘આશ્ચર્ય જ હોય, તું વિના પંચ ન દેખે કાચ !
શકે દેવતા ત્યાં નિરધાર, થઈ આવ્યા નળને આકાર. ૫
એ પરીક્ષા નિમિષ નહીં ચક્ષુ, વિરજ વસ્ત્ર, ઊભા અંતરિક્ષ.’

ફવાત સાંભળી ભીમક તણી, કન્યા આવી પંચ નળ ભણી. ૬
પિતાએ મારગ દેખાડ્યો, નારીએ નળ શોધી કાઢ્યો;
દમયંતી જેમ વરવા બાય, ધસી ઇંદ્ર નળ આગળ થાય. ૭
એક એકને આગળ^૧ કરે, લેવા માળ કંઠ આગળ ધરે;
સંચ^૨ ન આવે રે ફરી ફરી; તવ દમયંતી થઈ ગાભરી. ૮
ઇંદ્રે મનમાં શાખ્યો હુતાશન, વાંદરના જેવું થયું^૩ વદન;
અગ્નિએ બાણ્યું ઇંદ્રનું કાજ, ‘રીંછમુખા થાને મહારાજ.’ ૯
વરુણે શાપ^૪ મનમાં દીધો, જમને માંજરમુખો કીધો;
ધર્મે અંતરઘ્ચક્ષ્યું એવું, વરુણનું મુખ થયું^૫ શ્વાનના જેવું. ૧૦
રીંછ, વાંદર, શ્વાન, માંજર, કન્યા કહે, વર રૂડા ચાર !
ઇંદ્રરાય વાણી એમ ભણે, ‘આધાવેધ^૬ માંડ્યો આપણે.’ ૧૧
જમ કહે, ‘કાં હસાવો લોક !’ શાપ^૭ કીધા માંહોમાંહે ફેક.
દમયંતી વિચારે વળી, ‘સમાન શોભે પંચનળી.’ ૧૨

૧. અળગા ગુ. ૩.

૨. પંચ નળ આવે ફરી ગુ. ૩; શોચના આવે ફરી ફરી ગુ. ૪.

૩. થાને ગુ. ૨; થાને ગુ. ૩.

૪. પૌથીમાં ‘શ્યાપ-સ્થાપ’ નેડણી કરે છે.

૫. થાને ફા. ૨, કા. ૧૦, નં. ૧૦.

૬. રાધાવેધ ફા. ૨; વેધાવેધ ગુ. ૪; વધાવેધ નં. (દીપમાં ‘રાધાવિરોધ’, ‘વિરોધાવિરોધ’, ‘વિરોધ’, ‘આધાવેધ’-માંડી-આરાવેધ માંડી—એવા પાડો આપે છે.) ખધાવેધ માંડી ગુ. ૩.

૭. શાપ સંવળા કરીએ ફેક ફા. ૨.

૮. પાંચે નળા ફા. ૧; પાંચે મલી ફા. ૨.

કોને વરીએ, કોને ઉવેખીએ, વરમાળ કોને આરોપીએ ?
જોવાને મળ્યા રાજકુમાર, એક નળ દેએ નિરધાર. ૧૩

કુબુદ્ધિવાન નારી છે ઘણું, માન મુકાવે દેવતા તણું;
ચારેને પૂછે કરી પ્રણામ, 'તમારા તાતનાં શાં શાં નામ?' ૧૪
લોભ વિષે ગણ્યો^૧ નવ પાપ, વીરસેન પાંચેનો બાપ !
કન્યા વળતી કરને ઘસે, સખી સામું જોઈ જોઈ હસે. ૧૫

કુસખી કહે, 'શું ઘેલાં થયાં ? શું કપટરૂપને^૨ વળગી રહ્યાં ?
ખીજા પુરુષ રૂપનાં ધામ, સાંભળો કહું દેશદેશનાં નામ.' ૧૬
દેશ સકળ નરેશનાં નામ, દાસી કહે વણુવી ગુણુગ્રામ;
તોયે કન્યાને ન ગમ્યું કોય, ફરી ફરી પંચ નળને જોય. ૧૭
'હું નળ', પાંચે બિચરે, પણ કન્યા કોને નવ વરે.

કુનારદુ^૩ અંતરિક્ષ આવિયા, ઈંદ્રાણી આદિ તેડી લાવિયા. ૧૮
ચારે દેવની ચારે નાર, ગગને દીડી ભરથાર;
લજ્જા પામ્યા લોભી ઘણું, એ કારજ નારદ તણું. ૧૯

કુકન્યાએ દીડી દેવાંગના, એમ^૪ જાણીને માંડ્યા^૫ વના-
'અમે અદ્ય જીવ કરૂંપ, તમે ભારેખમ^૬ ભવના ભૂપ. ૨૦

૧. ગણ્યું નં. ૦, કાં. ૦; નથી આણતા ગુ. ૩; નવ ગણે ગુ. ૪.

૨. કપટી રૂપને કાં. ૧; કપટીને કાં. ૨.

૩. એવે નારદ ગુ. ૩.

૪. અમર કાં. ૨, ગુ. ૩, ગુ. ૪, કાં. ૦, નં. ૦.

૫. માંડાં કાં. ૨; માંડી ગુ. ૪; માંડી વંદના નં. ૦, કાં. ૦.

૬. ભારેખમ ભવનના ભૂપ ગુ. ૩; ભારે વ્યોમના ભૂપ ગુ. ૪.

અમો જમજરાથી^૧ ત્રાસીએ, પૂજનિક તમને ઉપાસીએ;
તમે^૨ અમને ભીમક રાજન, હું તમને પુત્રી સમાન.' ૨૧
એવું કહી ભરિયાં ચક્ષ, લાજ્યા દેવ થયા પ્રત્યક્ષ;
ઈંદ્ર વરુણ વહુનિ જમરાય, શોભ્યો મંડપ જય જય થાય. ૨૨

૬ નળને કહે, થયા તુષ્ટમાન, દેવ કહે માગો વરદાન.
બે બે વર આપે સુરરાજ, સહેજે નળનું સરિયું કાજ. ૨૩
કમળમાળ આપી સુરરાય, લક્ષ વર્ષ નવ સુકાય;^૩
અશ્વમંત્ર આપ્યો રાજન, દિન એકે હીંડે શત જોજન. ૨૪
કહે અગ્નિ, 'નહીં દાઝે તુંય, જ્યાં સમરે ત્યાં પ્રગટું હુંય.'
ધર્મ કહે, 'ભોગવે રાજભોગ, ત્યાં લગી નહીં પુરમાં રોગ. ૨૫
જે કરશે તારી કથા વાચના^૪, તેને ન હોય જમજાચના.^૫
વરુણ કહે, 'સાંભળ નળરાય, સૂકું વૃક્ષ નવપદ્મવ થાય. ૨૬
સમયું જળ ઊપજે તત્કાળ'—આઠે વર પામ્યો ભૂપાળ.
પછે દમયંતીને આપ્યો વર, 'અમૃતસ્રવિયા^૬ હજો તારા કર.' ૨૭
સર્વે સ્તુતિ કીધી દેવતા તણી, વિમાને બેસી ગયા સ્વર્ગ લણી.
દમયંતી હરખી તત્કાળ, નળને કંઠે આરોપી માળ. ૨૮

૧. જરા મરણ જમથી ક્રીં ૧, ગું ૨; જરા મરણ ત્રાસીએ ક્રીં ૨.

૨. તમે મારે ભીમક સમાન ગું ૩; તમે અમારે ભીમક રાજન ક્રીં ૨, ગું ૪.

૩. કરમાય ગું ૩, ગું ૪.

૪. વાશના ક્રીં ૨; વાંછના ગું ૩, ગું ૪, ક્રીં, નં.

૫. જમજાતના ગું ૩.

૬. અમૃતસ્રાવિયા ગું ૧, ક્રીં ૨; અમૃતસ્રાવી ગું ૨.

ક સાધુ રાજ સર્વે રહ્યા,^૧ અદેખવા ઊઠીને ગયા;
 વરકન્યા પરણ્યાં રીતે કરી, ભીમકે પહેરામણી ભલી ભરી.^૨ ૨૯
 લાડકોડ પહોત્યાં આપણાં,^૩ નળને વાનાં કીધાં ઘણાં.
 નળદમયંતી બંને જાય, વોળાવી વળ્યા ભીમકરાય. ૩૦

ક ગાજતેવાજતે^૪ નળરાજ^૫ વળ્યો,^૬ એવે^૭ કળિયુગ
 સામો મળ્યો;
 વરવા વૈદભી નારદે મોકલ્યો, આવે ઉતાવળો શ્વાસે
 હલકલ્યો.^૮ ૩૧

બેઠો મહિષ ઉપર કળિકાળ, કંઠે મનુષ્ય-શીશની માળ;
 કરમાં કાતું લોહશૃંગાર, શીશ સઘડી ધીકે અંગાર. ૩૨
 ‘જઈ વરું દમયંતી રૂપનિધાન,’ જુએ તો મળી સામી જાન.
 કન્યાએ^૯ નળ જાણ્યું જે વર્યો, કલિ કોધે પાછો ફર્યો. ૩૩

૧. સુખિયા થયા, અદેખા તે ઊઠીને ગયા. ગુ. ૨; . . . અદેખા સર્વ ઊઠી ગયા ફા. ૨.

૨. કરી ફા. ૨, ગુ. ૨, નં. ૩૧૦.

૩. મનતણાં ગુ. ૩; કુંવરી તણાં ગુ. ૪, ફા. ૧૦, નં.

૪. વાજતે ગાજતે ફા. ૨, ગુ. ૨.

૫. નળ ગુ. ૧, ફા. ૨.

૬. વળ્યા ગુ. ૧; વળ્યો ગુ. ૩, ફા. ૨.

૭. ગુ. ૧માં એકલો કળિયુગ નહીં, પણ ‘કળિયુગ દ્રાપર સામા મળ્યા’ એમ છે, અને આગળની કહીનાં ચરણોમાં ‘વળ્યા, ઉતાવળા, મોકલ્યા’ એમ બહુવચની ક્રિયાપદો છે. ગુ. ૪માં ‘કળિયુગ દ્રાપર સામા મળ્યા’ એટલું છે. પણ પછી ‘મોકલ્યા’ ઇ. એકવચની ક્રિયાપદો છે.

૮. શ્વાસ ભર્યો ફા. ૨; આકલ્યો ગુ. ૩; ઉકલ્યો ગુ. ૪.

૯. કન્યાએ વર જાણ્યો વર્યો ફા. ૧; ગુ. ૧માં આ આખી લીટી નથી. કલિએ જાણ્યું નળરાય વર્યો ગુ. ૪; કન્યાને નળ જાણ્યો વર્યો ગુ. ૩.

જે નળે હું પરણવા દીધો નહીં, તો આજથી લાગું પૂઠે થઈ.

કે નળરાજા આવ્યો પુર વિષે, કરે રાજ્ય નારીશું સુખે. ૩૪
 ભોગવે ભોગ નાનાવિધ પેર, સ્વર્ગનું સુખ પામે ઘેર;
 પ્રભુપત્નીને વાધ્યો પ્રેમ, સાચવે તે બહુ સત્ય ને નેમ. ૩૫
 ચારે વર્ણ પાળે કુલધર્મ, ચાલે યજ્ઞાદિકનાં કર્મ;
 તેણે કલિભુગનું ચાલે નહીં, હીંડે છિદ્ર^૧ જેતો જહીં તહીં. ૩૬
 નગર પૂઠે ફેરા બહુ ખાય, પણ સત્ય આગળ પ્રવેશ ન થાય.
 સહસ્ર વરસ વહીને ગયાં, દમયંતીને બે બાળક થયાં. ૩૭
 ભુગમ બાલક સંગાથે પ્રસવ્યાં, પુત્ર પુત્રી રૂપે અભિનવાં;
 નળદમયંતી હરખે ઘણું, બાળક વડે શોભે આંગણું. ૩૮
 એક દિવસે નળ ભૂપાળ, મંગાવ્યું જળ થયો સંધ્યાકાળ;
 રહી પાની કોરડી ધોતાં પાંચ, કલિભુગ પામ્યો પેઠાનો લાગ. ૩૯
 સંધ્યાવંદન કીધું રાજાન, પ્રવેશ કલિનો નહિ^૨ તે સાન.
 જેમ^૩ જ સેજ્યા સૂતો ભૂપાલ, સર્વાંગે વ્યાપ્યો કલિકાળ. ૪૦

વલ્લભ

કલિકાલ વ્યાપ્યો રાચને, ભ્રષ્ટ થયો નૈષધનો ઘણી રે;
 ‘હવે વઢાડું પિત્રાર્ધને’, કહી^૪ કલિ ચાલ્યો પુષ્કર ભણી રે. ૪૧

૧. છીંડી ગુ. ૧; છીડું ગુ. ૨.

૨. તેહ સ્થાન ગુ. ૨; ન જાણો જાણ ફા. ૨; થયો તે સ્થાન ન. ૦; થયો તે દિન ગુ. ૩.

૩. તમ્યો સેજ્યા ગુ. ૧; તવ સેજ્યે . . . ફા. ૨; ત્યમ ગુ. ૪.

૪. ‘કહી’ પદ ગુ. ૧, ફા. ૨માં નથી.

કડવું ૨૯

રાગ કાલેરો

- ‡ કલિબુગ દ્રાપર મલીને આવ્યા, પુઠકર કેરે પાસ;
 હાથ ઘસે ને મસ્તક ધૂણે, મુખે મૂકે નિઃશ્વાસ. કલિં ૧
 વેષ વિપ્રનો ધરી અધર્મી, બન્યો^૧ મસ્તક હોલે;
 'નૈષધપતિ બેઠા તપ કરવા, થઈ તરણુને તોલે. કલિં ૨
 એક કુલમાં ઉદય બેઠના, તું નેગી, નલ રાણો;
 નળ ભોગ ભોગવે નાનાવિધના, તારે નહીં જળદાણો. કલિં ૩
 તમારા પિતાશું અમારે મૈત્રી, તે માટે હેત કીજે.'
 એવું કહી કર અહી તાણ્યો, 'આવ આલિંગન દીજે.' કલિં ૪
 ભેટતામાં પિંડ પુઠકરના મધ્યે, કલિએ કીધો પ્રવેશ;
 તેડી આલ્યા નૈષધપુર ભણી, કરવા નલશું કલેશ. કલિં ૫
- ‡ ઘાટે બતાં વાત પરડી, નવ મળવું નાખ્યે ઝાંસા;^૨
 કળિ કહે, 'તું છૂત રમજે, હું થાઉં બે પાસા. કલિં ૬
 પ્રથમ પોણુ^૩ કરજે વૃષભનું, દ્રાપર થાશે પોડી;
 સર્વસ્વ વાહી લેજે નળનું,' એ^૪ ઘાટે વાત ગોડી. કલિં ૭

૧. દુષ્ટ વચન મુખ બોલે ગું ૩.

૨. નવ મલવું આવે બસ ફાં ૧૫; બસા ગું ૪; તું કરજે તાંહાં ધાસો ગું ૨; અશા ગું ૩; બંશા નં, કાં.

૩. પણુ ગું ૩, ગું ૪.

૪. એ વાત વાટે ગું ૨; એ વાત ગમતી ગોડી નં; એ ગમતી વાત જ ગોડી ગું ૪.

જયપિ પુષ્કર પવિત્ર જ હુંતો, નહોતી રાજ્યની અભિલેખા;
 ઊપની ઇર્ષ્યા નળરાય ઉપર, મળ્યા જુગ્મ^૧ અદેખા. કલિ૦ ૮

કૃષ્ણભવાહન પાસા કર માંડાં, આઠ્યો રાજસભાય;
 બાંધવ જાણી, દયા^૨ મન આણી, ઊઠી બેઠો નળ થાય. કલિ૦ ૯
 ‘ભલે પધાર્યા પુષ્કરભાઈ, જોગી-વેષને છાંડો;
 આ^૩ ઘર રાજ્ય તમારું વીરા, રાજ-રીતને માંડો.’ કલિ૦ ૧૦
 ગાસન આપી કીધું પૂજન, પૂછે વાત કુશલ્લીક્ષેમ;
 પુષ્કર કહે, ‘બીજી’^૪ વાતે ન રાચું, દૂત રમ્યાનો પ્રેમ.’ કલિ૦ ૧૧
 નળ કહે, ‘બાંધવ, દૂત ન રમીએ, એ અનર્થનું મૂળ;
 તું જોગેશ્વર, કાં ઉપજાવે, ઉદર ચોળીને’^૫ શૂળ ? કલિ૦ ૧૨
 પુષ્કર કહે, ‘મારે પાંચ મુદ્રાનો પોઠી જીતું કે હારું;
 એકી પાસે બળદ^૬ મારો, એકી^૭ પાસે રાજ્ય તારું.’ કલિ૦ ૧૩
 કલિને સંગે પુણ્યશ્લોકને, પાપ તણી મતિ આવી;
 દૂત રમવું અપ્રમાણ^૮ છે, પણ વાત આગળ ભાવી. કલિ૦ ૧૪

વલળ

ભાવી પદારથ ભૂપને, વેઠવું છે બહું કષ્ટ રે;
 દૂત રમવા બેઠો રાય, કીધો કલિએ બ્રષ્ટ રે. ૧૫

૧. જુગ્મ ગુ૦ ૩, કા૦.

૨. ઊલટ આણી ગુ૦ ૩.

૩. આ અરથ રાજ્ય ગુ૦ ૪.

૪. બીજી વાત ન સંચે ગુ૦ ૧.

૫. મલીને ફા૦ ૧, ફા૦ ૨.

૬. પોઠી ફા૦ ૧; બલદ જ ફા૦ ૨.

૭. બીજી ગુ૦ ૨.

૮. દૂત રમવું પ્રમાણ જ કીધું ફા૦ ૨; પ્રમાણ ગુ૦ ૩, ગુ૦ ૪.

કડવું ૩૦

રાગ મલાહો

§ નગરાનંદે દૂત આરંભ્યું, સત્ય થયું સર્વ ફેકલું;
 નગર મધ્યે વાત બાણી, ત્રાહિ ત્રાહિ કરે લોકલું. ૧
 દમયંતીએ નળને કહાવ્યું, ‘બળદ લાણી મા નેશોલું;
 એ વૃષભમાં વેરી સંકર્યો^૧ છે, રમતાં રાજ ખોશોલું.’ ૨
 ડહા લોક નગરના વારે, અને વારે ઘણું પ્રધાનલું;
 કલિબુગે બૂધ બ્રષ્ટ કીધી, કહ્યું ન ધરે કાનલું. ૩

ખેડા બંન્ધો પોણુ^૨ પરકીને, બોલ્યો પુષ્કરરાયલું—
 ‘જે હારે તે રાજ્ય મૂકીને, ત્રણ વર્ષ વનમાં બંધલું. ૪
 ત્રણ વર્ષ અગુપ્તે^૩ રહે, વેષ અન્ય કો ધરીલું;
 બે કદાચિત્ પ્રીછ^૪ પડે તો, વંન ભોગવે ફરીલું.’ ૫

§ મહિમા મોટો કલિબુગ ફેરો, નળને ગમતી^૫ વાતલું,
 નળ કહે રે, નાખ પાસા; ત્યારે વરસ્યો શોણિતનો વરસાદલું. ૬

૧. કારમ્યો ગુ. ૨, ગુ. ૩, નં. ૬૧૦ ર. (ફા. ૧ માં ‘સકરમ્યો,’ ગુ. ૪માં ‘સકરમો’ અને ગુ. ૧ માં ‘સકરમો’ પાઠ છે. તે પરથી ‘સંકરમ્યો’ સિદ્ધ ગણ્યું છે.)

૨. પણ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. અગોપ્યે ગુ. ૧, ફ. ૦ ર; ગોપ્ય ગુ. ૩; ગુપ્ત ગુ. ૪, નં.

૪. પ્રીછ ફા. ૨, ગુ. ૨, ગુ. ૪.

૫. ગમી તે ફા. ૧, નં.

હાહાકાર થયો પુર મધ્યે, વાયુ સામો^૧ વાયજી;
નાખ્યા પાસા પુષ્કર જીત્યો, સર્વસ્વ હાર્યો રાયજી. ૭

ફહાર્યો નળ ને પુષ્કર જીત્યો, જઈ એકો સિંહાસનજી;
આણુ પોતે^૨ વરતાવી પુરમાં, કહો^૪ નળને જાય વનજી. ૮
વનફળ પહેરો, વન વસો, ને કરો વનફળ આહારજી;
એક^૪ વસ્ત્ર રાખો શરીરે, સર્વ ઉતારો શણુગારજી. ૯

સર્વ તજી વસ્ત્ર એક પહેરીને, ઊઠ્યો તવ નળરાયજી;^૫
વંતીને કહાવ્યું, ‘તું જાજે પિયર માંદજી.’^૬ ૧૦

રુદન કરતી રાણી આવી, બાળક અડધાં હાથજી;
શીર નામી સ્વામીને કહે છે, ‘મુને તેડો સાથજી. ૧૧

સુખદુઃખની કીજે વાતડી, એકલાં નહીં સહેવાયજી^૭;
હું સેવાને આણું સહી^૮ રે, થાકો તો ચાંપું પાયજી.’ ૧૨
કંથ કહે, ‘હો કામિની, તું આવ્યે^૯ મને જાંબળજી;
તે દુઃખ સઘળું વેઠીએ, પણ ટળવળી મરશે^{૧૦} બાળજી.’ ૧૩

૧. સામટા ફાં ૨ સામટો ગું ૨, નં, ગું ૪; માઠો ફાં ૧.

૨. પોતાની ફાં ૧, ગું ૩, ગું ૪, નં.

૩. કહું નળને જાણો વનજી ગું ૨, ફાં ૨, ગું ૩.

૪. એકે વસ્ત્રે નીસરો રાજા ઉતારો ફાં ૨; એકેકું ગું ૩;
એકેકું વસ્ત્ર રાખો અંગ ઉપર બાકી ઉતારો ગું ૨; એકેકું ગું ૪.

૫. ભૂપાલ . . . ગું ૪, નં; પ્રાસમાં નીચે નં, ફાં ‘આ કાલજી’
ગું ૪માં ‘લઈ બાલ.’

૬. મોઝારજી ગું ૩.

૭. સુઆએજી ફાં ૧; સુહાએજી ફાં ૨, ગું ૨; સોહાયજી નં;
સહેવાયજી ગું ૩.

૮. સાથે ફાં ૨, ગું ૪; દારી ગું ૩.

૯. ‘આવ્યે’ જોડણી ગું ૧ માં છે.

૧૦. મરે જે બાલજી ગું ૪, ગું ૩; મરે બંને બાળજી નં.

કડવું ૩૧

૯૭

રોતી કહે છે કામિની, 'જેમ છાયા દેહને વળગીજી,
તેમ હું તમારી તારુણી રે, કેમ^૧ ન થાઉં અલગીજી. ૧૪

વલણ

જે અળગી કરશે, કંથજી, તો પ્રાણ તનું તત્કાળ રે;
નળ કહે, 'આવો વન વિષે, તો પિયર વળાવો બાળ રે.' ૧૫

કડવું ૩૧

રાગ મેવાડની^૨ ચાલ ફેર

§ મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો રે —

બાહુમાં મોસાળ પધારો રે, લાડવાયાં બે બાળ;

નમાયાં થઈ વર્તજે રે, સહેજે મામીની ગાળ. મોસાળ૦ ૧

હૃદયા ચાંપે રે, રાણી હૃદયા ચાંપે રે —

હૃદયા ચાંપે પેટ, એ છેલુંવહેલું લાડ;

હવે મળવું દોહલું રે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ. મોસાળ૦ ૨

થયાં માત વહોણાં રે, થયાં માત વહોણાં રે —

માત વહોણાં દયામણાં રે, નહીં કે રૂડો સાથ;

રૂએ રાણી હૈયે ફાટતે, કોણ માથે ફેરવશે હાથ? મોસાળ૦ ૩

૧. કે ક્યમેં ગુ૦ ૪; ક્યમ થાઉં અળગીજી ગુ૦ ૩.

૨. રાગ મેવાડો ફા૦ ૧; રાગ મેવાડાની દેશી ફેર ફા૦ ૨.

મંદિરના ગુરુજી હો, મંદિરના ગુરુજી—
મંદિરના ગુરુજી સુદેવજી રે, તમારે^૧ બાળે છે^૨ તન;
જઈ કહેજો મારી^૩ માતને રે, જીવની^૪ પેર કરજો જતન.

મોસાળ૦ ૪

પુત્રી જમાઈ રે, તમ તણાં પુત્રી જમાઈ—
પુત્રી જમાઈ તમ તણાં રે, કહેજો વનમાં પૂર્યો વાસ;
જઈ કહેજો મારા તાતને રે, અમ જોગીનો લેજો તપાસ.

મોસાળ૦ ૫

ચુંબન કરતી રે, માવડી ચુંબન કરતી—
ચુંબન કરતી માવડી રે, ફરી ફરી મુખ જોય;
હૈયે^૫ થકાં નવ ઊતરે રે, એમ કહી દમયંતી રોય.

મોસાળ૦ ૬

વલ્લભ

§ રૂએ રાણી અતિ ઘણું રે, વછ સોંખ્યાં ગુરુ કર માંહે રે;
વોળાવ્યાં બે બાળકાં રે, ઋષિ સાથે નજરાયે રે.

૧. છે બાળક તમારે સાથ ફૌ ૧.

૨. સોંપું બે તન ન, કૌ.

૩. મારા તાતને ફૌ ૧.

૪. માથે ફેરવશે હાથ ફૌ ૧.

૫. હૈયેથી નવ ઊતર્યાં રે, દમયંતી રાણી રોયે રે. ગુ. ૧.

કડવું ૨૨

રાગ વેરાડી

બાળ વોળાબ્યાં વિપ્ર સાથે, દમયંતી કરે આકંઠ; ૧
 હાહાકાર હવો પુર મધ્યે, મળ્યાં મનુષ્યનાં^૧ વૃંદ. ૧
 પડો વાજે પુષ્કર પાપીના, નળને કાઈ ન રાખે;
 એક અંજલિ જલની ન પામ્યાં, જે ભમ્યાં પુર આખે. ૨
 બારણાં^૨ દે નળને દેખીને, જે પોતાનાં લોક;
 તરસો દમયંતી પાણી ન પામી, કંઠે પડિયો શોખ. ૩
 એક રાત રહ્યાં નગરમાં, આલ્યાં^૩ વહાણું વાટે;
 પુણ્યશ્લોકની પૂંઠ જ લીધી, કલિ થયો સંઘાતે. ૪
 બ્યાં વાવ, સરોવર, ફૂવા,^૪ પાકાં ફળની વાડી,
 કલિભુગ આગળથી જઈને, સર્વ મેલે ઉઝાડી. ૫
 ફળ જળને પત્ર ન પામે, રાણી કરે આંસુપાત;
 વનમાં ફરતાં રુદન^૫ કરતાં, વહી ગયા દિન સાત. ૬
 અકેકું^૬ પટકુળ પહોંચું, પ્રેમદા કોમળ દાઝે;
 પાય પંકજપત્ર જેવા, તીવ્ર કાંટા ભાજે. ૭

૧. સહિયરતાં ગુ. ૨, ગુ. ૪, ફા. ૧, નં.

૨. દાર અડકાવે નળને દેખી ફા. ૧, નં, ગુ. ૪.

૩. વહાણું થયું વાટે ગુ. ૧.

૪. ફૂવા આવે ગુ. ૪, નં; આવે ફા. ૨.

૫. લાંબા ગુ. ૩.

૬. અકેકું પટકુળ પહોંચું બંને જણ (બંનેએ ફા. ૨), કોમળ કાયા દાઝે ગુ. ૨, ફા. ૨; એક પટકુળ પહોંચું પ્રેમદા, કોમળ કાયા દાઝે ફા. ૧.

૬ એક માનસરોવર આગળ આવ્યું, તેમાં દીકું પાણી;
 કલિબુગે^૧ તે ફેંક ન થયું, પીધું રાય ને રાણી. ૮
 વાર વાર પાણી પીએ, એસે ને વળી હીડે;
 નરનાર તે વારે^૨ તૃપ્ત થયાં, પણ ક્ષુધા પાપણી પીડે. ૯
 સ્વામી કહે, 'સાંસતાં^૩ થઈએ, શ્યામા એસ થઈ ને સ્વસ્થ;
 જઈ સરોવરમાં શોધી લાવું, જો જડે એક બે મચ્છ.' ૧૦
 થોડા જળમાં પેઠો નળરાય, ધીવરનું^૪ આચરણ^૫;
 સાધુરાયને શ્રમ કરતાં, મીન મળિયાં^૬ ત્રણ. ૧૧
 આણીને અબળાને આખ્યાં, વામા કહે, 'થયું વારુ.'
 નળ કહે, 'આપણુ બે^૭ પ્રાણીને, શું થાય^૮ એટલા સારુ!' ૧૨
 ભારજના ભુજ માંહે સોંપી^૯, ભૂપ ગયો ખીજી વરાં;
 કલિબુગ સર્પ^{૧૦} થઈ બિહાવે, મચ્છ નાસે અરાંપરાં. ૧૩
 નળે શ્રમ કીધો ઘટિકા બે, મચ્છ ન ચડયાં હાથ;
 પહેલાં ત્રણ મચ્છ વહેંચીને લીજે,^{૧૦} વિચાર્યું મન સાથ. ૧૪

-
૧. ઘણા દિવસની તૃપ્ત સમાવી, પીધાં રાય ને રાણી ફાં ૧, ગું ૪.
 ૨. વાર્યે (વારિયે) ગું ૩; પાણીએ ગું ૪.
 ૩. સ્વાશન ખાઈએ ગું ૧; સંતોખાઈ શ્યામા ફાં ૨, ગું ૨; સંતોષ
 આણી ગું ૩; સાંસતાં ગું ૪, નં.
 ૪. ધીમરનું ગું ૨; ધરી ધીમરનું ગું ૩; લીધું ધીમરનું ગું ૪.
 ૫. આચરણ ગું ૧, ફાં ૨.
 ૬. લાધ્યાં ફાં ૧, ગું ૨, ગું ૪; જડિયાં ફાં ૨, નં, ગું ૩.
 ૭. બંચેને ગું ૩; બે જણને ફાં ૨.
 ૮. હોયે ગું ૧; હોય ગું ૩, ગું ૪; હોશે; ફાં ૨, નં; હશે ફાં ૧.
 ૯. સોંપ્યાં ગું ૧, ગું ૨; મૂક્યાં ફાં ૨.
 ૧૦. ખાશું ફાં ૨; ખાઈએ ગું ૨.

નળ આઁયો નિરાશ થઈને, ત્રણ મચ્છ માંહાં ચિત્ત;
 એટલા^૧ અંતરમાં દમયંતીને, થઈ આઁયું વિપરીત. ૧૫
 અમૃતસ્રાવિયા કર કૃષ્ણાના^૨, સજીવ^૩ થયાં મચ્છ પળમાં;
 હાડ્યાં મહિલાએ મૂકી^૪ દીધાં, બિડી^૫ પડ્યાં જઈ જળમાં. ૧૬
 ઘેટી સરખી મીનને કાઢે, પાણીમાં વેવલાં વીણે;
 ‘હવે સ્વામીને શો ઉત્તર વાળું?’^૬ - રુદન કરે સ્વર ઝીણે. ૧૭
 વીણું મુખ રુએ વૈદહી^૭, નાથ આવતો નીરખે;
 ચોહો^૮ દશ લાળે, આંસુ ઢાળે, સ્વાતિબિંદુ શું વરસે. ૧૮
 રોતી પત્ની પતિએ દીડી, યોગું મુખ થયું દીન;
 ‘કહે રે પાપણી, શકે હું પાખે, લક્ષ કીધાં મીન? ૧૯
 હું ક્ષુધાતુર ફરીને આઁયો, રઝળ્યો પાણી માંહે;
 દોઢ દોઢ મચ્છ ભોજન કીજે, લાવ પાપણી કયાંહે?’ ૨૦
 હૃદય ફાટતે બોડ્યાં રાણી, પડે આંસુ મોતીદાણા;
 ‘ક્ષુધા પાપણીએ મચ્છ લક્ષ્યાં, ‘મેં નવ રહેવાયું, રાણા.’ ૨૧
 નળ કહે, ‘હુંસે શિખામણુ દીધી, વિદાય^૯ થયો આકાશ;
 એક ઘૂત ન રમવું, બીજો ન કરવો નારીનો વિશ્વાસ. ૨૨

૧. એટલામાંહાં દમયંતીને ફાં ૧૦૧, ગુ ૩, ગુ ૪, નં; એટલા માંહાં આંહાં દમયંતીને થઈ ગયું વિપરીત ફાં ૨.

૨. અબળાના નં.

૩. સજીવ થઈ મચ્છ, પળિયાં ગુ ૨; સજીવ થયાં પળ્યાં પળમાં ફાં ૧.

૪. મૂકી છાંડ્યાં ફાં ૨, ગુ ૨, ગુ ૧, ગુ ૪.

૫. બિડી જળમાં પડ્યાં ગુ ૨.

૬. આપીશ ગુ ૨, ગુ ૩, ગુ ૪; આપું ફાં ૧, ફાં ૨.

૭. ચિહું પાસ ગુ ૧.

૮. ખવરાવ્યાં ગુ ૩; ખાધાં ગુ ૪.

૯. જ્યારે બિડ્યો આકાશ ગુ ૨.

જે વાનાં વાર્યાં તે કીધાં, હાથે દુઃખ લીધું માગી;
હું ભૂખ્યો ને તેં મચ્છ ખાધાં ! શું આગ પેટમાં લાગી ?' ૨૩
દમયંતી હા હા^૧ કરે, જાણે સમ ખાઉં શાને;
સજીવ થયાં ને ઊડી^૨ ગયાં, કહું તો રાય તે નવ માને. ૨૪

વલણ

ફ ન માને રાજા એ આશ્ચર્ય મોટું, ઊઠી ચાલ્યો નળરાય રે;
અણુતેડી દમયંતી રાણી પીઉની પૂઠે જાય^૩ રે. ૨૫

કડવું ૩૩

રાગ વેરાડી

ફ આગળ નળ પૂઠે પ્રેમદા, સતીને અંતર આપદા;
નળ તિરસ્કાર હીંડતાં કરે, હૈડું ફાટે અબળા આંખ^૪ ભરે : ૧
'ખાધાં મચ્છ હથે ગત^૫ ઘણી, તો^૬ હીંડતાં શું હારે, પાપણી ?
પી રે પાણી તું ફરી ફરી, કાં જે મચ્છ ખાધાં પેટ ભરી.' ૨

ફ બે મારગ આવ્યા આગળે, વિદાય નારી કીધી નળે—
'તું નહીં નારી, હું નહીં કંથ, આ તારા પિયરનો પંથ. ૩

૧. દૃહાવા ગુ.૦૧; વિમાસણ ફા.૦ ૨.

૨. નાસી ગયાં ગુ.૦ ૩.

૩. ધાય ફા.૦ ૧, ગુ.૦ ૩, ગુ.૦ ૪.

૪. આંસુ ગુ.૦ ૨; આંખે આંસુ ફા.૦ ૨.

૫. શક્તિ ગુ.૦ ૩.

૬. તો હીંડે છે રે પાપણી ફા.૦ ૧; તો હીંડે છે પાપણી ગુ.૦ ૨.

મારો સંગ તુને નહીં ગમે, મહિયરમાં^૧ પેટ ભરીને જમે.
 'નાથજી, તમે મુજને કરો ક્ષમા, મને નથી પિયરની તમા. ૪
 ફેકટ^૨ હું પર કરો છો રીસ, અનુગત આળ ચાઢાવો શીશ;
 દેવતાનું મુજને વરદાન, કાં એ નથી જાણતા, રાજન? ૫
 હુતી વાત કામિનીએ કહી, કલિયોગે^૩ નજે માની નહીં.

૬ આગળપાછળ બંને જાય, કળિએ કીધી બગની કાય. ૬
 થોડી પાંખ ને માંસ જ ઘણું, લલચાયું મન નળરાય તણું;
 પંખીમાં દીસે ઘણો^૪ ભાર, નરનારીનો પૂરણ આહાર. ૭
 કાણ પ્રકારે બગને હણું, ઉપર^૫ નાખું વસ્ત્ર મુજ તણું;
 ઉશ્કારી કીધી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નક્ક જ કરી. ૮
 લાલ્યાં પંખી ને લાલ્યાં વન, લાલ્યા સૂરજ મીઝ્યાં લોચન;
 સ્વાદદંદ્રિયે પીડયો મહારાજ, થયો નક્ક મૂકીને^૬ લાજ. ૯
 પીતાંબર આલ્યું ભૂપાલ, જેમ ધીમર આલે જળ;
 બગ^૭ નિકટ^૮ ગયો તે રાય, તેમ કલિ આવેરો જાય. ૧૦

૧. પીઠરમાં ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. અત્યંત આદ ચઢાવું શીશ, મહતી વાત જાણે જગદીશ ગુ. ૨;
 અનુગત આદ ચઢાવો શીશ, ત્રાહે ત્રાહે રે જગદીશ કા. ૨; અનુગતે આદ
 ચઢાવો શીશ, મહતી વાત જાણે જગદીશ ગુ. ૩.

૩. કળિએ પ્રેર્યો નળ માને નહીં ગુ. ૨; કલિપ્રતાપે નજે માની નહીં
 ગુ. ૪; કળિએ માનવા દીધું નહીં કા. ૨.

૪. જાણે કા. ૧, ગુ. ૨.

૫. ઉપર વસ્ત્ર નાખું આપણું કા. ૧, કા. ૨, ગુ. ૨, નં. ૨, ગુ. ૪.

૬. લોચને ગુ. ૪.

૭. બગની ભૂખી ગયો નળરાય, લ્યમ લ્યમ કલિજન આવો જાય ગુ. ૨.

૮. નીકળે ગુ. ૧.

ધાઈ વસ્ત્રનો^૧ નાખ્યો પાશ, કલિબુગ લઈ ઊડયો આકાશ;
એક વસ્ત્ર પંખી ગયો લઈ, નળ બેઠો કપાળે કર^૨ દઈ. ૧૧
‘અરે દૈવ, તે એ શું કયું’, વસ્ત્ર જતાં કાંઈ નવ ઊગયું’!
ગયું રાજ, છત્ર, મહિમા ઘણો, ન રહ્યો અંગ સૂત્રનો તાંતણો. ૧૨
વિહંગમ વસ્ત્ર ગયો રે હરી, દમયંતી મા જોશો ફરી.’
પાછે ડગલે ગઈ સ્ત્રીજન, આપ્યું^૩ અર્ધવસ્ત્ર, ‘સ્વામી
ઢાંકો તન.’ ૧૩

અકેકો છેડો પહેર્યોં ઊભે, જાણે તીરથ નહાય એવાં શોભે;
અન્ન વિના અડવડિયાં ખાય, સતને આધારે ચાટ્યાં જાય. ૧૪

ફ મહાવનની આવી ઝંખજાળ, તે સ્થાનક થયો સંધ્યાકાળ;
બેઠાં જઈ બેહુ દ્રુમ તળે, ચૂંટી પત્ર પાથરિયાં નળે. ૧૫
દુઃખની વાત કીધી નવનવી, તવ દમયંતી નિદ્રાવશ હવી;
ક્ષુધા અંગોઅંગ રહી છે વસી, મુખ જાણે પૂનમનો શશી. ૧૬
નળે દીડી સૂતી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂક્યો બે નયણાં ભરી;
કોણ દિવસ આવ્યો, શ્રીહરિ! એ દુઃખે પ્રાણ જાય^૪ નીસરી. ૧૭
વૈદહી^૫ વસુધાવશ પડી, દુઃખ નહોતું દીકું અધઘડી;
ઘણે દોહલે વરી મેં એહ, રૂએ રાજા જોઈને^૫ દેહ. ૧૮

૧. વસ્ત્રની નાખી ફાંસ, પંખી લઈ ગુ. ૩.

૨. કપાળે ગુ. ૧, ફા. ૨.

૩. આપ્યું અર્ધવસ્ત્ર ઢાંકયું તન ફા. ૨; આ હત્યો અર્ધવસ્ત્ર, પહેરે
રાજન ગુ. ૨, ગુ. ૩.

૪. ન જાય ફા. ૨, ગુ. ૨, નં; નવ્ય જાય ગુ. ૪; એ દુઃખે પ્રાણ
જશે નીસરી ગુ. ૩.

૫. જોઈ જોઈ ગુ. ૩.

નખથી નીરખતું જોયું મુખ, ત્યારે લાગ્યું મનમાં^૧ દુઃખ—
 ‘શી^૨ સગાઈ પરતનયા તણી, દુષ્ટ દમયંતી એ પાપણી. ૧૯
 શી પ્રીત છેહ દીધો જોણીએ, હું વિના મછ ખાધાં એણીએ;
 મલિન મન એનું નિરધાર, કેા સમે મારો કરે આહાર. ૨૦
 ન ઘટે રહેવું એ સાથે મળી’—સયને ઉપજાવે એમ કળિ.
 ‘તો શમે હૃદયની દાઝ, મૂકું વનમાં એકલી આજ.’ ૨૧

§ બુદ્ધિબ્રજ મન રાજ તણું, કળિનો પ્રેયો કોધે ઘણું;
 મન માંહાં આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેયું^૩ એ જણે. ૨૨
 મધ્યેથી ચીર ફાડું બળ કરી, થાય શબ્દ જાગે સુંદરી;
 હોય છૂરી^૪ તો છેદું પટકુળ, કળિ થયો કાતું અનરથનું
 મૂળ. ૨૩

નળે લીધું છુરિકાશસ્ત્ર, તે વડે વહેયું^૪ વચ્ચેથી વસ્ત્ર;
 કટકા એ પટકુળના કરી, ચાલ્યો નળ મૂકી સુંદરી. ૨૪
 ગયો ડગલાં સાત રે ભરી, પ્રીત શ્યામાની સાંભરી;
 નળ વિમાસણ મનમાં કરે, ‘એકલડી એ ફાટી મરે. ૨૫
 વર્યો હું^૫ દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી;
 ત્રૈલોક્યમોહન^૬ એ માનની, કેમ વેદના સહેશે રાનની? ૨૬

૮. મછનું ગુ. ૪.

૯. આની પહેલાં કા. ૧૦. નીચેની લીટી ઉમેરે છે :— ‘કલિ વળી તેનું ચિત્ત ફેરવે, રાજ મનમાં દ્વેષ મેળવે.’ (આ લીટી ખીજી કોઈ જગ્યાએ નથી મળતી.)

૧. છુરિકા કા. ૧; છરુકા ગુ. ૨.

૨. વધેયું ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. મુંહને ગુ. ૨; હુંને ગુ. ૩.

૪. મોહની ગુ. ૩; મોહિની ગુ. ૪.

ન ઘટે મૂકી જાવું મને.'-નળ આઁયો દમયંતી કને.
 દીકું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મચ્છને પાછો વળ્યો. ૨૭
 કળિ તાણે વાટ વન તણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી.

§ વિચારે^૧ વિચારનિધિમાં પડ્યો, આવત જાવત

હિંડોળે ચડ્યો. ૨૮

સાત વાર આઁયો ફરી ફરી, તજ ન જાય સાધુ સુંદરી;
 પ્રબળ બળ કળિનું થયું, પ્રેમબંધન તૂટીને ગયું — ૨૯
 'સપ' કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજવી તેમ;
 વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી^૨ નવ કરે. ૩૦
 જેવું^૩ વમનનું રે અન્ન, તેવી મારે એ સ્ત્રીજન.
 કો સમે મુજને મારે નેટ, હુંપે વહાલું એને પેટ.' ૩૧
 એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડ્યો^૪ સાસોટ;
 ત્યાં લગી ધાયો ભૂપાલ, રહ્યો જ્યાં થયો પ્રાતઃકાલ.. ૩૨

વલણ

કાળ અરુણોદય તણો, ત્યાં લગે ધાયો ધીશ રે;
 જાગ્યો^૫ રુદે થયું હુઃખ ઉદે, જ્યારે દીકો દીશ રે. ૩૩

૧. વિચારાવિચાર માંહે પડ્યો, આવાગમનને હિંદોલે ચડ્યો. ગુ. ૪;
 વિચારવા નિધિમાં પડ્યો, આવતાં જતાં હિંડોલે ચડ્યો. ગુ. ૩.

૨. અંગીકાર ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. ધૃત વિનાનું અન્ન ફા. ૧, ગુ. ૪.

૪. દોડ્યો ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૫. જાગ્યું હુદે થયું હુઃખ ઉદે ગુ. ૩.

કડવું ૩૪

રાગ^૧ રામગ્રી શોક લહેકળી

- § નલ જળ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ વિલાપ;
 વ્યાકુળ અંગ પોતા તાણું, અવનિ પછાડે આપ. ૧
 વૈદલી^૨ વામા, રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય;
 ભય ધરશે ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની વળી^૩ અવધ્ય. ૨
 નહીં મળે ફરી કોકિલાસ્વરી, શેં જીવન્યો વીખવાદ?
 'મનગમયંતી, બોલ દમયંતી', નલે માંડયો સાદ. ૩
 'વિશ્વમોહિની, સૃષ્ટિદોહિની,^૪ સુંદરી સુખણુ;
 વિરહિણી વદલલ, દર્શનદુર્લભ, બોલ પ્રિયુના પ્રાણુ.' ૪
 વન ફરતો, રુદન કરતો, જોતો આવ્યાની વાટ;
 કળિએ ચરણુ ધરણુનાં ભૂંસ્યાં, કીધું વન નરણાટ.^૫ ૫
 વડાલે ભૂપાલ વળગ્યો, તે રુએ હૃદયાફાટ;
 મોહધારણુ, કર્મ^૬ કારણુ, કહે ભુજ દર્ધ લેલાટ.^૭ ૬
 રાય વિલપે, ઘણું કલપે, સંભારી સુખસ્નેહ;
 કુબુદ્ધ આવી, વાત^૮ લાવી, અન્યા^૯ અદ્ય દીધો છેહ. ૭

૧. રાગ રામગ્રી લહેકળી ફાં ૧; રાગ રામગ્રીની ફાં ૨.

૨. નહીં યુ ૨; ન ફાં ૨; યુ ૩.

૩. સૃષ્ટિદોહિની ફાં ૧, ૨; સૃષ્ટિદોહિલી યુ ૪.

૪. કીધી વળી વાટ યુ ૨; નિરાટ યુ ૩; સુદાવાટ ફાં ૧; દુરવાટ ફાં ૨; નિરવાટ નં, યુ ૪.

૫. લલાટ ફાં ૨. (અને ઉપરની લીટીમાં ફાં ૨માં 'હૃદયાફાટ' છે.)

૬. કવાટ ફાં ૧; મનને લાવી યુ ૪.

૭. કથન્ય ફાં ૧; અન્ય યુ ૧; આલ યુ ૨.

અજગર, નાગ, વરુ, વાઘ, છે દારુણ વનની હદ;
કરાડ કૌતર, સિંહના સ્વર, શ્યામા ફાટી મરશે સઘ. ૮
દોહલે પામી ગજગામી,^૧ દેવ ગયા નિમુખ;
સ્વયંવર-સાથ સાંભળી વાત, સર્વ પામશે સુખ.^૨ ૯

§ કોણ નેત્ર લુહે, રાય રુએ, એક શબ્દ સાંભળ્યો ગાઠ,
'જે^૩ પ્રેમજલ, મુકાવ નલ, બળતાને બાહર કાઢ.'^૪ ૧૦
સાંભળી વાણી, જાણી રાણી, બેઠો^૫ છે રોઈને સ્વર;
હરખે ભરાયો, શબ્દે ધાયો, વીરસેન-કુંવર. ૧૧
પડે^૬ બરાડ, બળે દવાડ, તડફડે મોટો^૭ વ્યાલ,
'દયાસિંધુ, દીનબંધુ' કહે, 'કાઠ^૮ નલભૂપાલ.' ૧૨
વડુનિવરદાન, ગયો રાજાન, નાગે કીધો નમસ્કાર,
'આપ પ્રાણદાન, હો કરુણાવાન, હું કરીશ^૯ ઉપકાર.' ૧૩
વિષથી ન ખીધો, નાગ લીધો, જોજન દેહ પ્રમાણ;
સ્કંધ ચડાવી, મૂક્યો બહાર આવી, શાતા પામ્યો પ્રાણ. ૧૪

૧. મેં ગજગામીની ગુંડ; દોહલે પામ્યો એ ગજગામી ફાંટર.

૨. દુઃખ ગુંડ, ગુંડ.

૩. જે પ્રેમજા મુકાવન નવરાજન ગુંડ ૪; લોહ કાંટો દો.

૪. આની પછી ગુંડ ૩ માં વધારે છે:—ધર્મિષ્ઠ હો કો નરપતિ, હું
જાણું છું મહારાજ; દમયપૂરણ થાકે અહુરણ, મુકાવ મુજને આજ.

૫. રહ્યો રડતો નિરધાર ફાંટર.

૬. પાડે ગુંડ, ગુંડ.

૭. માંહી ગુંડ.

૮. બળતાને બહાર કાઢ. ફાંટર.

૯. 'કરીશ' પછી ગુંડ ૨માં અને ફાંટ ૧માં 'તુજ' એમ પદ વધારે છે.

કડવું ૩૫

૧૦૯

પુણ્યશ્લોક^૧ સાચા, વિપ્રવાચા, મળ્યો વૈદભી-કાંત;
પૂછે નળ, 'દાધો સખળ, કહે મુને માંડી વૃત્તાંત.' ૧૫

વલળ

'વૃત્તાંત કહે, ભાઈ, કોણ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ રે';
સપ^૨ કહે, 'રાય સાંભળો, મુને હવો ઋષિનો શાપ રે.' ૧૬

કડવું ૩૫

રાગ દેશાસની ચાલ ઢૂંકડી

§ બોદ્યો નાગ કરીને પ્રણામ, 'રાય, મારું કર્કોટક નામ;
હું પ્રાચીન^૨ કર્મ પામ્યો સંતાપ, સખત ઋષિએ મુને
દીધો શાપ. ૧

વિમાન જાતું હતું સ્વર્ગ ભણી, અજ્ઞાનતા જાગી^૩ મુજ તણી;
કુતકારી કૃષ્ણ નાખી વિષજવાલ, દાઝ્યા સખતઋષિ,

ચડ્યો મન કાળ: ૨

'પતિત તેં નાખી વિષલહેર, બળ દવમાં અવનિ ઉપેર;
બહુ કાળ વસે વહુનિ માંદ્ય, ભોગવજે દુઃખ, જીવ નહીં જાય.' ૩
મેં જાણ્યું શાપ ટળે નહીં ખરો, 'મુનિ,^૪ શાપનો અનુગ્રહ કરો;
વહુનિવેદના દોહ્યલી ઘણું' કહ્યું, 'થાશે દરશન

નળરાય તાણું. ૪

૧. પુણ્યશ્લોક પામ્યો, વિદ્યન વામ્યો, મળ્યા વૈદભી-કંથ. ગુ. ૨.

૨. પાશ્વિત કર્મ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. વ્યાપી ગુ. ૪.

૪. મુને ગુ. ૨, કાં. ૧, ન; રૂખીજ એનો અનુગ્રહ કરો કાં. ૨.

પુણ્યશ્લોક બાહાર કાઢશે, તે^૧ તુને શાંતિ^૨ પમાડશે.’
 તે દિવસનો વન દાઝું છું અહીં, સાત સહસ્ત્ર વર્ષ ગયાં છે વહી. ૫
 તે તમે આજે દુઃખ ટાળિયું, સત્ય^૩ પુણ્યશ્લોકે પાળિયું,
 મારી દેહને અતિ સુખ થયું, ઋષિવચનનું^૪ ફળ^૫ પામિયું.” ૬

§ એવું કહીને સર્પ જ ધસ્યો, કર્કાટક નલ કોટે ડસ્યો;
 લાગી વિષજવાલા, દાઢ્યો ભૂપ, કાળી કાયા થયું ફૂળડું રૂપ. ૭
 કાજળપે શ્યામતા વિશેષ, વાંકું મુખ પંચ વર્ણુ કેશ;
 છતે દંતે ડાઘાં ગયાં મળી, નીસરી^૫ ખૂંધ, કટી
 એવડ વળી. ૮

§ નાગ કહે, ‘ધન્ય કદૂકુમાર, ઘણો રૂઠો કીધો ઉપકાર!
 તુંને મેં આપ્યું પ્રાણદાન, તેં કીધો હું શાહી સમાન.’ ૯
 નાગ કહે, ‘રમે દુઃખ ધરો, જોતાં એ ઉપકાર જ ખરો;
 ગુપ્ત રહેવું સંવત્સર ત્રણ, કોઈ નહીં ઝાળખે એણે વર્ણુ. ૧૦
 આ ત્રણ વસ્ત્ર આપું છું ભૂપ, પરિધાને થાશે મૂળગું રૂપ.’
 તે જોયાં પહેરી, પરીક્ષા કરી, તતક્ષણ કાંતિ ભૂપની ફરી. ૧૧

૧. ત્યારે શાપ પરિપૂરણ થશે ફાં ૨.

૨. સુખ ફાં ૧.

૩. પુણ્યશ્લોકપણું પાળિયું ગુ. ૪; સત્યપુણ્યશ્લોકપણું પાળિયું ગુ. ૩ કહી
 ૬ ને બદલે ગુ. ૧માં, આટલું છે — ‘તે તમે આજે દુઃખ ટાલડ’, મારા દેહને
 અતિ સુખ થયું.’ ફાં ૨માં ‘તે આજ દુઃખ ટાલડ’, સપ્ત રૂપીનું
 વચન પાળડ.’

૪. ફળ ત્યાં લહું ગુ. ૪; ફળ લહું નં.

૫. નીસરું ગુ. ૧, ફાં ૨.

હરખ્યો નળ થયું દિવ્ય કામ, નાળે બાહુક ધરિયું^૧ નામ.

૬ ભૂપાલ વ્યાલ થયા વિદાય, ગયો અયોધ્યા નૈષધરાય. ૧૨
 દેખી માણસ ખસે અરાંપરાં, ધાય બાહુક પૂઠે છોકરાં;
 જે જે મારગ મહિપતિ પળે, ત્યાં ત્યાં માણસ જોવા મળે. ૧૩
 હસે^૨ રૂપે લોક લીહ વાળી, પૂઠે^૩ છોકરાં પાડે તાળી;
 રાજ્યસભા માંહાં રાજા ગયો, પ્રતિહાર સાથ ખસીને રહ્યો. ૧૪
 હસી સભા હસ્યો ઋતુપર્ણુ, વિધિએ આ ક્યાં નિમ્ન્યો વર્ણુ!
 હાયુ^૪ કાળજી ને જાંબુદળ, આ તો રૂપે જાણે બીજે નળ. ૧૫
 કહો, કોણ છો સ્વરૂપના ધામ? કેમ આવવું પડ્યું, શું^૪ કામ?
 નળ કહે, ‘મારું બાહુક નામ, આવ્યો ઉદર ભરવા કામ. ૧૬
 હું અશ્વમંત્ર જાણું, રાજન, એક દિવસે ખેડું શત જોજન.’
 કહે ઋતુપર્ણુ, ‘મોટું કારણ, આ રૂપ ને વિદ્યા અસાધારણ. ૧૭
 નળ ઇંદ્ર વિના કેા જાણે નહીં, મંત્ર-પ્રાપ્તિ તુજને ક્યાં થઈ.’
 ‘ઘેર મંત્રપાઠ કરતા નળરાય, હું નળસેવક શીખ્યો વિદ્યાય. ૧૮
 નૈષધનાથ તો વનમાં ગયો, તે દુઃખે બળી હું આવો થયો;
 આવ્યો છું રહેવા તમ કને, અન્નવસ્ત્ર આપજો મને. ૧૯
 નહીં કરું બીજું નીચું કામ, નહીં ધરાવું સેવક નામ;
 રાયજી, નહીં હું તમને નમું, સ્વયં પાક કરીને જમું.’ ૨૦

૧. પાડ્યું ક્રી. ૨; ધરાવ્યું ગુ. ૪; નળે ધરિયું બાહુકનું નામ ગુ. ૩.

૨. હસે લોક, ‘રૂપે લીહ વાળી’ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. કેડે કામુરડાં પાડે તાળી ગુ. ૧; કાંકરડા નાખે પાડે તાળી ગુ. ૩;
 મારે કાંકરા ને પાડે તાળી ગુ. ૨.

૪. આ ગામ ગુ. ૩.

૧૧૨

નળાખ્યાન

રાજા^૧ કહે, 'રહો જેમ તેમ, વિદ્યાવાન જાવા દઉં કેમ?'
 હયદાસપતિનો^૨ અધિકાર, સેવકમાત્ર કરે નમસ્કાર. ૨૧
 જઘપિ માન તે પામે ઘણું, પણ કહેવાયે દાસત્વપણું;
 અશ્વપતિ મહારાજ થયો, હયશાળામાં વાસે રહ્યો. ૨૨

વિયોગની વેદના મન ઘણી, નિત્ય સુખે શ્લોક
 એક જ ભણી—

શ્લોક

આતમે ધૃતિમતા સહ વધ્વા, યામિનીવિરહિણા વિહગેન ।
 સેહિરે ન કિરણા હિમરશ્મેર્દુઃખિતે મનસિ સર્વમસહ્યમ્ ॥^૩ ૨૩
 એવું કહીને કરે શયન, વિસ્મય થયા^૪ પડોશીજન;
 બાલબિહારણ આવી વસ્યો, કદરજને વિયોગ તે કશો. ૨૪
 તે સ્ત્રીએ સુકૃત શું કયું, જોણીએ આ સ્વરૂપને વયું?
 વારુ થયું જે વિપત પડી, આ ભૂતથી છૂટી બાપડી. ૨૫

ઝથલો

બાપડી છૂટી લોક કહે,^૫ રહ્યા નળ રાયને રીઝવી રે;
 બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, દમયંતીની શી વલે^૬ હવી રે. ૨૬

૧. રાજા કહે, રોહોજ તમો, વિદ્યાવંતને જાવા દઉં કયમ અમો ગુ. ૪.

૨. 'ક્રીધે।' વધારે પદ તેની પછી છે. ગુ. ૩.

૩. કાવ્યદોહનમાં તેનો આ પ્રમાણે ભાવાર્થ આપ્યો છે :— જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથે રાખે, તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે; રાતે વિલેગ થકી ચંદ્રપ્રકાશ ખૂંચે, જે દુઃખ હોય દિવમાં કશુંયે ન રુચે. (કિરાતા ૧૦ સર્ગ ૯, શ્લો. ૩૧.)

૪. પડ્યો ગુ. ૧; પામે ગુ. ૪; પામ્યા ફા. ૨.

૫. કહી ગુ. ૧, ૨, ફા. ૧.

૬. ગત ફા. ૨, ન; પેર ફા. ૧૦૧, ગુ. ૪.

કડવું ૩૬

રાગ મારની દેશી

દુહા

- હુ સ્વપ્ન આવ્યું નારને, મૂકી જાય છે નાથ;
જાગી ઊઠી અચાનક, થડવા પ્રભુનો હાથ. ૧
- થઈ^૧ ગાભરી ફરી ફરી જુએ ચારે પાસ;
અબળાનાં હૃદય કારમાં,^૨ હું બીહું તમારે હાસ. ૨
- જોયું વન ફરી ફરી, સમ દઈ કીધો સાદ;
ન^૩ જોડ્યો નાથ, નિરાશ થઈ, પછી^૪ રોઈ અતિશે^૫ નાદ: ૩

દેશી

- “અમે અબળા માણસ બીજે, ન કીજે હાસ રે, હો નજરાય.
કેમ ધીરજ ધરું હું નારી, તમારી દાસ રે, હો નજાં ૪
- રાત અંધારી તો મારી વલે કોણ થાશે રે, હો નજાં
તમ ચરણ કેરી આણ, પ્રાણ મારા જાશે રે, હો નજાં ૫
- આંહાં તો વાજે સાવજ પાગ,^૬ વાઘ બોલે વરુ રે, હો નજાં
બોલો બોલો, રહેવાય છે કેમ? સમ^૭ હું તો મરું રે, હો નજાં ૬

૧. વેદલાં થઈ ફાં ૧.

૨. કુમળા ફાં ૨.

૩. પછી રુએ બહુ વિધ કરી, અતિ વિષાદ. નં; પછે રુએ વિધ બહુ કરી, નારી થઈ નિરાશ. ફાં ૧.

૪. તવ રોઈ ગાઢે નાદ ફાં ૨.

૫. આરતનાદ ગું ૩.

૬. નાગ નં; સાવજના પગ ફાં ૨.

૭. મારા સમ ગું ૩; સમ કરી કહું છું, હો ફાં ૧.

હા^૧ હા જી જાઓ છો હાડ, રાઠ થાશે કાંસુ રે, હો નળ૦
ગુપ્ત^૨ રહ્યા, નવ આવે દયા, દેખી આંખડીએ^૩

આંસુ રે, હો નળ૦. ૭

તમારાં પગલાં ન દેખું,^૪ કંથ, પંથ કેમ લહું રે, હો નળ૦
નિશા અંધારી લયાનક સ્થાનક કેમ રહું રે, હો નળ૦ ૮
નૈષધરાયની રાણી તાણી^૫ તાણી રુએ રે, હો નળ૦
પ્રભુજી અંગઅવયવ મારા તારા^૬ જુએ રે, હો નળ૦ ૯
ઘેલી સરખી ચાલે, વહાલે^૭ તરછાડી રે, હો નળ૦
માંડયું વનડું^૮ જોવું, રોવું મૂકયું છાડી રે, હો નળ૦ ૧૦
વલવલતી વૈદલી^૯ વાટે, ઉચાટે ભરી રે, હો નળ૦
'કારણુ સ્વામી શું, હું પરહરી રે, હો નળ૦ ૧૧
વહાલાજી, ન દીજે છેડ, નેહ વિચારો રે, હો નળ૦
કર્મે વાળ્યો આંક, વાંક શો મારો^{૧૦} રે, હો નળ૦' ૧૨

ઋચલો

“શો^{૧૦} મારો અપરાધ, સ્વામી, દારુણ વન મૂકી ગયા રે?
અદ્ય બ્રાંતે હું તજી, અંતર ન ઉપજી દયા રે?” ૧૩

૧. હાં હાં જી ગુ૦ ૧; ફા૦ ૨.

૨. અગોપ ફા૦ ૧.

૩. મારાં ફા૦ ૨.

૪. પરખું ફા૦ ૧.

૫. સ્વર તાણી તાણી ગુ૦ ૩.

૬. તાહારા ગુ૦ ૧, ગુ૦ ૨, ફા૦ ૨, ન૦; તમારા ગુ૦ ૩.

૭. વહાલે બ્રાંતે વનાંતર છાંડી રે. ફા૦ ૨.

૮. વલવલતું ફા૦ ૧, ન૦.

૯. તમારો ફા૦ ૧, ૨.

૧૦. શો વાંક મારો અપરાધ સ્વામી ગુ૦ ૩.

કડવું ૩૭

રાગ રામગ્રી, દેશી^૧

‡ વૈદભી^૧ વન^૨ વલવલે, અંધારી રે રાત;
 ભામિની ભય પામે ઘણું, એકલડી રે જાત. વૈદભી^૧ ૧
 રસનાએ નામ નલ તણું, જપતી^૩ રે જાય;
 શૂઘ નથી શરીરની, ભાજે કંટક પાય. વૈદભી^૧ ૨
 રોઈ રોઈ રાતી આંખડી, ખરે^૪ આંસુ નીર;
 નયણે ધારા બળે ઝરે, વહે^૫ છે રુધિર. વૈદભી^૧ ૩
 હીંડતી તે આખડે, વાજે પગમાં ઠેસ;
 ચાલતી ઊભી રહે, ભરાય કાંટે કેશ. વૈદભી^૧ ૪
 અંગે ઉઝરડા ઘણા, વહે^૬ શોણિતધાર;
 હો નળ, હો નળ, બોલતી, બીજે નહીં વિચાર. વૈદભી^૧ ૫
 જિંડાં કોતરમાં ઊતરે, ચડે ગિરિ કરાડ;
 અશુદ્ધે ઉઘડકે^૭ નહીં, પાડે વાઘ બરાડ. વૈદભી^૧ ૬

૧. રાગ રામગ્રી પાવશ ॥ મરધરી ॥ ફાં ૨.

૨. વનમાં ફાં ૧; વન માહાં ફાં ૨.

૩. જપતી તે ગું ૩.

૪. ભરે ફાં ૧, ગું ૪; ભરે આંસુ નીર રે ગું ૪.

૫. વહે અંગે રુધિર ફાં ૧, નં, ગું ૪.

૬. ઝરે ગું ૧.

૭. સૂઝે ગું ૨.

વાંકી વાટ, ટીંબા ટેકરા, ભયાનક^૧ ખોહ;
 રાફડામાં સાપ ફૂંકવે, ધૂધવે^૨ ઘોહ. વૈદર્ભીં ૭
 શબ્દ પશુપંખી તણા, ન પડે કાંઈ પ્રીછ;
 વરુ^૩ ઘણાં અરણ્ય ખિહાવે, ઘણાં ધાયે રીંછ. વૈદર્ભીં ૮
 શૂકર, રોઝ, છિકારડાં, ચીતરા દે કાળ;
 ફાલુ-નાદ હોયે ઘણા, બહુ ખોલે શિયાળ. વૈદર્ભીં ૯
 આંખા આમલી એરામણી,^૪ એખરા અપાર;
 શીમલ સમડી સેકટા,^૫ ન સૂઝે પંથવિચાર. વૈદર્ભીં ૧૦
 ખેર, ખાખર ને કાચકી, કંટાળો^૬ યોર;
 ખાવળિયા^૭ બહુ ખાવળી, ખિહામણી ખોર. વૈદર્ભીં ૧૧
 આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેલા વીંટાય;
 છૂટા કેશ કામિની તણા, આંખરે ઝીંટાય. વૈદર્ભીં ૧૨
 વૃક્ષ અથડાયે અંગશું, મૂકે કાંટામાં પાય;
 શૂધ નથી વાગ્યા^૮ તણી, ભજ્જતી^૯ નળરાય. વૈદર્ભીં ૧૩

૧. ભયાનક ફાં ૧; ભયાનક છે ખોહ ફાં ૨.

૨. ઘણું ધૂધવે ગોહ ફાં ૧, ગું ૩, ગું ૪, નં; ધૂધવે તાંહાં ગોહ ફાં ૨.

૩. વરુ વણિયર ખિહાવે ઘણું, ધાય છે રીંછ ગું ૩; વરુ ખિહાવે અરણ્યમાં, ધાય વળગવા રીંછ ગું ૪; વરુ ખિહાવે અરણ્યમાં, વળગવા ધાયે રીંછ ફાં ૧; વરુ વણિયર ખિહાવે અરણ્યમાં, ધાયે વળગવા રીંછ નં.

૪. એહેરામણી ગું ૧, ફાં ૨, ગું ૩.

૫. સેકટી ગું ૩; સેગડા ગું ૪; સેગડા નં.

૬. કંટાળા યુવેર ગું ૧, ગું ૨, ફાં ૨.

૭. ખાવળિયા બહુ ખોરડી, કંટક બહુ યેર. ફાં ૨. . . . સરગવા સમેર નં.

૮. શરીરની ફાં ૨, નં.

૯. ભજ્જતી ગું ૩.

કડવું ૩૮

૧૧૭

દિવસ નિશા પ્રીછે નહીં, એવું જાણું^૧ અરણ્ય;^૨
 હમયંતી ભૂલી ભમી, તાંડાં^૩ દહાડા ત્રણ. વૈદર્ભી^૪ ૧૪
 અન્ન ઉદક નાહવું નહીં,^૫ નહીં એસવું શયન;^૬
 ત્રણ^૭ દિવસ એમ વહી ગયા, ભમતાં^૮ વન. વૈદર્ભી^૯ ૧૫

વલણ

વન ભયાનક ભામિની ભમી, ત્રણ^{૧૦} દિવસ ગયા વહી રે;
 વાટ ઘાટ ને ઠામ ગામ, કાંઈ પ્રેમદા પામી નહીં રે. ૧૬

કડવું ૩૮

રાગ રામગ્રીની વેગી લહેકળી^૧

૬ ભૂલી ભમે છે ભામિની,^૨ નૈવધનાથની નાર રે;
 'હો નળ, હો નળ,' બોલતી, ભીમક રાજકુમાર રે.^૩ ૧

૧. ધાડું નં.

૨. અંધાર ફાં ૨.

૩. તાંડાં દિવસ ત્રણ ફાં ૧; દહાડા થયા ચાર ફાં ૨.

૪. પામી નહીં ગું ૩.

૫. સ્વપન ગું ૩.

૬. ચાર ફાં ૨.

૭. ભમતાં તે વન ફાં ૨.

૮. ચાર ફાં ૨.

૯. સહેકતી ગું ૧; રાગ વેરાલી ફાં ૨.

૧૦. ગું ૧ અને ફાં ૧માં લીટીના પહેલા ચરણે પણ છે 'રે' આવે છે.

૧૧. ફાં ૧માં ધ્રુવ 'ભૂલી ભમે છે' દરેક ટૂંકે આવે છે. અને ફાં ૨માં
 'રે' નથી અને ટૂંકને છેડે ધ્રુવપદ 'હો નળ હો નળ' આવે છે.

- ધોવાયું કાળજા આંસુએ કરી, વેદનાએ વ્યાકુળ રે; ૨
 અરધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડ્યું છે પટકુળ રે.
 એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાર્ધ દમયંતી ઊલટ રે; ૩
 પૂછે ભાળ નળભૂપાળની, તારા જોવી છે કટ રે.
 શાર્દૂલ દીઠો વનમાં, વૈદર્ભી પૂછે, ‘વ્યાલ રે;’ ૪
 નૈષધનરેશ વાટે મળ્યા? છે તારા સરખી વ્યાલ રે.’
 સાવજ થાયે ગાભરા, ભય પામી નાસી જાય રે; ૫
 રખે વનદેવી અમને ઝાલતી, પશુ-અરિ કંપાય રે.
 પૂછે ઊંચા દ્રુમને, ‘તારી શાખા ગગન નિહાળે રે; ૬
 તરુપતિ, જો મારી વતી, કહીં દીસે નળ ભૂપાળ^૩ રે.’
 ઉત્તર દ્રુમ આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોય રે;
 પુણ્યશ્લોકે હું પરહરી, ત્યારે શત્રુ થયું સૌ કાય રે. ૭
- ૬ અન્નગર પડ્યો છે વાટમાં, વિકાસી મુખ માગ^૪ રે;
 દમયંતીએ પ્રીછ્યું નહીં, તેના મુખમાં મૂક્યો પાગ રે. ૮
 ચરણ ગળ્યો જનુ લગી, વિષ^૫ ચરી ગયું શરીર રે;
 પડી ભોમ સાદ નલને કરે, મુખે પાડે રીર રે. ૯

૧. ધરી વહાલ રે નં; વાહાલ્ય ગું ૧; વાહાલા ગું ૨; વાહ
 ગું ૩, ફાં ૨.

૨. ગું ૧, ગું ૨માં આ લીટી પડે છે. ફાં ૨માં તે આ પ્રમાણે
 છે: ‘ઉત્તર કો આપે નહીં, મનદુઃખ ન માય.’

૩. આની પછી નીચેની દ્વંક ફાં ૧માં વધારે મળે છે. ‘પરહરકારી
 તમો છે સદા, વળી શીતળ તારી છાંય રે; નૈષધનાથ કહું દીઠડા, હું નહિં છું
 વન માંહ રે.’ નંમાં પણ આ દ્વંક વધારે છે.

૪. ભાગ ગું ૩, નં.

૫. શ્વઘ ટળી રે શરીર ફાં ૨.

- અજગર^૧ આનંદ પામિયો, ભલું જડિયું ભક્ષ રે;
 વૈદલી^૨ ઘાણું વલવલે, ઊંચાં ચડિયાં ચક્ષ રે. ૧૦
- કંઠે જંઘાઈ કાચકી, મુખે પડિયો શોખ રે;
 મરણ સમે મૂક્યો નહીં, રસના^૩ હૃદે પુણ્યશ્લોક રે. ૧૧
- રેતી શણી સાંભળી, એક પારધી આંગ્યો ધાઈ રે;
 પગ પડ્યો^૪ અજગરમુખમાં, દીઠી શ્યામા સાહી રે. ૧૨
- પારધીએ અજગર ચીરિયો, કુહાડનો ઘાય રે;
 બુગતે કરી મુકાવિયો, નળપત્નીના પાય રે. ૧૩
- વૈદલી^૫ને વિષ ચ્યું^૬ નહીં, છે વાસવનું વરદાન રે;
 કરતલવાસ સુધા તણો, દેહ રહી પરમ નિધાન રે. ૧૪

વલણ

- દેહ રહી પરમ નિધાન રે, હળાહળ ગયું ઊતરી રે;
 કહે ભટ પ્રેમાનંદ, પછે^૭ શું હુઃખ પામી સુંદરી રે. ૧૫

૧. અગિયર ગુ. ૧.

૨. રસનાયેથી ગુ. ૩. ફા. ૨ માં આ લીટી આમ છે—

મરણ આંગ્યું જાણે દૂંકડું, મુખે પુણ્યશ્લોક.

૩. દીઠો ફા. ૨, નં. ગુ. ૨, માં 'પડ્યો દીઠો' છે.

૪. . . . કથા, પછે સુખ પામી તે સુંદરી ગુ. ૦૩.

કડવું ૩૯

રાગ મારુની દેશી ટૂંકડી, શોકની

§ (વિષધર માર્યો વ્યાધે આવી, મહિલા મૃત્યુ થકી મુકાવી;
 વ્યાધે અન્નગર લીધો હાથે, આદ્યો દમયંતી તેડી સાથે. ૧
 પારધી હીંડયો જુગને^૧ જીતી, વૈદહી^૨ જાય ખીતી ખીતી;
 ગયો એક તળાવડી તીર, ક્ષાલન કીધું સર્પ-શરીર. ૨
 દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, વ્યાધે અન્નગર કીધો ભક્ષ;
 મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીર ભોજન કીધું. ૩
 દમયંતી વિસ્મય હવી, આ તો વારતા દીડી નવી !

§ જીવાંતક કહે, 'હો નારી, તમો દીડી વિદ્યા અમારી ? ૪
 મનની ખટપટ છાંડો, પ્રેમકટાક્ષ મુજ પેર માંડો;
 હું તો પારધીપતિ છું વ્યાધી, પટરાણી કરું ભલે લાધી. ૫
 કોણ માત તાત ને સ્વામી, વન નીસર્યાં વૈરાગ્ય પામી ?
 એકલાં આવ્યાં આણી દિશે, કોણ નામ બોલો^૨ રણી રસે ?^૩ ૬
 કોણે વચન કહ્યું કવરધું, કાં અંબર અંગે અરધું ?
 શું નળ નળ મુખે જપો ? છો ડાહ્યાં, ઘેલાંમાં ખપો. ૭
 જદ્યપિ દુઃખ તમોને પડિયું, પણ ભાયેગ મારું બિઘડિયું.
 એમ કહી ગયો સ્પર્શ કરવા, અબળા લાગી ઓસરવા. ૮

૧. અન્નગરને ફાં ૧; જગને નં.

૨. બોલ્યો ફાં ૧.

૩. રીશે યુ. ૧, ફાં ૨. ('રસે'ના પ્રાસમાં નં એ 'દિશે'નું 'દશે' ક્યું છે. 'રસે' પાઠ ફાં ૧ માં છે. 'રીશે' તેનું જ પ્રાસ માટે કવિ-શ્રુત લાગે છે.)

૬ ધરત્રી રાહુ ચંદ્રને ઝાંપે,^૧ દમયંતી થરથર કાંપે;
 ‘મા ભર રે ઝોરું ડગ, તુજ પર તૂટી પડશે ખગ. ૯
 હું તો લીમકશયની બાળી, ઘેલા ન હું ચળવા-વાળી.^૨
 હું તો દમયંતી નળની નારી.’ વ્યાધી કહે, ‘ભાગ્યદિશા^૩ મારી!’ ૧૦
 ઝેવું કહીને પાપી ધસિયો, અબળાને કોથ મન વસિયો;
 ‘મૂરખ, કચું માનને મારું, હો જમપુરના વટેસારુ. ૧૧
 ઉપકાર તારો હું બાણું, તે માટે દયા મન આણું;
 બલ મો કરતો હું સાથે, મૂખ, મરણ આવ્યું છે માથે.’ ૧૨

૭ ‘કેમ બવા દઉં ભોળી ભામા? હું વિરહી તણી વિસામા;^૪
 હુંમાં શા રે અવગુણ દેખે, મુને શા માટે ઉવેખે? ૧૩
 મારે મંદિર સ્ત્રી છે ત્રણ, તે રહેશે તમારે ચણું;^૫
 જીવન^૬ જીવશું જડિયાં, કોણ સુકૃતે સાંપડિયાં. ૧૪
 થનાર હશે તે દર્શ થાવા, પણ નહીં દઉં તમને બવા;
 મુખે વ્યાધવાસમાં^૭ વર્તી, હું નળપે ન હોઉં નરતો. ૧૫
 લક્ષણવંતી મુને^૮ લોભાવો, પૂરી વાસ સદન શોભાવો;
 અન્નવસ્ત્ર વિના નહીં દમાઓ, લો ગૃહસ્થાશ્રમનો લહાવો. ૧૬

૧. ચાંપે ગુ. ૩.

૨. ચૂકવાવાળી ફા. ૨, ગુ. ૨, ગુ. ૩.

૩. પોથીમાં પાઠ ‘દીશા’ મળે છે, તે ‘દશા’ હોય?

૪. વિરહીના વિશ્રામ ફા. ૨.

૫. શરણ ગુ. ૨, ફા. ૧.

૬. આપણ જીવન જીવશું જડિયે, કોણ પુણ્ય થકી સાંપડિયે રે. ફા. ૨.

૭. વ્યાધીવંશમાં ફા. ૨; . . . વંશમાં ગુ. ૨; વંસમાં ગુ. ૩.

૮. મુખને ફા. ૧.

ભક્ષ-હુઃખ ન ધરશેા ચિત્તે, શત પશુ હું વધ કરું નિત્યે'.
 ઊંચું જોઈ કહે, 'ધન્ય વિધાતા, તું મને દમયંતીનો દાતા. ૧૭
 મારી કર્મદિશા^૧ છે ચડતી, વૈદલી^૨ પામ્યો ગડગડતી;
 દેવે ન પામી ખપ કરતાં, મુને વાર ન લાગી વરતાં! ૧૮
 તરણનો મેરુ, મેરુનું તરણ, તારી લીલા અશરણુશરણુ;
 ભોગવી ન શક્યો નૈષધસ્વામી, નલે એ ખોઈ ને મેં પામી. ૧૯
 શું નલ નલ ધંખના લાગી? ઘોર^૩ નિશાએ ગયો ત્યાગી;
 શું^૩ લોભી ગુણ નળને નામ, જોણે દુઃખિયાં કીધાં આમ? ૨૦
 ખોલો આધાર પ્રાણુલવન.' ધાયો દેવાને આલિંગન.

§ કોધે સતીએ સંભાળ્યું સત, રોઈ સમર્યા કમલાપત. ૨૧
 'વિકૂલજી' ચડજો વહારે, હું રહી છું તમારે આધારે;
 છો વિપત સમેના વિશ્રામ, મધુસૂદન રાખો મામ. ૨૨
 આખ્યું પદ ધુવને અવિચલ, ગ્રાહથી મુકાવ્યો મદગળ;
 રાખ્યો પ્રહ્લાદ વસિયા સ્થંભ, રખે^૪ કરો હું વેરે વિલંબ. ૨૩
 સત હોય સદા નિરંતર, અસત્યથી હોઈ સ્વતંતર,
 ન મૂક્યા હોય નળ મનથા, કુદળે ન જોયું હોયે અન્યથા, ૨૪

૧. દશા ગુ. ૩. 'દિશા' પાઠ 'દીશા' પરથી કર્યો છે.

૨. જે નિશાએ ગયો. ('તમ' ક્રી. ૨ માં વધારે છે.) . . . ત્યાગી
 ગુ. ૩, ક્રી. ૨. જ્યારે નિશાએ. . . . ક્રી. ૧.

૩. શું લોભી હતો નળનું નામ ગુ. ૨; શું લોભી નળનું નામ ક્રી. ૨;
 શું લોભી નળને નામ ક્રી. ૧; શું હતો નિર્ગુણ નળનું નામ ગુ. ૩.

૪. વહાલાજી ગુ. ૩.

૫. રખે કરતા મુને વિલંબ ક્રી. ૨; . . . હું પેર. . . ક્રી. ૧.

આપતકાળે રહી હોઈ સતે, સુખસમે^૧ રહી હોઈ શુભ મતે,
 પંચમહાભૂત સાક્ષી ભાન, ન ચૂકી હોઈ નળનું ધ્યાન, રપ
 સત્ય બળે દેઈ હું શાપ, ભરમ થાને વ્યાધીનું આપ.^૨
 વાક્ય નીસર્યું મહિલા-મુખથી, અગ્નિ લાગ્યો પગના નખથી. ૨૬
 ન થયું સ્તવન બેઠ કર જોડી, નમતાંમાં થયો રાખોડી.
 પ્રેમદા પામી પરિતાપ, ઉપગારીને દીધો શાપ. ૨૭

§ ‘જ્યપિ વ્રત^૩ નવ લાગ્યું, પણ લૌકિક લાંછન લાગ્યું;
 લોકને પારધીનો સંદેહ, માટે પાડું મારી દેહ. ૨૮
 પ્રાણુત્યાગે હું નથી ખીવી; શું^૪ કરું સ્વામી પામે જીવી?’
 કેશનો પાંગરો ગૂંથી ગંઠે, ભરાવ્યો^૪ ગળે કાંસી કંઠે. ૨૯
 ‘હો વિષ્ણુ, એટલું માગતી મરું, નળની દાસી થઈ અવતરું.’

§ મરણથી ઉગારી લીધી, ત્યાં માયા કળિએ કીધી. ૩૦
 તાપસ આશ્રમ દીડી વાડી, ગઈ દમયંતી કાંસો કાઢી;
 નમ્ર દિગંબર છે મહંત, ગઈ પાસે હરખયું ચંત. ૩૧
 બોલ્યો કળિજીગ નાસ ગ્રહી, ‘અપ્રીત મચ્છ માટે થઈ;
 શકે ભીમકસુતા દમયંતી, તજી નાથે હીરે ભમયંતી. ૩૨
 અદ્ય અપરાધની બ્રાન્તે, કામિની તજી દીસે છે કાન્તે.’

§ ભીમકસુતા આનંદી અપાર, જોગી જગદીશનો અવતાર. ૩૩

-
૧. સુખ સમરી ફાં ૧; સુખ સમે રહી હોઈ ભક્ત ફાં ૨.
 ૨. પતિવ્રતા નથી. . . . ફાં ૨.
 ૩. ઘેરા જીવડા શું કરું જીવી યુ ૩.
 ૪. ભરાવ્યો કાંસો કામિનીએ કંઠે ફાં ૧; વડ ડાલે નહીં ચીત
 વડે ફાં ૨.

ફરી ફરીને પાગે નમે, 'નળનું પ્રશ્ન કરોજી^૧ તમે.'

§ મુનિ કહે, 'નળ છે ક્ષેમ, પણ^૨ ઉતાર્યો તુજથી પ્રેમ. ૩૪

નળ નારી શોધે છે અન્ય, તું^૩ કર જે ઊપજે મન.'

તવ હરખ્યો પ્રેમદાનો પ્રાણ, 'મારા પ્રભુને છે કલ્યાણ. ૩૫

લક્ષ નારી કરો રાજન, પણ મારે નળનું ધ્યાન.'

ફરી^૪ ઠારનો જાણી નળ, નારીએ લીધાં જળ ફળ. ૩૬

પામી વિરામ કીધું શયન, નિદ્રાવશ થઈ સ્ત્રીજન.^૫ ૩૭

ઝથલો

નળ-સ્ત્રી નિદ્રાવશ થઈ, સ્વપ્નમાં પુણ્યશ્લોક રે;

ચાર ઘડીએ જાગી ચતુરા, તો આશ્રમ વાડી ફેકે રે. ૩૮

કડવું ૪૦

રાગ મલ્હારની દેશી

§ ભીમકસુતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ જાય રે;

નહીં તાપસ, વન ણિહામણું, નળની રાણી રાય રે: ૧

૧. કહોજી ક્રીં ૨.

૨. પણ ઉતાર્યો તુજ ઉપરથી પ્રેમ ગું ૩.

૩. તું પર ક્રોધ ઊપજ્યો છે મન ગું ૨.

૪. ફરી ઠામ તો ક્રીં ૨, નં, ગું ૨.

૫. આની પછી ક્રીં ૧, નંમાં નીચેની લીટી વધુ મળે છે:—

'સ્વપ્નાંતર દીકા નળરાય, જાગી તો દુઃખ ખમણું થાય'.

ગું ૪માં આમ છે:—

'સ્વપ્નાંતર દીકા નળરાય, જાગી તો મન દુઃખ ન માય.

‘હું પાપણીને પગલે કરી, મુનિએ મૂક્યો ઠામ રે;
મેં કોણ કૃત^૧ આચર્યાં, જે વિપત પડે છે આમ રે?’ ૨

§ હીંડે સાદ કરંતી સ્વામીને,^૨ ત્રિભોવનના^૩ એક નર રે,
ગગન રહ્યા હરખે ઘણું, મેં^૪ ઉવેખ્યા અમર રે. ૩
લક્ષણવંતા^૫ લોક હસાવ્યા, આ સ્વયંવરના શત્રુ સર્વ રે;
આજ રિપુને વહી જાય છે, કૌતક કેરું પર્વ રે — ૪
એવું જાણી મારા નાથજી, દાસીની લેજો સંભાળ રે.
હો વિહંગમ વેવિશાળિયા, મુને મૂકી નળ ભૂપાળ રે. ૫
હો વન્નવતી મારી માવડી, મારું ઢાંકો ઉઘાડું ગાત્ર રે;
હો ભીમક મારા તાતજી, શોધી મનાવો^૬ જાત્ર રે. ૬
હો નૈષધદેશના રાજિયા, અણચિંત્યું દો દરશન રે;
ભૂપરૂપને જાઉં ભામણે, હો સત્રૂણા સ્વામિન રે.’ ૭

§ વૈદલી^૧ નાથવિભોગણી, વિરહે વ્યાકુલ શરીર રે;
ચતુરાને વનમાં ચાલતાં, આંખું સરિતા-તીર રે. ૮
આનંદી અખળા ઘણું, ઊતરતા દીઠા લોક રે;
ધાઈને પૂછે પ્રેમદા, ‘ભાઈઓ, દીઠા પુણ્યલોક રે?’ ૯

૧. અકૃત મેં આચર્યાં ગુ. ૪; અકૃત ગુ. ૧.

૨. વનમાં ફા. ૧.

૩. ત્રિભોવન નાયક નર રે ગુ. ૩; ત્રિભોવન નાયક સુંદર રે ગુ. ૪;

ત્રિભોવન નાએક નાર રે ગુ. ૧, ફા. ૨.

૪. જે મેં ઉવેખ્યાં દેવ ચાર રે ફા. ૨.

૫. લક્ષણવતે ગુ. ૨, ફા. ૧, નં.

૬. લાવો ગુ. ૩.

પુણ્યશ્લોક છે એ સાથમાં? પૂછે નળની નારી રે;
નદી ઊતરતાં આશ્ચર્ય પામ્યા, પરદેશી વ્યાપારી^૧ રે. ૧૦

કડવું ૪૧

રાગ મલ્હારની ઢંશી ઠંઠની

- § સાસભરી પૂછે સતી, વ્યાપારી^૨ રે —
- ‘દીઠા કહીં નૈષધપતિ, વણુનરા^૩ રે. ૧
- પ્રભુ ગયા છે પરહરી, વ્યાપારી રે;
- છે તમ માંહાં, વાત કહો ખરી, વણુનરા રે. ૨
- દેખાડો નળરાયને, વ્યાપારી રે;
- રૂડું હજો સઘળા સાથને, વણુનરા રે. ૩
- સાચું બોલો નદી-તીર છે, વ્યાપારી રે;
- વિપત-વેલાના વીર છો, વણુનરા રે. ૪
- રૂપે પ્રહ્માએ વાળી હદ, વ્યાપારી રે;
- મારો સ્વામી ઓળખાયે સઘ, વણુનરા રે. ૫
- અદ્ભુત ગોરું ગાત્ર, વ્યાપારી રે;
- દીઠે અડસઠ વળે નત્ર, વણુનરા રે. ૬
- ગોરું મુખ મૂછ વાંકડી, વ્યાપારી રે;
- મોટી મોટી છે આંખડી, વણુનરા રે. ૭

૧. વેપારી ગુ. ૧, ફા. ૧.

૨. વેપારી ફા. ૧, ગુ. ૨, ગુ. ૩.

૩. વ્યાપારી રે ગુ. ૧; વેપારી રે ગુ. ૩.

- કાંતિ મણિ જેવી ચળકતી, વ્યાપારી રે;
ચાલ જેની છે લટકતી, વણુનરા રે. ૮
- કઠે મોતીનું^૧ લહેરિયું, વ્યાપારી રે;
અરધું પટકુળ^૨ પહેરિયું, વણુનરા રે. ૯
- મુગટે માણેક ઝળકતાં, વ્યાપારી રે;
શ્રવણે કુંડળ લળકતાં, વણુનરા રે. ૧૦
- અધર આંખાની કાતળી, વ્યાપારી રે;
વિશાળ હૃદય, કટી પાતળી, વણુનરા રે. ૧૧
- બોલ સાકરપે મીઠડા, વ્યાપારી રે;
એવા નૈષધપતિ કહું^૩ દીઠડા, વણુનરા રે.' ૧૨
- § વણુનરા એમ ઓચરે, 'સુણ શ્યામા રે;
નિર્લજ્જ વનમાં શું ફરે, હો ઘેલી રે?' ૧૩
- કો કહે, કૃત્યા વન વસી, હો ઘેલી રે?
કો કહે, દીસે રાક્ષસી, હો ઘેલી રે. ૧૪
- કો કહે, મોટી પાપિણી, હો ઘેલી રે;
કો કહે, દીસે શાકિણી, હો ઘેલી રે. ૧૫
- કો કહે, 'નારી, હું નૈષધપતિ, હો ઘેલી રે;
આવો આલિંગન દીજે, સતી, હો ઘેલી રે.' ૧૬
- વાંકી દંટે^૪ બુએ ઘણા, સુણો ધર્મરાય રે;
દુઃખ પામ્યામાં ન રહી મણા, સુણો ધર્મરાય રે. ૧૭

૧. મણિનું ગુ. ૨.

૨. પટાળું ગુ. ૧, ગુ. ૩; અંબર ફા. ૨.

૩. કચાઈ ગુ. ૩.

૪. દંટેદંટ ગુ. ૧, ફા. ૧.

‡ રોતી નાવ બેઠી સુંદરી, સુણો ધર્મશય રે;
 લોક માંહે મળી ઊતરી, સુણો ધર્મશય રે. ૧૮
 વ્યાપારી ત્યાં વાસો રહ્યા, સુણો ધર્મશય રે;
 બે પહોર નિશાના ગયા, સુણો ધર્મશય રે. ૧૯
 નયણે આંસુડાં ગળે, સુણો ધર્મશય રે;
 હમયંતી બેઠી જળા તળે, સુણો ધર્મશય રે. ૨૦
 ગજજૂથ જળ પીવા આવિયાં, સુણો ધર્મશય રે;
 થઈ સિંહ કલિએ બિહાવિયાં, સુણો ધર્મશય રે. ૨૧
 ભડકી મેગળ-મંડળી, સુણો ધર્મશય રે;
 વ્યાપારી માર્યા મગદળી, સુણો ધર્મશય રે. ૨૨
 જે સતીને ખાઝ^૧ બોલિયા, સુણો ધર્મશય રે;
 તે પાપી, ગજે^૨ રગદોળિયા, સુણો ધર્મશય રે. ૨૩
 અધિક્ષતા જે વેપારી તણો, સુણો ધર્મશય રે;
 તેડયો જીવતો સાથ આપણો,^૩ સુણો ધર્મશય રે. ૨૪
 ભાઈઓ, કૌતુહળ મોટું હવું, સુણો સાથી રે;
 આપણે^૪ નિત્યે વન જવું, સુણો સાથી રે. ૨૫
 એવે કલિજીગ પાપી આવિયો, સુણો ધર્મશય રે;
 તે વેષ જોષીનો લાવિયો, સુણો ધર્મશય રે. ૨૬
 તિથિપત્ર જોઈ જોષી કહે, સુણો ધર્મશય રે;
 ‘વેપારી, ચેત કે જીવતું ન રહે,’ સુણો ધર્મશય રે. ૨૭

૧. કલાવે ફાં ૨; કુછિત વાક્ય ગુ. ૩; ખાન્ય ફાં ૧; ખાલ જ નં. ગુ. ૧, રમાં આ લીધી પડે છે.

૨. કલિએ ફાં ૧.

૩. પોતા તણો ગુ. ૩.

૪. તુને ઘટે છે વનમાં જવું ફાં ૧, ગુ. ૧, ૨; મને ઘટે જે બીજે વન જવું ગુ. ૩.

કડવું ૪૨

૧૨૬

વલણ

ન રહે કેઈ જીવતું, ઉત્પાત મોટો હોય રે;
એક કૃત્યા આવી છે કાલની, તેણીએ ખાધા સર્વ કાંય રે.' ૨૮

કડવું ૪૨

રાગ મેવાડો

૬ દેખાડી દીધી હો, કળિએ સુંદરી;
ધાયા વેપારી હો, લાવ્યા બંધન કરી. ૧
સર્વે ઠરાવી હો, એ કે શાકિણી;
નળને સમરે હો, મધુરભાષિણી. ૨
બ્રાહ્મ્યો અધિકારી હો, મારો સહુ મળી;
એવાં^૧ દુખને હો, દેખાડે કળિ. ૩
ગડદાપાટુ હો, પહાણુ ને લાકડી;
એણી પેર મારી હો, બાલા^૨ બે ઘડી. ૪
રથું બોલાતું હો, કંઠે કાંટા પડે;
બંધન ત્રૂટયું હો, નાસતી આખડે. ૫
હું વધૂને દેખી હો, પૂર્વજ લાભિયા;
મુજને રાખો હો, નૈષધરાજિયા. ૬
ત્રાસે નાસે હો, પાછું ફરી જીએ;
રાજમારગે હો, દમયંતી રુએ. ૭

૧. પડયા તુટી હો અબજાને નાખી દળી નં.

૨. બાપડી ગુ. ૩.

અંગે દીમાં^૧ હો, રુધિરધારો ઝરે;
 સળ બહુ ઊઠ્યાં હો, અવલોકન કરે. ૮
 ઉબ્બુ રેણુ હો, ચરણે દાઝે રે;
 કલિ પૂઠે પળિયો હો, દેવા દુઃખ કાળે રે. ૯
 નગર એક આબું હો, અબળા ઉદ્ધાસી રે;
 રાજ્ય કરે છે હો, ભાનુમતી માસી રે. ૧૦
 પુરમાં આવી હો, આદત અવસ્થા રે;
 ઘેલી જાણી હો, લોક જ હસતા રે. ૧૧
 બાળક પૂઠે હો, તાળી પાડે રે;
 શે ઢાંકે કાયા હો, રેણુ ઉરાડે રે. ૧૨
 વૈદહી^૧ વીટી હો, શેરી ચૌટે ફરે;
 નાખે કાકરા હો, કર આડા ધરે. ૧૩
 છજે બેઠાં હો, માસી ભાનુમતી;
 મોકલી દાસી હો, તેડાવી સતી.^૨ ૧૪

વલણ

સતી તેડાવી રાણીએ, જઈ અબળા ઊભી રહી;
 ભાણેજે માસી એળખી, પણ^૩ દમયંતી એળખી નહીં. ૧૫

૧. દીમડાં ગુ. ૪.

૨. ૧૪મી કડી પછી ફા. ૧૦ રમાં નીચે પ્રમાણે વધારે કડી છે:—
 ‘દયા તેને આવી હો દેખીને રંકણ; જાણું કો કારમી હો રૂપનો વંકણ.’

વલણ

રૂપે કો ભૂતલ નહીં, જઈ’

૩. પણ માસીએ ભાણેજ એળખી નહીં. ફા. ૧, નં. ૧૦.

કડવું ૪૩

રાગ ગોડીની ચાલ ટૂંકડી મધુરી

§ દમયંતી મંદિરમાં પળે, અવાસ ન આણ્યા^૧ આંખડી તળે;
 ભાતુમતી જોઈ વિસ્મય હવી, કહે, 'પ્રેમદા^૨ કોણે પરભવી? ૧
 પ્રભુ^૩ તારા તનમાં રમે, ભાગ્યવાન દીસે, કાં વન ભમે?
 છો રુદ્રાણી, બ્રહ્માણી, વૈષ્ણવી? કોણે કારણે રૂપ ધર્યું માનવી? ૨
 લૌકિક કષ્ટ વેઠો છો, માત, કહો મન મૂકી જ્યારથ વાત.'
 'બાઈ, હું માનવી સર્વથા, કર્મભાવે^૪ ભોગવીએ વ્રથા. ૩
 નરનારીએ તીરથજાત્રા માંડી, અંતરિયાળ પ્રભુ ગયો છે છાંડી;
 ન જાણીએ શું હુઃખ મન ધરી, નિશાએ નાથ ગયો પરહરી. ૪
 કર્મકથા એ માત મારી.' માસી કહે, 'સાંભળ નારી,
 કહીં એક તું દીઠી છે ખરી, જાણે ભગિનીની દીકરી. ૫
 તેને ન હોય અવસ્થા એવી, છે રૂપે દમયંતી જેવી;
 સુખે રહે સદનમાં સતી, તું મારે જેવી ઇંદુમતી. ૬
 સુખાહુ સુત મારો જોહ, બહેન^૫ કરી રાખશે તેહ^૬.
 કહે દમયંતી રાખી^૭ મામ, 'નહીં કરું હું નીચું કામ; ૭

૧. આવે ગુ. ૩, ગુ. ૪; નાવ (વે?) ફા. ૨.

૨. કન્યા કોણે પ્રભવી ગુ. ૩.

૩. પ્રભુ તારા મન માંહાં રમે ફા. ૨; પ્રભુ તાહારા તનમાં રમે; ગુ. ૪.

૪. કર્મભાગ્યે ગુ. ૩; કર્મસંયોગે ગુ. ૪; કર્મજોગે ફા. ૧.

૫. બહેન કહી બોલાવશે તેહ ગુ. ૩.

૬. ચેહ ગુ. ૧.

૭. મૂકી ગુ. ૩.

દહાડી એક વિપ્રને આપું અન્ન, હું હવિધ્યાન્ન કરું ભોજન.^૧
એવું સાંભળી હરખ્યાં રાણી, રાખી અખળા ઊલટ આણી. ૮
સતી નામ ધરાવી રહી, દમયંતી ઝોળખાઈ નહીં.

§ જાણે દિવસ નળનું ધ્યાન, વિદેશી વિપ્રને આપે આમાન્ન. ૯
તેડાવે ટહેલિયો વાટે જતો, જાણે નળ સ્વામી થાયે છતો;
હવિધ્યાન્ન જમે ને અવનિ સુએ, દેહદમન કરી મનમાં રુએ.^૧ ૧૦
સાંભરે સુખ ત્યારે તન તપે, રાતદિવસ તે નળને જપે.

§ ઘણા દિવસ ગયા એમ વહી, કલિયુગને મન ચિંતા થઈ— ૧૧
'નળથા મન ચળે નહી સતી^૨, તો કેમ વરાયે મારી વતી?
જો દ્વેષ આણે નળ સાથે, તો દમયંતી આવે મુજ હાથે. ૧૨
કાંઈ વળી વિપત પાડું, એને માસી સાથે વઢાડું.'

§ માસીની કુંવરી ઇંદુમતી, એક દહાડે નહાતી હતી. ૧૩
મોતીનો^૩ હાર કંઠથી કાઢ્યો, ભીંતને ટોડે^૪ વળગાડ્યો;
દમયંતી^૫ પાસે તે સમે, સંગ ઇંદુમતીને ગમે. ૧૪
ગોખલામાં^૬ પેઠો પાપી કળિ, મુક્તાકળની માળા ગળી;
ઇંદુમતીએ માંડ્યો શૃંગાર, જુએ તો નવ દીઠો હાર. ૧૫
અરોપરો તે ખોળ્યો ઘણું, વિચારું કૃત એ દાસી તણું;
પૂછ્યું તેડાવીને એકાંત, 'બાઈ, તુજ ઉપર આવે છે બ્રાંત. ૧૬

૧. દિન જુએ ગુ. ૪. દહાડા જુએ ગુ. ૩.

૨. સતી ગુ. ૩.

૩. અને પ. નં. અને ગુ. ૪માં આ બે લીટીનો ક્રમ બદલે છે.

૪. ઘોડલે ગુ. ૩.

૫. ઘોડલામાં ગુ. ૩; ગોખમાં ગુ. ૪; ટોડલામાં નં.

કડવું ૪૪

૧૩૩

લાવ વહેલી,^૧ ક્યાં મૂકી માળ ?' દમયંતીને લાગી જવાળ.
 'બહેનબાઈ, મો ચડવો આળ, પૃથ્વી જશે રસાતાળ. ૧૭
 જોઈ જોલો વઢને વાક્ય, સ્વામીદ્રોહી પડે કુંભીપાક.

વલળ

'કુંભીપાક પડે સર્વથા, ન જોલે સાચું જોહ રે;
 ઘેર રાખી રંક જાણી, હવે કાં આપો છોહ રે?' ૧૮

કડવું ૪૪

રાગ પરજિયો

§ ઇંદુમતી કહે, 'સાંભળ બાઈ, લોકને કાં સંભળાવવાં?'
 કહે વૈદલી, 'વણચોરીએ શા માટે અકળાવવાં?' ૧
 'હાથમાંથી મારો હાર લઈને, ના કલે કેમ ચાલે?'
 'તસ્કર કરીને તો બાંધે, જો વસ્તુ સાથે જાલે.' ૨
 'મિથ્યા હું કહેતી નથી, કોણ માળા લે તુજ પામે?'
 'એવી ભૂંડી હોઈ તો, રાજમાતા કેમ રાખે?' ૩
 'માતા મારીએ માન દીધું, તું સતી સરખી જાણી.'
 'અસાધવી મુને કેમ જાળખી, શું લેતાં ગ્રહો પાણિ?' ૪
 'અમે પરીક્ષા તારી કીધી, જો ભરથારે પરહરી.'
 'બાઈ, મિહીજી સહેવા જોગ થઈ, તારા ઘરની પેટભરી.' ૫

૧. બહેન ગુ. ૩.

૨ કાં હસાવે ગુ. ૨; સંભળાવો ગુ. ૩, ફા. ૦૨; કાં હસાવો ગુ. ૪.

૩. આળ ચઢાવાં રે ફા. ૦ ૨; આળ ચઢાવો ગુ. ૪.

‘ચોરી કરવી ને આંખ ભરવી, એ તો ક્યાંનો ન્યાય ?’
એવે રાજમાતા પધાર્યાં, રોઈ એઉ કન્યાય. ૬

§ આપ આપણું દુઃખ કહ્યું માતાને, નયણે ઢાળે આંસુ;
એક કહે, મારો હાર લીધો, એક કહે, ચોરી ફાંસુ. ૭
ચતુર શિરોમણિ રાજમાતા, અંતર માંદ્ય વિમાસે;
માળા ગઈ એ આશ્ચર્ય મોઢું, સતી કેમ વરાંસે ? ૮
‘તું તો દેવી જેવી છે રે, દીસે નારાયણની દાસ;
આપો હાર કલેશ નિવર્તે, જો કીધું હોય હાસ. ૯
સરખેસરખાંમાં હોય કૌતુક, આપો માળા મો તાણો;
રાજકુંવરી^૧ રિસાળ ઘણું છે, જો^૨ થાશે જાણોવાણો.^૩ ૧૦
માળા હોયે^૪ મારા ધરની, તો ફરી શોધ ન કીજે;
છે શ્વસુરપક્ષની સર્વે જાણી, તેને શો ઉત્તર દીજે ?’ ૧૧

§ હ્રદે ક્ષતે કહે દમયંતી, ‘અપવાદ દીધો એવો;
હા હા બાઈજી, હાર તમારો, લીધો છે મેં દેવો. ૧૨
ન ઘટે, રાજમાતાજી, તમને દુઃખ દેવું ઘેર રાખી;
અમો ન હોઉં ચોરીનાં કરનારાં, છું જશ તણાં અભિલાષી.’ ૧૩
ઇંદુમતી કહે, ‘આપે જૂટશો, શું શોર એ ઠાલો ?
માળા મારી હાથમાં મૂકો, જો જશ હોયે વહાલો.’ ૧૪

૧. રાજકુંવર નં.

૨. કાલે ફાંસુ ૨. ગુ. ૨માં અને ગુ. ૪માં ‘જો’ નથી.

૩. તાણોવાણો ગુ. ૨.

૪. હોત ગુ. ૩.

કડવું ૪૫

૧૩૫

સેવક સખી સર્વે કહે રે, 'એણીએ માળા લાંબી;
બાંધો તાણો મારો પછાડો.' અમળા આકળી કીધી. ૧૫

વલણ

કીધી નિશ્ચે ચોરટી, રાજમાતાએ જણાવી રીસ રે;
દમયંતી દુઃખ પારી ઘણું, પછે સમયાં શ્રી જગદીશ રે. ૧૬

કડવું ૪૫

રાગ મારુતી દેશી

૬ હો હરિ, સત્ય-સંઘાતી, હરિ, હું કહીંયે નથી સમાતી;
હરિ, મારાં કોણુ કર્મનાં કરતું,^૧ હરિ, ચોરીથી^૨ શું નરતું? ૧
હરિ, હું શા માટે દુઃખ પામું? હરિ, જુઓ હું રાંકડી સામું;
હરિ, આહથી ગજ મુકાવ્યો, હરિ, હું પર રોષ શેં આવ્યો? ૨
હરિ, હું નથી દુઃખની ધીર, હરિ, છો વિપતવેળાના વીર;
હરિ, તમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમે અનાથખંધુ કહાવો. ૩
હરિ, હું હરખ તણી હણાર્થ,^૩ હરિ, હું ચોરટીમાં ગણાર્થ;
હરિ, હું કેાની ને કોણુ તણી, હરિ, જુઓ હું દુઃખણી લણી.^૪ ૪

૧. કંઠ કાં ૧; (ગુ ૧ કંઠ) કરતુ કાં ૨.

૨. ચોરી થકું શું નરતું ગુ ૩.

૩. હરણાર્થ કાં ૧; હરિ હખ ઘણું હણાર્થ કાં ૨;

હરિ હું હરખે હણાર્થ નં.

૪. આ લીટી પછી કાં દોમાં ત્રણ લીટી વધારે છે (જુઓ કાં દોં).

ગુ ૩માં (હરિ હું તારી) સેવા ચૂકી, તો મને નળે વંતમાં મૂકી,

મેં વિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તો તરછોડી નળ નાથે.

મેં શિવ ન પૂજ્યા જલે, તો રોતી મૂકી મને નલે.

હરિ, દોહલે ઉદર ભરવું, હરિ, ઘટે મુજને મરવું;
 હરિ, હું ભરથારે છાંડી, હરિ, હું કોને દુઃખ કહું માંડી? ૫
 હરિ, મેં કોણ પાતિક કીધાં? હરિ, મેં સાધુ^૧ મિહીણાં દીધાં;
 હરિ, મેં રાખ્યું હોયે સત્ય, હરિ, વહાલા હોયે નળપત્ય — ૬
 એવું મનમાં ધરિયું ધ્યાન, સત્યની વહારે થયા^૨ ભગવાન.

§ અંતર્યામીએ બુદ્ધ દીધી, સતીએ આંખ રાતી કીધી. ૭
 કહે માસીને કરી ક્રોધ, ‘બાઈ, હારની ફરી કરો શોધ;
 સાખી સૂરજ, વિષ્ણુને વાય, ને મેં કીધો હોય અન્યાય. ૮
 બાઈ, હાર તમારો જડને, લેનારું ફાટી^૩ પડને.’

§ એવું કહેતામાં કળભુગ નાઠો, ચડેડાટ^૪ ગોખલો^૫ ફાટ્યો. ૯
 માંહાં થકો પડ્યો નીસરી હાર, સતીને ત્રૂંઠ્યા વિશ્વાધાર;
 અંતરીક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હાર તણો વરસાદ. ૧૦
 એક એકપેં અધિક ભોતી, રાજમાતા ટગટગ નેતી;
 પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે. ૧૧

મારા કોટિક છે અવગુણ, પણ તમો છો નિપુણ.

અપરાધ સર્વે વિસારો, વિઠ્ઠલજી ચડને વહારે.

ને નહીં આવો જગદીશ, તો મારા પ્રાણ ત્યજશ.

ઈમ કહીને ભરિયું જલ, અમ અબલાનું કુણ બલ.

સાક્ષી સુરય ને વિષ્ણુ વાયુ. — એમ પાઠ

છે, જે આઠમી કડીએ મળે છે.

૧. સાધુને ફાં ૨, નં.

૨. ધાને ગું ૨; ધરને ગું ૧.

૩. ફાટીને મરને ફાં ૧, ૨.

૪. તત્ક્ષણ ત્યાં ટોડો ફાટ્યો ગું ૨; ત્યારે તડાક ગોખલો ફાટ્યો
 ફાં ૧; ત્યારે તડાક ટોડલો ફાટ્યો નં.

૫. ઘોટલો ગું ૩.

કડવું ૪૬

૧૩૭

‘બાઈ, તું છે મોટી સાધ, અમારો ક્ષમા કરો અપરાધ.’
 ‘ઇંદુમતી થઈ ઓશિયાળી, ન દેખાડે મુખડું વાળી. ૧૨

વલણ

વાળી મુખ દેખાડે નહીં, સત્ય સતીનું રહું રે;
 બૃહદશ્વ કહે ધર્મને, વદલ દેશે શું થયું રે. ૧૩

કડવું ૪૬

રાગ દેશાશ્વ

૬ બૃહદશ્વ કહે કથા રે, સુણો ધર્મભૂપાલ;
 સુદેવ સાંચર્યો રે, લઈ તવ બંન્ધો બાળ. ૧
 માધવી કેશિની રે, સખી દમયંતીની બેહ;
 શોભે સાહેલડી રે, જેમ પ્રાણ વહોણી દેહ. ૨
 કુંદનપુરમાં આવિયાં રે, ઋષિ, સખી ને સુત;
 દેખી દોહ્યાલાં રે, ભીમકે બાણ્યું અકૃત.^૧ ૩
 છોરુ છેહ પામિયાં રે, રાચે હૃદયાશું લોધાં;
 બાપે મૂકિયાં રે, દીસે દામણાં બીધાં. ૪
 સુદેવ શોકે ભર્યો રે, દુઃખે દેહી^૨ દાસીની બેડી;
 મીટે મીટ મળી રે, મોટે સ્વરે રુદન મૂકયું છોડી. ૫

૧. આકૃત ગુ. ૨, ક્રી. ૧.

૨. દાધી નં. ૨, ગુ. ૩.

નળયું^૧ જામાત્રનું રે, વનમાં જોગી થઈ જાવું;
સજન^૨ તે સહુ મળ્યું રે, માંડ્યું નળના ગુણ ગાવું. ૬

હૂ પૂછે વજ્રવતી રે, ‘જોલો સુત^૩ સાહેલો;
દીકરી ક્યાં ગઈ રે, બે બાળકલાંને મેલી?’ ૭

નાથ નૈષધતણા રે, ગયો માયા ઉતારી;
સુદેવે વાર્તા રે, કહી ભૂપને વિસ્તારી. ૮

વિલપે વૈદભંપતિ રે, નિઃશ્વાસે સાગર સૂકે;
ભીમકની ભામિની રે, ભાણનાં હૃદયે ન મૂકે. ૯

કુટુંબ ટોળે મળી રે, ભોમ સ્વયંવરની નીરખે;
દમયંતીએ આંહાં નળ વર્યો રે, હીંડ્યાનાં પગલાં પરખે. ૧૦

હૂ રાણી કહે, ‘રાયજી રે, પરિશોધ પૂજ્યની કીજે;
જમાઈજી નવ જડે, તો આપણુ જોગવટો લીજે. ૧૧

૧. આ બે લીટી ગુ. ૧માં આ પ્રમાણે છે:—
જતાં જમાત્રનું રે, નળ્યું જોગી થઈ જાવું;
સહીજન સાંભર્યાં રે, માંડ્યું નળ ગુણ ગાવું.

ફા. ૧માં આમ છે:—
‘જતાં જમાત્રને રે, નળ્યું જોગી થઈને જાવું;
સહી જને સાંભર્યાં રે, માંડુ નળનું ગુણ ગાવું.’

ગુ. ૨માં આ પ્રમાણે છે:—
જતાં જમાત્રને રે, નળે જોગી થઈ જાવું;
સજન સાંભરે રે, માંડું નળ તણું ગુણ ગાવું.

ગુ. ૪માં આમ છે:—
જતાં જમાત્રને રે, નળે હું જોગી થઈ જઈ;
સજન સાંભર્યાં રે, મોટું નળગુણનું ગાવું.

૨. સજન સાંભરીકે રે, માંડી ગુણ નળનું ગાવું. ગુ. ૩.

૩. સુતા ફા. ૨.

શોધી કાઢે સર્વથા રે, જે મારું જીવનું જાણો;
 દીકરી મળ્યા વિના રે, મુખે^૧ ન મૂકું હું દાણો.' ૧૨
 ભીમકે મોકલ્યા રે, સેવક સહસ્ર એક;
 ખપ કરી ખોળાને રે, કાઢે જઈ ક્ષિતિનો છેક. ૧૩

કે એવે ઊડતી વાર્તા રે, ભીમકે સાંભળી કાન;
 દમયંતી એકલી રે, નજે મૂકી રોતી રાત.^૨ ૧૪
 માત વિલપે ઘણું રે, હુઃખે દાઢ્યું અંતઃકરણ;
 મેળાવો ક્યાં હશે રે, દીકરી રવડી પામશે મરણ. ૧૫
 વજ્રવતી માતાને રે, ન આવે નિદ્રા હૃદય સાર;^૩
 સુતાને શોધવા રે, સુદેવને ચડાવ્યો પાડ. ૧૬

વલગ

પાડ ચડાવ્યો સુદેવને, કહે રાણી ને રાય રે,
 'શુરુ, તમ વિના અર્થ ન સરે,' એમ કહી લાગ્યાં પાય રે ૧૭

૧. મુખે નહિ મેલું જળદાણો ૨૦ ૨; મુખે નવ મૂકું જળદાણો
 ક્રો ૧, નં; મુખમાં નહિ મેલું દાણો ક્રો ૨.

૨. ક્રો ૨માં તથા નં (ચોડાક શાબ્દિક ફેરથી)માં આની પછી નીચે
 પ્રમાણે વધારે લીટીઓ મળે છે—

વણનરે કહ્યું રે, અમે દીડી સરિતા-તીર;
 રૂપ ધણું હતું રે, પણ અમે જાણ્યું શક્તિ-શરીર.
 કેશ મોકળા હતા રે, વસ્ત્ર અધું અંગે જાણ;
 પણ વાત ખરી મળી રે, જપથી નજનું નામ.

૩. શાલે ૨૦ ૨; શાલ ક્રો ૨; ન આવે નિદ્રા હૃદયામાં સાડ નં;
 અને નં નીચે એક પાઠ આપે છે:—નીર આવે હૃદયા આસાડ. નીર
 આવે નેણું અપારકાં ૧૦૬; વજ્રવતી માતાને રે, આંખે આવ્યો અસાડ ૨૦ ૩.

કડવું ૪૭

રાગ રામગ્રી

§ આહ્વાણ આહ્યો અનુચર-વેશજી, અટણ કરતો દેશ દેશજી;
કલા પાડી વરવું ગાત્રજી, જીર્ણ વસન ગ્રથું તુંખીપાત્રજી. ૧

દોહ^૧

પાત્ર કરમાં રહિત નેક્ષ(ખ)મ,^૨ નેષ્ટિકા, જીર્ણ વસન;
દુઃખે દરીદ્રી દેખીએ, જ્યપિ છે સંપન્ન. ૨

નીરમે આવારા^૩ નવાણના, જ્યાં નીર ભરતી નાર;
જૂથ જુએ જીવતી તણાં, ન જડે ભીમક-કુમાર. ૩

તીર્થયાત્રા જન જાગરણ,^૪ એ^૫ સ્ત્રીઓનો સમવાય;
અનહ્યો થઈ જુએ આહ્વાણ, શીશ ધૂણી જાય. ૪

પગે અટણ, રસનાએ રટણ, દમયંતીનું^૬ નામ;
શ્રમ કરતાં સુદેવને આજ્યું રાજમાતાનું ગામ. ૫

§ વિપ્ર પુરમાં આવિયો, વધામણી પામ્યો તરત;
સાંભળ્યું જે, આજ માતા ઊજવે છે વરત. ૬

૧. દાલ ક્રીં ૨.

૨. નેખ્યમ ગું ૩, ગું ૪.

૩. આરા ગું ૩, ગું ૪.

૪. ચળનચાળન ગું ૩.

૫. જ્યાં ગું ૩, ગું ૪, ક્રીં ૧.

૬. મુખે દમયંતીનું ક્રીં ૨, ગું ૨, ગું ૩, ગું ૪.

પૂર્ણાહુતિની વેળા હુતી, જોવા મળ્યા સર્વ જન;
 દાસીઓ^૧ મળતી દમયંતી, કરે માતનું^૨ દર્શન. ૭
 અપૂર્વ મનુષ્યનું કરે દર્શન, નીરખે નરની^૩ કાય;
 વિચાર એવો વૈદલીને, આવી મળે^૪ નળરાય. ૮
 વેદ અધ્યયન કરે વાડવ, અભિષેક, આશીર્વાદ;
 કિંકરી બહુ ગીત ગાયે, હોય^૫ ભેરી નાદ. ૯
 દીક્ષા લીધી સુખાહુએ, બેઠા તેજસ્વી^૬ જન;
 હુતકવ્ય હોમાય વિવિધ પેર, ધૂમ્ર ગયો^૭ ગગન. ૧૦
 દાન આપે સવત્સી ગાયનાં, રાય ભર્યો અહમેવ;
 યજ્ઞના ઝકુંડ^૮ માંહે, આવી રહ્યા સુદેવ. ૧૧

§ દેહદુઃખ^૯ રેણુએ ભર્યો, જોષિકાએ તુંબી ભરાવ્યું;^{૧૦}
 સભા સર્વે ખડખડ હસી, આ રત્ન કયાંથી આવ્યું! ૧૨
 મંડપ જરૂર જોયાં નહીં, ન જોયો દીક્ષિત નરેશ;
 થેલો જશે આવો ધસ્યો, સર્વને મારે પગની ઠેશ. ૧૩

૧. દાસી માંહાં છે દમયંતી, કરે જજનું દર્શન ફાં ૨; દાસી સાથે દમયંતી કરે પંથીનું દર્શન નં; દાસીઓ મલી દમયંતી કરે પાતનું દર્શન ગુ. ૧.

૨. પંથીનું ગુ. ૪; પંથ ગુ. ૩.

૩. નરનિકાય ગુ. ૪.

૪. ચડે ગુ. ૩.

૫. થાય ગુ. ૨, ગુ. ૩, ફાં ૨.

૬. તે સિંહાસન ગુ. ૩.

૭. જય ગુ. ૩.

૮. ઝકોલામાં ગુ. ૨; જમકુંડ આગળ ગુ. ૪; ઝમકુંડ માંહાં ફાં ૧.

૯. દેહ દુર્બળ ગુ. ૨, નં.

૧૦. તુંબી પાત્ર ફાં ૨. તેના પ્રાસમાં નીચેની લીટીમાં પાઠ છે—

‘સભા માંહાં સૌ હસી બઠયું, આ એ અપૂરવ થઈ જત્ર.’

- લોક કહે, 'હો ઘેલિયા, ટહેલિયા અંતર અંધ;
 ભિક્ષુક બ્રજ, વિકલ દૃષ્ટ, શો સ્ત્રી સાથે સંબંધ?' ૧૪
- કહ્યું કેનું એ ન સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;
 એવે દમયંતી ને સુદેવની મળી દષ્ટેદૃષ્ટ. ૧૫
- નિમેષ થાતી રહી નયણે, વિચારમાં પડિયાં બેહ;
 શ્વાસે ભરાયાં બોલવા, સર્વને થયો સંદેહ. ૧૬
- 'વિપ્ર કે વૈદર્ભનો, એનાં નયણાં માંહે નેહ;
 મારે પિહરથી પધારિયો, સુદેવ સાચો એહ.' ૧૭
- ગુરુએ ગોરી ઝાળખી, જડ્યું બાળાનું^૧ એંધાણ;
 ભામિનીના ભાલ ઉપર, વિધિએ નિમ્નેાં ભાણ. ૧૮
- ગોપ^૨ રાખતી માસીને મંદિર, કેશ કેરી લટે;
 ખસી વેણી સૂરજ ઝબકયો, હૃદય ભરાયું ઊલટે. ૧૯
- સમીપ આવ્યાં સામસામાં, નેત્ર ગળે જોમ નેવ;
 સાથે બંને બોલિયાં, દમયંતી^૩ ને સુદેવ. ૨૦

વલણ

- § સુદેવ દમયંતી મળ્યાં, ધરણ ઢળ્યાં મૂર્છા હવી^૪ રે;
 સભા^૫ સર્વ વિસ્મય થઈ, આ વાર્તા દીસે નવી^૬ રે. ૨૧

૧. અબળાનું ક્રી. ૧, ગુ. ૪; બાળપણનું ક્રી. ૨.

૨. અગોપ ક્રી. ૧, ગુ. ૪.

૩. હો દમયંતી ! હો સુદેવ ! ગુ. ૪.

૪. વળી રે ગુ. ૩.

૫. ભેટયા પિતાપુત્રીની પેરે, જુએ મુખ વલી વલી રે. ગુ. ૩.

૬. ખરી ગુ. ૧.

કડવું^૧ ૪૮

રાગ વેરાહી - શબ્દ સાંકળી

- ક મૂર્છાથી મહિલા જાગી,
પૂછ્યું ગુરુને પાગે લાગી. ૧
- ‘ શકે ઘરના મુનિ ?’
‘ હા દીકરી, કાં સૂની ?’ ૨
- ‘ દુર્ભાગ કોણ કારણે ?’
‘ દાસી માસી બારણે.’ ૩
- ‘ ઝાળખી નહીં માડી ?’
‘ મેં દેહની કળા પાડી.’ ૪
- ‘ શું માસીએ હુંખ દોધું ?’
‘ ના જી, વાત્સલ્ય કીધું.’ ૫
- ‘ નાથજીએ કાં મૂકી ?’
‘ નેટ કાંઈ હું ચૂકી.’ ૬

૧. કડવું ૪૮ ને બદલે ગુ. ૩ માં આ પ્રમાણે છે. કડવું ૪૮ રાગ ગોડી.
કાયા કંઈ સ્વરૂપે કંકરી રે, દેખી દાંધો સુદેવ;
જાણે અનણ્યે અહીંયાં રહાં રે, થઈ દાસી કીધી સેવ રે.
સમાચાર અન્યોન્યે પૂછિયા રે, રૂપે પામ્યા શોક;
રાજમાતા સુખાહુને રે, સુદેવ દીધો દોખ.
માસી મોરછા પામિયાં રે, હવે હાહાકાર;
દમયંતીએ દાસત્વ ભોગવ્યું રે, પ્રીછા પરિવાર.
(પછી ૪૯ મું કડવું જોડાઈ જાય છે. રાજમાતા . . . ઇત્યાદિ.)

‘ નથી ચૂકવાવાળી.’	
‘ ન તજે અન્યાય ટાળી.’	૭
‘ માતપિતા ^૧ તારાં;’	
‘ રોતાં હશે ચોધારાં.’	૮
‘ પિહરથી આંચો સતી.’	
‘ ત્યાં ^૨ શું છે નૈષધપતિ?’	૯
‘ હા નળની થઈ છે શોધ.’	
‘ મુને દે ^૩ છે પ્રતિબોધ?’	૧૦
‘ નિશ્ચય નળ પ્રગટ.’	
‘ છે વાણીમાં કપટ.’	૧૧
‘ છોડુને છેડ કાં આપ્યાં?’	
‘ છતે બાપે છે નબાપાં.’	૧૨
§ રાજમાતાજી પૂછે,	
‘ ઋષિ ^૪ કહે, તારા શું છે?’	૧૩
એ ^૫ કોણકોણને બાણેજી?’	
‘ એ તમારી બાણેજી.’	૧૪
કહે, ‘ બાણેજી મારી?’	
‘ દમયંતી, નળની નારી.’	૧૫

૧. માતપિતા બાઈ તાહારાં ફાં ૨.

૨. કુશળ છે નૈષધપતિ? ગુ. ૨; સુખી છે નૈષધપતિ? ફાં ૧, ગુ. ૪; શું પ્રગટયા નૈષધપતિ? નં.

૩. દીધો છે ફાં ૨; ગુ. ૪.

૪. ઋષિ કને તારું શું છે? ફાં ૨; ઋષિ ક તાહરા શું છે? ગુ. ૧; ઋષિ તારે એને શું છે? નં.

૫. એ કોણ કોણ બાણેજી ગુ. ૧; એ કોણ કન્યા બાણેજી ગુ. ૨.

કેડબું ૪૮

૧૪૫

‘વાત કેમ નીપજી?’

‘ભરતારે^૧ એ તજી.^૨’

૧૬

‘તું દમયંતી ખરી^૩?’

‘હા થઈ રહી છું કિંકરી.’

૧૭

§ માસી ધરણી ઢળી,

સભા થઈ વ્યાકુળી.^૪

૧૮

થઈ રહ્યો હાહાકાર,

સુદેવ કરે ધિષ્ઠાર.

૧૯

વલણ

સુદેવ કરે ધિષ્ઠાર, ઝાળખી નહીં સુંદરી સતી રે;

રાજકુંવર લાજ્યો ધણું, રુએ અતિથય ઇંદુમતી રે. ૨૦

૧. ભરતારે કાં એ તજી ગુ. ૪; ભરતારે કાં તજી? ક્રી. ૧

૨. ક્રી. ૧ માં તથા ગુ. ૪ માં અહીં નીચેની લીટીઓ વધારે છે:

ધૂત રમીને હાર્યા, તે માટે વન પધાર્યા;

શું નાણીએ શા કાળે, ત્યાજ કરી મહારાજે.

૩. કીકરી ક્રી. ૧, ગુ. ૪.

૪. અહીં આગળ ગુ. ૪ અને ક્રી. ૧ માં નીચેની લીટીઓ વધારે છે:-

સુદેવ કહે છે નાટ, એમ ભૂલ્યાં શા માટે;

જે પોતાનું પેટ, તેને કેમ વિસાર્યાં નેટ.

હું વરાંસી બાપ, માસી કરે વિવાપ.

કડવું ૪૯

રાગ ગોડીની દેશી

‡ રાજમાતા લજ્જા પામ્યાં, તે રે આવ્યાં દમયંતીને પાસ-
 'દીકરી,^૧ દુઃખે દહાડા નિર્ગમ્યારે, વત્યાં થઈને દાસ. ૧
 અધર્મ અમો આળ ચડાવિયાં રે, ઓછું અપ્યું^૨ અન્ન;
 ભોજન પેટ ભરી ન પામિયાં રે, વસતું લેખ્યું^૩ વન. ૨
 છબીલી, મુજને કહેવું હતું રે, પ્રગટવું^૪ હતું નેટ;
 પરાધીન પિંડ પોખિયો રે, તેં પરવશ ભરિયું પેટ. ૩
 રત્ન મારી દીકરી રે, ગણી^૫ ઠીંકરીને સમાન;
 વૈદલી^૬ વિપત વેઠી ઘણી રે, ખોયું વપુતું વાન. ૪
 દાસપણે^૭ રહી આપડી રે, તેણે દુઃખે હું બાળી;
 દુર્બળ દારિદ્ર જણાવિયું રે, પાસે^૮ નહીં વાલની વાળી. ૫
 સૂવાને કાળે સાથરો રે, વસ્ત્ર પહેરવાને બાડું;
 શીતળ નીરે નાહી દીકરી રે, નહીં નહેરી ને નાડું. ૬
 દાધું કલેવર મારું રે, ચીરી કોયલડા^૯ કાડું;

૧. ગુંડમાં નથી.

૨. લેખે ગું ૧, ગું ૨, ગું ૩; વસતે લેખ્યું વન ફાં ૧૦ રે; વસતી લેખી જેવી વન ગું ૪.

૩. નિશ્ચે ન પ્રગટયું નેટ ગું ૪.

૪. નવ્ય ગણી પુત્રી સમાન ગું ૪; ન ગણી દીકરી સમાન ફાં ૧.

૫. વહેતી થઈ આપડી રે ગું ૧; વેહે તીરથ રહી આપડી રે ગું ૨; બહેતી થઈ રહી તું આપડી રે ફાં ૨, ગું ૩.

૬. તેં દેહની કળા પાડી ગું ૨.

૭. કોયલા ફાં ૨, ગું ૨, ગું ૪.

ફૂલફૂલી મારી દીકરી રે, જમી અન્ન દાધું ટાઢું. ૭
 હવે જીવીને શું કરું રે, વિષ^૧ ખાઈને પોઢું;
 થઈ ગોઝારી બહેન આગળ રે, શું દેખાડું મોઢું. ૮
 ઇંદુમતી સુખ સંતાડતી રે, 'હું છેક થઈ છઝેરી;
 હું ભૂંડી ભયોભવ વારતા રે, ચડાવી હારની ચોરી.' ૯
 લલ્લસાગરમાં ખૂડી ગયો રે, મસિયાઈ જે સુખાહુ;
 જેમ^૨ સૂરજને આવી યસે રે, અપરાધ રૂપી રાહુ. ૧૦

૬ એમ આશિયાળાં સર્વે થયાં રે, બોલી દમયંતી વણી—
 'માસી, તમ ઘેર સુખ પામી ઘણું રે, સાક્ષી સારંગપાણિ. ૧૧
 દોહ્યાલા દહાડા હું ઊતરી રે, અને રહી મારી લાજ;
 તમે પુત્રી સરખી હું ગણી રે, ન દીધું નીચું કાજ.' ૧૨
 માસી ભાણેજ બંને મળ્યાં રે, ઓળખ્યાનાં^૩ આલિંગન;
 શતસહસ્ર સ્વાગત માંડિયાં રે, માન્યો ઘણું મુનિજન. ૧૩
 વસ્ત્ર વાહન આપિયાં રે, વિનવિયો વિપ્રસય;
 ઘણુંએક^૪ દમયંતીને આપિયું રે, પછે માસી નમિયાં પાય. ૧૩
 સુખાહુ^૫ સાથે તેડિયો રે, વોળાવ્યાં^૬ કુંદનપુર;
 સુખશોભાએ જાય સુંદરી, પંથ ઘણો છે દૂર. ૧૫

૧. વિષ પીને દેહ પાડું ગુ. ૩.

૨. સુતા સૂરજને ગુ. ૩; સુત સૂરજને ગુ. ૪.

૩. ઓળખીને દીધાં ગુ. ૩.

૪. ઘણુંક દુઃખ દમયંતીને આપિયું રે ગુ. ૩.

૫. સુખાહુ સંઘાથે સંચર્યો રે ગુ. ૩.

૬. વોલાવા ગુ. ૪; વોલાવું ગુ. ૩.

૧૪૮

નળાખ્યાન

ભાનુમતી ભેટે ફરી ફરી રે, ભાણેજી મારી સાધ;
 તું છે^૧ છત્રપતિની પ્રેમદારે, મારો ક્ષમા કરે^૨ અપરાધ. ૧૬
 પાય લાગી માગી આજ્ઞા રે, બેસી બેડી સુખપાલ;
 બહેન માસી જાતાં માગતાં રે, વૃદ્ધી^૩ રાખે વહાલ. ૧૭

વલણ

વહાલ રાખે વૃદ્ધી^૪, ક્ષેમે મળજે નૈષધનો ધણી રે;
 થોડે કાળે^૫ પહોતી પ્રેમદા, પિયર ગર્હ વધામણી રે. ૧૮

કડવું ૫૦

રાગ મેવાડો, ધન્યાશ્રી

§ હરખમરી સુદેવે વાણી ભણી, હો દમયંતી;^૪
 ઓ આવી નગરી ભીમક તણી, હો દમયંતી. ૧
 કહો તો લઈ જાઉં વધામણી, હો દમયંતી;
 પિયરપુરી જુઓ નલ-વિજેગણી, હો દમયંતી. ૨
 § ઓ દીસે દુર્ગા કેરા કાંગરા, હો^૫ મુનિ;
 આ હોલે^૬ હસ્તી સાંકળે લાંગર્યા, હો^૭ મુનિ. ૩

૧. છાં ગુ. ૧, ફા. ૧.

૨. કરજે ફા. ૧, ફા. ૨.

૩. દહાડે ગુ. ૩.

૪. દમયંતીજી રે ફા. ૨.

૫. બાપુજીના હસ્તી સાંકળ્યા ગુ. ૨.

૬. હો મારા ગુરુજી ફા. ૨.

૭. 'હો મારા મુનિ' ફા. ૨માં બધે છે.

ઝા પેલાં ઘરવાડીનાં ઝાડુવાં, હો મુનિ;
 શું કરતાં હશે મારાં ઝાડુવાં, હો મુનિ. ૪
 કેમ^૧ જીવી હશે એ સાહેલડી, હો મુનિ;
 મુને દેખીને માતા થાશે ઘેલડી, હો મુનિ. ૫
 ઝા નીર ભરી જાય ઝાનાં જોડલાં,^૨ હો મુનિ;
 ઝા હણહણે ખાપજી કેરાં ઘોડલાં, હો મુનિ. ૬
 ઝા દીસે સ્થળ સ્વયંવર તાણું, હો મુનિ;
 અહીં હાયું^૩ દેવે દેવતાપણું, હો મુનિ. ૭
 ન વીસરે રે અવસ્થા મને રાનની, હો મુનિ;
 કયાંહાં^૪ દેખું^૫ રે જાત તમ જજમાનની, હો મુનિ. ૮
 પ્રભુ^૬ વિના પિહરિયું મને ઘસે,^૭ હો મુનિ;
 નળ વિના ઉજજડ, કો ન વસે, હો મુનિ. ૯

§ શ્વાસભર્યો સુદેવ, પુરમાં સાંચર્યો, હો રાજાજી^૮;
 'વધામણી,' 'વધામણી' એમ ઝાચર્યો, સુણ રાજાજી.^૯ ૧૦
 સભા સર્વ વિસ્મય હવી, હો મુનિ;
 બાણ્યું પ્રગટયો નૈષધરવિ, હો મુનિ. ૧૧

૧. કયમ જીવી હશે મારી માવડી હો મુનિ. ગુ. ૪.

૨. ટોલડાં ફા. ૧.

૩. કયારે ફા. ૧.

૪. પિયુ ફા. ૧, ફા. ૨.

૫. નવ ગમે ગુ. ૨.

૬. ૭. ગુ. ૧, ૨ અને ફા. ૧માં 'હો મુનિ' વાળું જ પદ આવ્યા કરે છે.

‘શો^૧ હરખ રે,’ પૂછે ભીમક ફરી ફરી, ‘હો મુનિ?’
 ‘ઓ આવે રાય તમારી દીકરી, હો રાજાજી.’ ૧૨

§ ચાલ્યો રે ભીમક કુંવરી ભણી, ‘કયાં દમયંતી;’
 વન્જવતી^૨ રે જાતી હરખી ઘણી, કયાં દમયંતી. ૧૩
 ધાયાં ભાઈ ને ભોજાઈ લજ્જા વીસરી, કયાં દમયંતી;
 હરખે^૩ પડયાં ઝાંઝરિયાં નીસરી, કયાં દમયંતી. ૧૪
 ઘેલી રે સાહેલી મળવા ધસી, કયાં દમયંતી;
 શીશ ઉઘાડાં રે, પાલવિયાં પડે ખસી, કયાં દમયંતી. ૧૫
 વાયુ^૪ ભર્યાં શોભે કેશ મોકળા, કયાં દમયંતી;
 અંખર છૂટે ત્રૂટે કટીમેખલા, કયાં દમયંતી. ૧૬
 આવી રે પયરપ્રજા સોહામણી, કયાં દમયંતી;
 દીઠીરે દીકરી દુખે દામણી^૫, કયાં દમયંતી. ૧૭
 ભુજ ભરી મહિયરિયાંને^૬ મને મળે દમયંતી;
 જુએ^૭ માવડી^૮ મુખ ભુજ મૂકી ગળે, દમયંતી. ૧૮

૧. હરખે પૂછે ગુ. ૨; શું હરખે ભીમક પૂછે ફા. ૧.

૨. વન્જવતી ધાતી રે હરખી અતિ ઘણું (ઘણી);

કુંવરી કુંવરી કરતી રે, નીકળે દુઆર ભણી. ગુ. ૩,

૩. હરખ ભર્યાં રે, ઝાંઝરિયાં પડે નીસરી ગુ. ૩; હરખે ભર્યાં ઝાંઝર
 પડયાં નીસરી ગુ. ૪.

૪. ગુ. ૩માં આ અને એના પછીની લીટી નથી.

૫. બિહામણી ગુ. ૨.

૬. પિહરિયાંને ગુ. ૩; પિહરિયું મુને. . . ફા. ૨.

૭. જુએ મા માવડી રે, નેત્રે આંસુ ઝરે ગુ. ૩; જુએ માવડી ભુજ
 મૂકી ગળે ગુ. ૪.

૮. માવડી ગુ. ૧.

કડવું ૫૧

૧૫૧

મારી માવડી, આવડી શેં દુર્બળી, દમયંતી ?

શું પૂછવું પ્રીતડી પતિની ટળી, હો માવડી.

૧૯

આંસુ ફેડી રે, તેડી મંદિર આવિયાં, દમયંતી;

દાસીવેશનાં વસન મુકાવિયાં, દમયંતી.

૨૦

વલ્લભ

મુકાબ્યો વેશ માત તાતે, બાલક મૂક્યાં બોળે રે;

બે^૧ વધે^૨ બાળકાં મળ્યાં, માને ટોળે રે.

૨૧

કડવું ૫૧

રાગ અ.શાવરી

§ વૈશંપાયન વાણી વદે, સુણ જનમેજય ભૂપાલ રે;

બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, મળિયાં બંને^૨ બાળ રે.

૧

સાથ બ્રાત ને ભોબઈ મળિયાં, મળિયાં માત ને તાત રે;

પણ દમયંતીને નાથ વિના, અંતર માંહાં અશાંત^૩ રે.

૨

કુટુંબ સર્વે પૂછે પ્રેમે, શી શી વાર્તા વીતી રે;

ઘટે તેવો સમાચાર સતીએ, કહ્યો અથ ધતિ રે.

૩

§ પરિશોધ^૪ નળની મંડાવી, ભીમકે મોકલ્યા દાસ રે;

પ્રભુ પાળે દમયંતી, પાળવા લાગી સંન્યાસ રે.

૪

૧. . . . બાળકાં ને માતા મળ્યાં ટોળે રે ફાં ૧; ભટ પ્રેમાનંદ એમ બણે, જે સજન મળ્યાં સહુ ટોળે રે ફાં ૨.

૨. માને ગું ૨.

૩. નહીં શાતા ફાં ૧; પરિતાપ ગું ૨.

૪. ફરી શોધ ગું ૨, ફાં ૧.

અ-લવણુ અન્ન^૧ અશન કરે, અવનિ પર શયન રે;
 આભૂષણુરહિત અંગ અબળાનું, કાજળ વિના નયન રે. ૫
 નીમ રાખે નાનાવિધનો, ઉગ્ર આખડી પાળે રે;
 પતિવ્રતા તો પિઉને ભજે, અન્ય પુરુષ નવ ભાળે રે. ૬
 નામ નળનું ધ્યાન નળનું, સખીશું નળની વાત રે;
 દુઃખે જાયે દિનરજની, નયને વરસે વરસાત રે. ૭
 પરદેશી^૨ પંચ વિપ્રને, નિત્ય આપે આમાન્ન રે;
 વૈદહી^૩ જાણે, વાડવ વેષે આવે નળરાજન રે. ૮
 એવે રત આવી વર્ષાની, વૈદહી^૪-વિરહ-વધારણુ રે;
 ગાજે મેહ, ઉધરકે દેહ, સખી આપે મનધારણુ^૩ રે. ૯
 વિનતા હીંડે વાડી માંહે, દ્રમલતાને તળે રે;
 સુગંધ સંગાતે શીતળ બિંદુ, ગોરી ઉપર ગળે રે. ૧૦
 કોકિલા બપૈયા બોલે, શબ્દ ભેદે અંગ રે;
 વિરહિણીને વીજળી તે જાણે, અંગે વાગે સાંગ રે. ૧૧
 વર્ષાકાળે વિયોગ દમે માનિનીને મર્માળો રે;
 વૈદહી^૪ વર્ષાકાળ ઊતરી, આવ્યો શત્રુ શિયાળો રે. ૧૨
 આગિયા આકાશે ઊડિયા, અંબુનિર્મળ ઇંદુ શરદ રે;
 પતિવિયોગ પીડે પાપી, સતી રહેતી સતબરદ^૪ રે. ૧૩

૧. અનશન ગુ. ૩.

૨. પરદેશી વિપ્ર શોધી નિત્યે આપે એક આમાન્ન રે. ગુ. ૩.

૩. હૈયાધારણુ ગુ. ૩.

૪. પિયુવિયોગ પીડે સતીને, રહે સત્યને બદલે રે ફા. ૨; સતબરદે ગુ. ૩; સત્યને બિરદે રે ગુ. ૪.

કુટુંબે દિવસ નાખે દમયંતી, વરસ એક ગયું વહી રે;
 ત્રણ સંવત્સરની અવધ પહોંતી, નાથ તો આવ્યા નહીં રે. ૧૪
 સુદેવને તેડી સ્તુતિ કીધી, આંસુ નયણે ઢાળી રે,
 'નૈષધનાથને કેણુ મેળાવે,^૧ ગુરુજી તમ ટાળી રે? ૧૫
 જન્મ તણા^૨ તમે છો હિતસ્વી, કારમું^૩ નથી કરવું રે;
 ન જોઈએ કહ્યાની વાટ, ઘટે શોધવા નીસરવું રે. ૧૬

કુધીરજ^૪ આખું નૈષધનારને,^૫ વેષ નાનાવિધ ધરતો રે;
 દમયંતીએ શીખવ્યો હોંડે, ટહેલ સઘળે કરતો રે. ૧૭
 રથ બેઠો ફરે મુનિવર, સેવક સેવા કરે રે;
 જ્યાં ગામ આવે ત્યાં, કળા પાડી વેષ ટહેલિયાનો ધરે રે. ૧૮
 દોઢ માસ ગયો અટણ કરતાં, આવ્યો અજ્ઞેઝ્યા માંદા રે;
 સભા માંહે ટહેલ નાખી, જ્યાં બેઠો ઋતુપણું રાય રે— ૧૯

કુ “અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિત્યાગ તેનો કીધો રે;
 ધર્મ-ધુરંધર ધિક્કું તુંને, તપાસ ફરી ન લીધો રે. ૨૦

૧. મેળાવે ગુ. ૧.

૨. ભીમકતાણા ગુ. ૪.

૩. કારમું નથી કાંઈ કાર્ય કરવું રે ગુ. ૩; કાજ મુનિએ કરવું રે ગુ. ૨; કારજ મનથી કરવું રે ગુ. ૪, નં.

૪. ધીરજ ધરી મુનિવર ચાલ્યો ફા. ૨; ધીરજ આપી બિઠ્યો બ્રાહ્મણ, વેષ નાના. . . ગુ. ૩.

૫. મુનિએ ગુ. ૨.

રંકે રતનું જતન ન થાયે, જાત નીવડી નેટ રે;
વિલપે છે વસ્તુ વહોરી^૧ તે, કાં ભરે પરધર પેટ રે. ૨૧
કુલ લજ્જા કરમી માણસે, કીર્તિ કીધી ઝાંખી રે;
ચતુર નર વિચારી જોજો, ટહેલ સુદેવે નાખી રે.” ૨૨

§ સભા સર્વ વિસ્મય થઈ, કાંઈ ટહેલ દીસે મર્માળી રે;
ઘેલિયો^૨ ટહેલિયો કરીને કાઢ્યો, ઉત્તર ન આપ્યો વાળી રે. ૨૩
સુદેવ ગયો હયશાળ માંડાં, ટહેલ કીધી તે ઠાર રે;
મહિલાનાં કહાવ્યાં^૩ વચન સુણીને, ખાહુક નીસર્યો ખહાર રે. ૨૪
કદરજ કાયા, કામળ ગોઠી, કર માંડે ખરેશે રે;
પ્રગટ^૪ ખારી ખંખારી બોલ્યો, તીખો ને તરેશે રે. ૨૫
કારમો સરખો કપોલ ચડાવે, ટૂંકડા કર નચાવે રે;
નાસિકાએ સરડકા તાણે, બેઉ નયણાં મચમચાવે^૫ રે. ૨૬

§ “ ભારે વચન કહ્યું તેં પ્રાહ્મણ, નીસર્યો છે^૬ મહેણાં દેવા રે;
વસ્તુને^૭ વિપત, તો વહોરતિયો કરતો હશે પરધર-સેવા રે. ૨૭

૧. વહોરતિયા તું ગુ. ૨; વિલપે છે વસ્તુ વોહોરતિયાની કાંચ ભરે પરધર પેટ રે ગુ. ૩; વસ્તુ વિલપે છે વહોરી તે તું ફા. ૨ વહોરતી આંહાં કાં. . . . ગુ. ૧.

૨. ઉત્તર કોને સૂઝે નહીં, સર્વ રહે ત્યાં ભાલી રે ગુ. ૩.

૩. મર્માવાચક સુણીને ફા. ૨.

૪. પ્રગટ ખારી ગુ. ૧; પ્રગટ ખારી તે ખંખારી ગુ. ૩; પ્રગટ થઈ ખુખારીને બોલ્યો ગુ. ૪, પ્રગટ ખારે ખંખારીને બોલ્યો ના, ફા. ફા. ૧૦.

૫. મચકાવે ગુ. ૨.

૬. છાં ગુ. ૧, ફા. ૧.

૭. વસ્તુને (જો ફા. ૨) વિપત હશે તો વહોરતિયાને પરધર સેવા રે ફા. ૨; વસ્તુનો વહોરતિયો તે પણ કરતો હશે પરસેવા રે ગુ. ૩, ગુ. ૨; વસ્તુની વિપતનો ફા. ૧.

વહોયુ^૧ તે કાંઈ રતન જાણી, કાચ થઈ નીવડયું રે;
 તત્ત્વરાહત^૨ માટે તજયું છે, નથી છૂટી પડયું રે. ૨૮
 તે^૩ મિત્રને પરહરિયે, જેનું મન વિના મળવું ઠાવું રે;
 સ્નેહીને^૪ જીવ કરી જણાવે, પણ પેટ પોતાનું વહાવું રે. ૨૯
 વાંક ન હોય વહોરતિયાનો, રહ્યો હશે નિજ ધર્મ રે;
 વસ્તુ વિપત પામતી હશે, તે પોતપોતાને કર્મ રે.” ૩૦
 ડુગૂઠ વચન કહી ઘોડારમાં બાહુક જઈને બેઠો રે;
 સુદેવ તો સાંસામાં પડિયો, પ્રાણ વિચારમાં પેઠો રે. ૩૧
 બોલી નૈષધનાથ તણી, હાઈ અનાહૂત^૫ રે;
 નળ ભૂપ એને કેમ કરી માનું, રૂપે બીજો ભૂત રે! ૩૨
 જઠરભરણ કો રીસનું જાણું, ફરી ન જાય બોલાવ્યો રે;
 પડોશીને પૂછી કાઢયું, ત્રણ વરસ થયાં એ આવ્યો રે. ૩૩
 રાજાએ પ્રીત કરીને રાખ્યો, અશ્વવિદ્યા કાંઈ જાણે રે;
 પવિત્ર નૈવેદ્યને ખાળે, કાંઈ વિયોગનું દુઃખ આણે રે. ૩૪
 ડુએવું સાંભળી સુદેવ ચાલ્યો, આવ્યો વૈદર્ભ દેશ રે;
 ‘વદલી’ આનંદ પામ્યાં, વિપ્ર પૂજ્યો વિશેષ રે. ૩૫

૧. વહોરતિયે કાંઈ રતન જાણ્યું. ગુ. ૩.

૨. સત્યવ રહિત છે ગુ. ૩; સત્યરહિત. ફા. ૨.

૩. તેને પરણીને પરહ રયે, જેનું મન વિના મળવું ઠાવું રે. ગુ. ૨.

૪. તે સ્ત્રીને પરહરિયે જેનું પિયુ વિના પેટ વહાવું રે. ફા. ૧, ગુ. ૪;
 તેને તજતાં વાંક શાનો, જેને પિયુ કરતાં પેટ જ વહાવું રે. ગુ. ૨,

૫. આનહૂતી રે ગુ. ૧.

શ્યામાએ સમાચાર પૂછ્યો, કાંઈ સ્વામીની સંભાળ^૧ રે?
 સુદેવ કહે નિસાસો મૂકી, જડ્યો નહીં ભૂપાળ રે. ૩૬
 દેશવિદેશ ગામઉપગામ, અવનિ ખોળી બાધી રે;
 અટણ કરતાં અયોધ્યા માંહાં, શૂધ^૨ કાંઈ એક લાધી રે. ૩૭
 સભા ન સમજી ઋતુપર્ણની, રહ્યા મસ્તક ડોલી રે;
 બાલ-બિહામણ, ઘોડાર માંહાંથી બાહુક ઊઠ્યો બોલી રે. ૩૮
 સ્વરૂપ જોઈ હું છજ્યો છું, સ્વપ્ન માંહાં બિહાવે રે;
 નાઠો આવું છું ફરી ફરી જોતો, રખે પૂઠે આવે રે. ૩૯
 ભૂત પિશાચ કે જમકિંકર, પ્રેત અથવા રાહુ રે;
 અયોધ્યામાં રોતાં રાખવા, બાળકને તે હાઉ રે. ૪૦
 તેણે ટહેલનો ઉત્તર આપ્યો, કાંઈ સ્વાદ ઇન્દ્રિયનો વાંક રે;
 કહ્યું, ‘વસ્તુ ખોટી નીવડી, તો શું કરે વહોરતિયો રાંક રે? ૪૧
 પ્રિયજનપે પેટ વહાલું, તેનો સંગ તે માઠો રે;
 જોઉને દુઃખ સરખું હોશે,’ એમ કહી ઘોડારમાં નાઠો રે. ૪૨
 એ બોલી તે બાહુકિયાની, બુઝો વિચારી બાઈ રે;
 મમવચન સુણી, મહિલાનું મન આગ્યું ભરાઈ રે. ૪૩

વલણ

ભરાયું હૃદય રાણી તણું, આંસુ મૂક્યાં રેડી રે;
 ‘બાહુક ન હોય, તે નૈષધપતિ, સુદેવ લાવો તેડી રે.’ ૪૪

૧. ભાળ ગુ. ૪.

૨. કેડ ગુ. ૨.

કડવું ૫૨

રાગ સોરઠી મારુ

આંસુ ભરતી ભામિની રે, કરે વાણીનો વિચાર, ગુરુજી;
 એ નહોય બાહુકના બોલડારે, હોય વીરસેનકુમાર, ગુરુજી.
 એ જીવનપ્રાણ આધાર, ગુરુજી,
 લો તેનો સમાચાર, ગુરુજી. ૧

બ્રાંત પડે છે રૂપની રે, પ્રગટયો મારો પાપ, ગુરુજી;
 રૂપજોયું કહીં રાયજીએ રે, કોણે દીધો દીસે છે શાપ, ગુરુજી.
 મારા જાયે તનના તાપ, ગુરુજી,
 તમ વડે થાય મેળાપ, ગુરુજી. ૨

અશ્વરક્ષકનો નહોય આશરો રે, અંતરની જાણે વાત, ગુરુજી;
 બોલે બોલ મારવો રે, ન હોય ઘોડરિયાની ધાત,^૧ ગુરુજી.
 હું જાણું બોલ્યાની ધાત, ગુરુજી,
 હોય પુષ્કરજીનો બ્રાત, ગુરુજી. ૩

હિપુનરપિ જાઓ તેડવા રે, જીવન વસે છે જ્યાંહાં, ગુરુજી;
 પરીક્ષા પુણ્યશ્લોકની રે, એક દહાડે આવે આંહાં, ગુરુજી.
 જાઓ આયોધ્યા માંદ્ય, ગુરુજી,
 હવે બેસી રહ્યા છો કાંય, ગુરુજી? ૪
 જઈ કહો ઋતુપણીને રે, તજી વૈદલી નજ મહારાજ, ગુરુજી;
 ફરી સ્વયંવર માંડિયો રે, જાઓ લગ્નનો દહાડો આજ, ગુરુજી.

૧. વાત ગુ. ૩.

એ વાતે નહીં લાજ, ગુરુજી,
 જેમ તેમ કીજે કાજ, ગુરુજી. ૫
 કપટે લખી કંકોતરી રે, ઋતુપણું નિમંત્રણ,^૧ ગુરુજી;
 સુદેવ તેડી લાવજે રે, જોઈએ બાહુકનાં આચરણ, ગુરુજી.
 ગુણ^૨ ઉપર અંતઃકરણ, ગુરુજી,
 ન જોઈએ વપુનો વણ, ગુરુજી. ૬

વલણ

આચરણ અશ્વપાલકનાં રે, આંહાં આંચે ઝોળખાય રે;
 પત્ર લઈ પ્રપંચનું આંચો, સુદેવ અયોધ્યા માંહ રે. ૭

કડવું ૫૩

રાગ સામેરી

§ સુદેવ સલામાં આવિયો, જ્યાં બેઠો છે ઋતુપણું;
 કરમાં આપી કંકોતરી, ઉપર લખ્યું આમંત્રણ. ૧
 પ્રાતસમે^૩ પત્ર લાધ્યું, કીધું અવલોકન —
 ‘સ્વસ્તિશ્રી અયોધ્યા ઋતુપણું રાય પવન. ૨
 વૈદલથી લખિતંગ લીમક, નળે દમયંતી પરહરી;
 એને દેવનું વરદાન છે, સ્વયંવર કીજે ફરી. ૩

૧. આમંત્રણ ફાં ૨.

૨. ગુણ ૩૫ ઉપર અંતઃકરણ, ન જોવો ૩૫ ન વણ. ફાં ૧.

૩. પ્રીતવિશેષે ફાં ૧, ગું ૪, નં.

પૃથ્વીના ક્ષત્રિય આવશે, તમો આવજો ખપ કરી;
સૂર્યવંશીને વરવું, કુંવરીએ ઇચ્છા થરી.’

૪

§ ભૂપ આનંદે ભર્યો, સભા માંહે એમ ભાષે;
‘ભાઈઓ, વેદવાણી, દમયંતી^૧ ન વરે કોને હું પાષે.’ ૫
અધર કંસે ને કર ઘસે, વિપ્ર ઉપર આંખ કાઢે;
‘નહોતરિયો નિર્માલ્ય દીસે છે, આઁયો લગ્નને દહાડે.’ ૬
સુદેવ કહે, ‘હું શું કરું? વેગળું તમારું ગામ;
શત કામ થતાં આવવું, કંકોતરીનું કામ.’ ૭

ધાઈ ગયા હશે સર્વ ભૂપ, જે પ્રથમ રૂપના પલકા;
ઋતુપર્ણી આસનથી ઊઠે એસે, થાય પરણવાના સળકા : ૮
‘હાય, ગઈ દમયંતી હાથથી, કંકોતરી આવી મોડી;
એક નિશાનો આંતરો હોત, તો જાત જેમ તેમ દ્રોડી.’ ૯
ત્રાહિ ત્રાહિ બોલે, મસ્તક ડોલે, નિસાસા મૂકે ઊંડા :
‘વૈદહી^૨ વરતાં વેર બાંધ્યું,^૩ અરે ગ્રાહ્યણ ભૂંડા ! ૧૦
સાંઢ સંપાડી નહીં, નહીં પવનવેગી ઘોડા;
કંસાર દમયંતીના કરનો, ન^૩ જમું મારા મોઢા.’ ૧૧

§ સભામાં બેઠો થઈ, પ્રધાન બોલ્યો વચન :

‘પેલો બાહુક શે અર્થ આવશે ? બેઠો વણસાડે છે અન્ન.’ ૧૨

૧. વૈદહીની ગુ. ૩; દમયંતીની ગુ. ૪.

૨. વાદ્રું ગુ. ૨; વાદ્રયું નં; વાદ્રૂ કા. ૧, કા. ૨; વાદ્ર્યું ગુ. ૪.

૩. ન જમ્યો ભૂંડા મોઢા ગુ. ૩.

ઋતુપર્ણુ આનંદ પામિયો, મોકલ્યો સેવક;
લાવ તેડી બાહુકિયાને, જય^૧ ગયાની તક. ૧૩

શ્વાસભર્યો દાસ આવ્યો, અશ્વપાલકને પાસ;
'ઊઠો ભાયા,^૨ ભૂપ તેડે, ગ્રહવા પરાણો રાશ.' ૧૪

હ આલ્યો બાહુક ચાળકો ઝાલી, મુખે તે બડબડતો;
આવ્યો નીચી નાડે નીરખતો, નાકે સરડકા ભરતો. ૧૫

સભામાં સહુ હાસ્ય કરતાં, આ રત્ન રથખેડન;
ઋતુપર્ણુ બોલ્યા માન દઈ, 'આવો દુઃખજેડન. ૧૬

ઘણે દિવસે કામ આવ્યું, રાખો મારી લાજ;
તમે પરણાવો દમયંતી, વૈદલ્ જાવું આજ. ૧૭

સમુદ્ર સેવ્યો રત્ન આપે, મેં રાખ્યા એવું બાણી;
આજ વૈદલ્ લઈ જાઓ, ગ્રહું દમયંતીનો પાણિ.' ૧૮

હ બાહુક વળતું બોલિયો, કુલાવીને નાસ :

'આ લિયા પરણશે દમયંતીને ! અરે પાપિણી આશ ! ૧૯
હંસકન્યા કેમ વરે,^૩ વાયસશું સંકેત ?

નિર્લાજની સાથે ન નીસરું, અમે થાઉં ફળેત. ૨૦

છછોરા ન થઈએ છત્રપતિ, પરપત્નીને^૪ શું તલખાં ?

કેમ વરે વર જીવતાં ? એ મિથ્યા કરવાં^૫ વલખાં. ૨૧

૧. જાણે ગયાની તક ફાં ૧. ગુ. ૨, નં. ૨, ગુ. ૪; જાણે ગયાની
ગત ફાં ૨; જય છે વર્ષા (વરવા)ની તક ગુ. ૩.

૨. ભયા ગુ. ૩.

૩. કરે ગુ. ૪.

૪. પરપત્નીનાં શું વલખાં ગુ. ૩; પરસ્ત્રીનાં શાં વલખાં ગુ. ૪.

૫. મારવાં ફાં ૧.

પુણ્યશ્લોકની પ્રેમદા, ને ભીમક તાણી પુત્રી;
તમે વિપત્તીને લગ્ન કરી ? અમે પડું ઊતરી. ' ૨૨

ફ રાય કહે, 'મારી વતી, હયપતિ, હય હાંકા;
મારે તો સર્વસ્વ ગયું, તમે જે વારે ન કહો.' ૨૩

બાહુક વળતો બોલિયો, 'ન્યાં હોય સ્વયંવર,
અંતર નહીં સેવકસ્વામીનો, આપણે બંને વર.' ૨૪

હાસ્ય કરીને કહે રાજ, 'વર તમે પ્રથમ;
ભાગ્ય ભરશે^૧ કન્યા જડશે, ત્યાં જઈએ જયમત્યમ.' ૨૫

દૂબળા ઘોડા ચાર જોડ્યા, રથ કીધો સાવધાન;
શીઘ્ર^૨ ત્યાં શણગાર સજ્યા^૩, સાંચર્યો રાજન. ૨૬

ફ રાણી કહે ઋતુપણને, 'પરસ્ત્રી^૪ ઉપર પ્રેમ;
ક્ષત્રી^૫ થકા કરો ઘઘરાણું, નહીં હોય અંતે ક્ષેમ. ૨૭

પતિએ તણ તે અણછતી^૬, કાંઈ એક ગોરી^૭ ગૂધ;
બાહુક વડે તે પામવી^૮, રાય, થયું બિજળું દૂધ! ૨૮

૧. ભરશે ગુ. ૪.

૨. શૃંગાર સજવા સદન માંહી, સાંચર્યો રાજન ગુ. ૩.

૩. સજવા નં.

૪. પરહરિ ગુ. ૧, ગુ. ૨, ફા. ૧, ગુ. ૩, ગુ. ૪; પરહરિ હું પર
નં. (ફા. ૨માં 'પરસ્ત્રી' પાઠ મળ્યો છે.)

૫. સતી ઉપર અણસતી. આણવી, નહીં હોય કુશળ ક્ષેમ. ગુ. ૩.

૬. અણસતી ફા. ૧, ફા. ૨.

૭. ગોરીનું ગુ. ૪.

૮. પરણવી ફા. ૧. ફા. ૨માં આખું ચરણ આમ છે:

બાહુક સારુ નથી પામવી, બિજળું તેટલું દૂધ.

- સૂર્યવંશી તણી શોભા, તમથી ઝાંખી હોઈ.’
 રીસ ચડી ઋતુપણું, પછે ધણિયાણી ધબોઈ.^૧ ૨૯
- ‘ઝમો ભ્રમર કુસુમ કોટી સેવું, તું શું ચલાવાં ચાલ?
 વીજળી સરખી લાવું વૈદલી,^૨ તુંને શોકનું સાલ.’ ૩૦
- ઝેમ કહી સભામાં આવિયો, હુંદલિ રહ્યાં ગાળ;
 રીસ કરી કહ્યું બાહુકને, ‘કાં જોડયા દુર્બળ વાળ? ૩૧
- કાને લૂલા, ચરણે રાંટા, બગાઈ બહુ ગણગણે;
 અસ્થિ નીસર્યાં, ત્વચા ગાઢી, ભયાનક હણહણે. ૩૨
- ચારે ન હોય ચાલવાના, આગળ નીચા પૂંઠે ઝાંચા;
 ખૂંધા ને ખોડે ભર્યાં, બે કરડકણા, બે બૂચા. ૩૩
- પવનવેગી પાણીપંથા, શતજોજન હીંડે ઠેઠ;
 એવા ઘોડા મૂકીને, કાં જોડયા દૈવની વેઠ?’ ૩૪
- હું બાહુક કહે, ‘શી ચેષ્ટા માંડી, ઝાળખો અશ્વની જાત?
 જો પુષ્ટ હયને જોતરશો, તો હું નહીં આવું સંઘાત.’ ૩૫
- ‘ઝે અશ્વ રાખો, રથ હાંકો,’ ચડી બેઠો ભૂપાલ;
 રાસ પરાણો પછાડિયો, બાહુકને ચડિયો કાળ. ૩૬
- ‘આતીવાર લગે લાજ રાખી, બોલ્યો નહીં મામુચ^૩;
 આગળથી રથ કેમ બેઠો, હું પેં તું તે^૪ ઝાંચ?’ ૩૭
- ઋતુપણું હેઠો ઊતર્યો, વિવિધ વિનય કરતો;
 જાત ભૂપ પાસે, બાહુક નાસે, રથ પૂંઠે^૪ ફરતો. ૩૮

૧. ધબોઈ ફાં ૧, ફાં ૨; ધફોઈ ગુ ૧.

૨. મહામુચ ગુ ૩; માંમુચ ગુ ૪; મા મુચ નં.

૩. કેમ ગુ ૨; હું કરતાં તું ઝાંચ ફાં ૨.

૪. પૂંઠે ફેરા ગુ ૩.

- પ્રણિપત કીધી ઋતુપર્ણે, 'હયપતિ, હં મૂકે;
ઉપગારી જન, અપરાધ મારો, બેઠો તે હું ચૂક્યો.' ૩૯
- બાહુક કહે, 'જયપિ રાશ અણું, બેસીએ બેહુ નેડે;
તુજને હરખ પરણ્યા તણો, હુંયે ભર્યો છું કાડે.' ૪૦
- § સામસામાં ચક્ર અહીંને, બંન્નો સાથે ચડિયા;
એડી દીધી બાહુકે^૧, ત્યારે અશ્વ ઢળીને પડિયા. ૪૧
- મુગટ ખસિયો રાયજીનો, માનશુકન તે હુઆ;
બાહુકે અશ્વ ઉઠાડિયા, હાંકે ને કહે ધણી-મુઆ. ૪૨
- અન્ન તેવા અશ્વ નખળા, ખાંચે ખીજ ખીજ;
રાય કહે, 'લોક સાંભળે છે, હું વિના ગાળ દો ખીજ.' ૪૩
- મુદેવ તાણી બેસાડિયો, રાય ચડાવે ડોળા;
શેરીએ શેરીએ જન નેવા, ઊભાં લોકનાં ટોળાં. ૪૪
- દુર્બળા^૨ ઘોડા, દરિદ્રિ બ્રાહ્મણ, યોગ્ય સારથિનો નેડો;
વૈદક્ષી^૩ને વરવા પધારે, ભલો ભજ્યો વરઘોડો ! ૪૫
- હાંકે ને હીંડે પાછા પાછા, જૂંસરાં કાઢી નાખે;
તાણી દોડે ઘર ભણી, ઊભા રહે વણુ રાખ્યે. ૪૬
- પૃષ્ઠ ઉપર પડે પરાણા, કરડવા પાછા ફરે;
પહોળે^૩ પગે રહે ઊભા, વારંવાર મળમૂત્ર કરે. ૪૭

૧. બાહુકજિયે ગુ. ૨; આરડી ગુ. ૧. આ ચરણ કા. ૨માં આમ છે :—આઢેલો લાગ્યો ધણો ત્યારે.

૨. હય દુર્બળ, બ્રાહ્મણ, સારથિ, ભલો જનનો નેડો;
લોક કહેતાં માંહોમાંહી, એક પગ સાંભળે ખોડો. ગુ. ૩.

૩. પાછલે ગુ. ૩.

રાય કહે, 'હો હયપતિ, નથી વાત એકો સરવી.'
બાહુક કહે, 'ચંતા^૧ ઘણી છે, મારે દમચંતી વરવી.' ૪૮

ઈ ઘણે દોહલે ગામ મૂકયું, રાયે નિસાસા મૂક્યા;
પુણ્યશ્લોક-હેઠા ઊતરીને, કાન હયના ફેંક્યા. ૪૯

અશ્વમંત્ર ભણ્યો ભૂપતિ, ઇંદ્રનું^૨ ધરિયું ધ્યાન;
અશ્વ ચારે ઊડતા^૩, ઉચ્ચૈઃશ્રવાને સમાન. ૫૦

અવનિએ અડકે નહીં, રથ અંતરિક્ષ જાય;
દોટ મૂકી બેઠો બાહુક, રખે પડતા રાય. ૫૧

માંહોમાંહે^૪ વળગી બેઠો, ભૂપ ને બ્રહ્મણ;
રાય વિમાસે^૫, 'વરે કન્યા, વરવામાં^૬ વશાકર્ણ.' ૫૨

કામણગારો કાળિયો, એના ગુણ છે રસાળ;
ત્રણ કોડીનાં ટાટવાં, એણે કીધાં પંખાળ.' ૫૩

હસી રાજ બોલિયો, થાબડી બાહુકના સ્કંધ;
'તારે પુણ્યે મારે થાશે, વૈદર્ભીશું સંબંધ.' ૫૪

વાણ-વિદ્યા વાસવની, તુજ કને પરિપૂર્ણ;
નાની^૭ વાત ન હોય જે^૮ રહે મંત્ર સ્ફુરણ. ૫૫

૧. સામાન્ય ચિંતા, મારે. ગુ. ૩.

૨. ધરી વાસવનું ધ્યાન ગુ. ૩.

૩. ઉત્પત્ત્યા ફા. ૨; ઉદકતા ગુ. ૩.

૪. પ્રબળ વિદ્યા દેખી વિસ્મય, પામ્યો સ્તુત્ત્વ;
રખે દમચંતી ઈને વરે, વરુવામાં વશીકર્ણ. ગુ. ૩.

૫. વરાસે ગુ. ૧.

૬. કાળામાં ગુ. ૨; વરુઆમાં ગુ. ૪; વરવા ગુ. ૩.

૭. મોટું અપજ્ઞા માનીએ, જે મિત્રનું શું રણ ગુ. ૩.

૮. જેને મંત્ર સંપૂર્ણ ગુ. ૨; રહે વિદ્યાની સ્ફુરણ ફા. ૧; રહે
વિદ્યાનું સ્મરણ ગુ. ૪.

ઐશવત ઉચ્ચૈઃશ્રવા, હાર્યો ગરુડનો વેગ;
તમારે હાકવે હવડાં થાશે^૧, વેદર્થ લેગાલેગ.' ૫૬

હવળાણે પોતાનાં લાગ્યને, અને ભૂપ કાઢે ઘેલાં :
'જે દમયંતી મુજને વરે, તે બાહુકને પૂનું પહેલાં, ૫૭
ભીમકસુતાનો હસ્તમેલાપક, જે ત્યાં થાય હયપતિ.'
બાહુક કહે, 'વિલંબ શો છે, પ્રબળ તારી રતિ.' ૫૮
વાટ ઝોસરે વાત કરતાં, ઊડતા ચાલે અન્ધ;
રાય વિદ્યા વળાણે, ન જાણે મંત્રનું^૨ રહસ્ય. ૫૯
તાણ્યા ન રહે ત્રહેકતા, દે દોટ ઉપર દોટો;

હવેક અંખરે વળગી રહ્યો, રાયનો પામરી જોટો. ૬૦
હાં હાં રાખ કહેતાં^૩ હય હીંડ્યા, રથ ગયો જોજન;
બાહુકે રથ રાખિયો, 'જાઓ લઈ આવો રાજન.' ૬૧
રાય વળતું ખોલિયો, શ્રમ મન વિચારી,
'દમયંતીના નામ ઉપર નાખી^૪ પામરી ઉતારી. ૬૨
જે લઈ આવે તે તુજને આપું, બાહુક બન્યો જોડ.'
બાહુક કહે, 'દમયંતી ઉપર, તું સરખા વારું^૫ કોડ. ૬૩

૧. થયા ફાં ૧; થઈશું નં; થયો ગું ૩.

૨. મતનો ફાં ૧, ગું ૩.

૩. કરતાં ગું ૧, ગું ૨.

૪. પામરી નાખું ઓવારી ફાં ૧.

૫. ઓવારું ફાં ૧; નાખી પાંમરીઓ વારી ગું ૪.

રાય મોટા દાનેશ્વરી બોલ્યા, બાહુક જાયક તું થા;
પરણવા જાઉં છું દમયંતી, લેઉં તારી પામરીના^૧ ચૂંથા?' ૬૪

§ એવું કહી રથ ખેડિયો, રાય મન વિમાસે;
રંક હોય તો સદ્ય લલચે, મોટો કેમ વિરાસે^૨? ૬૫
'હયપતિ, તમમાં વિદ્યા મોટી, ગુણે વળિયો છેક;
તમારે પ્રતાપેથી છે મુજ કને વિદ્યા^૩ એક. ૬૬
ગણિતશાસ્ત્રને હું જાણું છું, કહો તો દેખાડું કરી.'
એક બહેડાનું વૃક્ષ ત્યાં દીડું, બાહુક પડ્યો ઊતરી. ૬૭
રાય પ્રયે કહે બાહુક, 'ગર્વવચન કહ્યાં આવડાં,
આ બહેડાની જમણી ડાળે, કેટલાં છે પાંદડાં?' ૬૮
રાયે વિચારી કહ્યું, 'સહસ્ર ત્રણ^૪ શત ને ત્રણ.'
બાહુકે જઈ વૃક્ષ છેદ્ય, ડાળ પાડી ધરણ. ૬૯
ગણી જોયાં બાહુકે, ઊતર્યાં તંતે તંત !

§ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાને દેખી, હરખ્યું નળનું ચંત. ૭૦
ફરી આળ્યો રથ પાસે, કહ્યું, 'રાય તમે ધન્ય.'
ભૂપ કહે, 'જો મન મળે^૫, તો વિદ્યા લીજો અન્યોન્ય'. ૭૧
માંહોમાંહાં મંત્ર આખ્યો, મને મન ગયાં મળી;
પરીક્ષા કરવા વિદ્યાની, નળે ડાળ છેદી વળી. ૭૨

૧. ભીખના ગુ. ૧, ગુ. ૩.

૨. વરાસે ફા. ૨, ગુ. ૨.

૩. અક્ષવિદ્યા ગુ. ૨, ફા. ૧; અક્ષયવિદ્યા ગુ. ૪.

૪. ને શત ત્રણ ગુ. ૨, ફા. ૨; ત્રણ સહસ્ર ને શત ત્રણ ગુ. ૩.

૫. ગમે ફા. ૨.

કદમ્યાં તેટલાં પત્ર ઊતર્યાં, ગણિત સંખ્યા મળી.

§ બાળ વિદ્યાને પ્રતાપે, દેહમાંથી નીસર્યો કળી. ૭૩

પાડાનું ચર્મ^૧ પહેરિયું, ઊંટચર્મનાં ઉપરણાં;

ટૂંકડા ચરણ ને શ્યામ વર્ણ, કેશ છે પંચવર્ણ. ૭૪

કરમાં કાતી, આંખ રાતી, મુખે રુધિરના ઓધરાળા;

ભર્યો રીસે, સઘડી શોશે, ઊંડે અગ્નિજ્વાળા, ૭૫

નીસરી નાકો, ભય-ક્રાંત્યો^૨, ધાયો નગનરેશ;

લપડાકે^૩ પાડી સગડી, ગદ્યા કાળના કેશ. ૭૬

વીજળી સરખો^૪ ખડ્ગ વીજળ્યો^૪, 'ન જાય જીવતો પાપી;

રાજ્ય જીતી કીધું, દુઃખ દીધું, રહ્યો દેહમાં વ્યાપી.' ૭૭

રગદોળ્યો^૫ રોળ્યો રણ માંહે, 'કેમ પડ્યો હુતો પૂઠે?'

આંખ તરડે, દંત કરડે, મારે ખડ્ગની મૂઠે. ૭૮

ઊઠે, અડવડે, અવનિ પડે, અકળાવ્યો અલેખે;

ખાહુકના હસ્ત, કલિનાં અસ્થ, ઋતુપર્ણ ન દેખે. ૭૯

§ રુદન કરતો, આંખ ભરતો, કળિ પગે લાગે,

'પુણ્યશ્લોકજી, ઉગારીએ, ન મારીએ, ઘણું વાગે.' ૮૦

૧. ત્રાકર્યો ફાં ૧; ભાગ્યો ગું ૨; ભય મન પકો (પેકો?) ફાં ૨.

૨. લપડાક તાડી, સગડી પાડી, ફાં ૨.

૩. સરખું ગું ૨, ફાં ૨.

૪. કાઢ્યો ફાં ૧. કાઢ્યું ગું ૨; વીજે ફાં ૨.

૫. રેણ મહાં ગું ૩; રગદોળ્યો રેણમાં રોળ્યો ગું ૪; રજ માંહાં ભાલો (જ્યો) ફાં ૨.

- ‘અધર્મના એ મૂળિયા^૧, તુને જીવતો કેમ મૂકું?
અમો તેં સેવસવિયા^૨, નથી^૩ નેત્રનું જગ સૂકયું. ૮૧
- અરે પાપી ધર્મછેદન, વિશ્વવેદના-કારી,
વિયોગદાતા, છેદનશાતા, તેં તબવી નારી. ૮૨
- અવગુણ કેવા, કરાવી સેવા, પારકે મંદિર.
વદે દીન વાણી, મૃત્યુ બાણી, નેત્રે ભરે નીર: ૮૩
- ‘મહારાજ, વળતા મારજો, ગુણ અવગુણ જોઈ.’
નળ કહે, ‘અવગુણભાજન, સૃષ્ટિ સર્વ વગોઈ.’ ૮૪
- ‘સ્વામી એ ગુણ મોટા મુજમાં, અવગુણ-આચ્છાદન.’
નળ કહે, ‘ગુણ અવગુણ જોઉં કર વણું.’ ૮૫
- ૬ ‘સ્વામી, પ્રથમ અવગુણ વણુંવું, મારું જે આચરણ;
જ્યાં હું ગયો ત્યાં ધર્મ નહીં, બ્રહ્મ ચારે વણું. ૮૬
- દંભી લોભી લૂલતા, પ્રાહ્મણને કરું બ્રહ્મ;
અદ્ય આયુ, અદ્ય વિદ્યા, અદ્ય મેઘની વૃષ્ટ. ૮૭
- અણુઆચાર ને અપરાધ બહુ, અનંત આભડછેટ;
શુદ્ધ^૪ હોય સ્નાનશીલિયો, ભખળ કરું હું નેટ. ૮૮
- જપ, તપ, તીરથ, જાત્રા, દયા દાન છંડાવું;
મહિમા^૫ મરજદા મુકાવું, ઉન્માર્ગ^૬ મંડાવું. ૮૯

૧. મુળાડિયા ગુ. ૩, ફા. ૨.

૨. રડાવ્યાં ધણું ફા. ૧; ધણું (ધણે ફા. ૨) સ્વસવિયાં ફા. ૨, ગુ. ૨.

૩. નથી નીર નેત્રનું સૂકયું ગુ. ૩.

૪. હોય સાધુ સ્નાનશીલિયો. . . . ગુ. ૩.

૫. મરજદા લાજ મુકાવું (આ લીટી ઉપર નીચે છે) ગુ. ૩.

૬. અન્ય મારગ ફા. ૨, ગુ. ૨.

અભક્ષ-ભક્ષ, અદર્શન-દર્શન, અવાકચને બોલાવું;
 ધ્વંસ^૧ કરું ધ્યાન માંહે હું, તપ થકી ઢોલાવું. ૯૦
 સ્વજન-ચૈર, પરશું મૈત્રી, નીચની સંગત;
 વૈષ્ણવતા ફેડું, વિષય સ્થાપું, કરે ભારબની ભક્ત. ૯૧
 માતૃપિતાને પુત્ર ઉવેએ, દેએ શ્યામામાં સાર;
 ક્રીડાકામ, જામ આદશું, ત્રિયામાં તદાકાર. ૯૨
 વિષયવાત^૨ કરતાં જામ જાએ, ગાય ગોરીના ગુણગ્રામ;
 લંપટ^૩ નિર્લજ છેતરતા, જપે નારીનું નામ. ૯૩
 હેલામાં બ્રહ્મચર્ય મુકાવું, મુનિ પટે મોહ માંઝ;
 પાખંડ લંડ સુએ જીવે, એવું મારું રાજ. ૯૪
 હું વ્યાપું ત્યાં હરિ^૪ હર શા! નહીં દેવ દેવસ્થલ;
 જ્ઞાનગોષ્ઠિ નહીં ગુણી^૫, એવું મારું બળ. ૯૫
 સ્વામીદ્રોહી, ગુરુદ્રોહી, જન મિત્રદ્રોહી ઘણા;
 વચનદ્રોહી, બ્રહ્મદ્રોહી, એ સર્વ લક્ષણ^૬ આપણાં. ૯૬
 પ્રજા ખોટી, રાય લોભી, નિરંકુશ લંપટ નાર;
 વ્યભિચારિણી ને કારણી,^૭ ભમતી હીંડે પરદાર.^૮ ૯૭

૧. બ્રહ્મ ફાં ૧.

૨. વીખવાદ કરતાં જન્મ જાય ગું ૩.

૩. ભજન ભૂલે બ્રહ્મનું, જન જપે નારી નામ ગું ૩.

૪. નહીં હરિહર ગું ૨; હરિભજન નહીં ગું ૩.

૫. નહીં દિવસેવા ફાં ૨.

૬. ચેહેન ગું ૨; અવગુણ ગું ૪.

૭. દ્રોહકારણી ફાં ૨.

૮. ખારોખાર ગું ૨, ફાં ૨; લોકને દાર ફાં ૧.

- ભરથાર પહેલી કરે ભોજન, સુએ સ્વામી પહેલી;
થાકે નહીં તે વાદ કરતી, વઢકણી મનમેલી.^૧ ૯૮
- કોધમુખી ને ચોરટી, લોભણી ને લખલખતી;
સાચી વાત મળે નહીં, આઠે પહોર બડબડતી.^૨ ૯૯
- થોડાબોલી સાધુ મુદ્રા, સ્વામીને સૂતો વેચે;
પૂછ્યો ઉત્તર તાંત ન^૩ બોલે, બોલે પેચે પેચે. ૧૦૦
- અભડાવે^૪ નવેણ ને અન્ન ચાખે, જણાવે પરમ પવિત્ર;
કળિ કહે મારે પુણ્યે, એવાં સ્ત્રીનાં ચરિત્ર. ૧૦૧
- પાંડિત દુઃખી, મૂરખ સુખી, ભોગી ને રોગભરિયા;
અસાધુ અંન સુખે^૫ પામે, સાધુ ઘડી ન ઠરિયા. ૧૦૨
- અન્ન ત્યાં ખાનાર નહીં, ખાનાર ત્યાં નહીં અન્ન;
ધન ત્યાં દાતાર નહીં, દાતાર ત્યાં નહીં ધન. ૧૦૩
- રૂપ ત્યાં ગુણ નહીં, ગુણ ત્યાં હાં નહીં રૂપ;
શા શા અવગુણ વર્ણવું, પ્રતાપ મારો, ભૂપ ! ૧૦૪
- શિષ્યની સેવા ગુરુ કરે, સાધુ અસાધુનું ઉપકરણ;^૬
સ્ત્રીની સ્વાગત^૭ કરે સ્વામી, શૂદ્રને સેવે બ્રાહ્મણ. ૧૦૫

૧. મુખે મેલી ફાં ૧; વઢકણી ને મેલી ફાં ૨.

૨. બકબકતી ગું ૧, ગું ૩.

૩. ગું ૧, ૨માં 'ન' નથી. ફાં ૧માં આમ છે: 'પૂછે તો ઉતર તરત આપે પેચે પેચે.' પૂછ્યા ઉત્તર તાંતાંત વાળે ગું ૩.

૪. અભડાવે ને અન્ન ચાખે ગું ૨; અભડાવે રસોઈ અન્ન જીએ ચાખી ગું ૩.

૫. સંતોષે ગું ૧.

૬. ઉપસર્પણ ગું ૧; સાધુ અસાધુ અપર્ણ ગું ૨; સાધુ દુષ્ટનું શ્રવણ ફાં ૨; સાધુ અસાધુને શરણ ગું ૪.

૭. સેવા ફાં ૧, ગું ૩.

છલ શબ્દભેદ^૧ ખેદ અથ કોટી કરે અન્યાય;
 ગોવિકૃત હયવિકૃત ને વિકૃત કરાવું કન્યાય. ૧૦૬
 પરપત્ની ને^૨ પરનિંદા-ભર્યાં કોટી અપલક્ષણુ;
 ઉપવીત^૩-અન્ન, સીમંત-અન્ન, ક્રિયા-અન્ન કરે લક્ષણુ. ૧૦૭
 વાટપાકા, વિશ્વાસઘાતી, મારા રાજ્યમાં બહુ વાધે;
 દેવની^૪ પૂજા તજે, ને અસુરને આરાધે. ૧૦૮
 વિષયી વૈરાગી, ભોગી ભોગી, ખોટા વણજ વેપારી;
 વિષય-સેવા^૫ કરે ને ગર્ભ ધરે નવ વર્ષની નારી. ૧૦૯
 સુરભી પય થોડું કરે, દકાળ ને દુર્ભક્ષ;
 શોક રોગ વિયોગ ઘેર ઘેર, સદા જળ ભરે ચક્ષ. ૧૧૦
 કોનું રૂડું દેખી નવ શકું, મારે કો સાથે નવ રનેહ.^૬
 કળિ કહે, 'નળરાયણ, અવગુણ મારા એહ.^૭' ૧૧૧

§ વિશેષ કેશ આમળી ઝાલ્યા, ચડી નળને રીસ :
 'હવે હુષ્ટ મૂકું નહીં, સદા છેદું શીશ. ૧૧૨

૧. છલછલભેદ ખેદ અથકો, કરવો તે અન્યાય ગુ. ૩; છલછલભેદ ને ખેદ અથકો, કોટી કરે અન્યાય ગુ. ૪; છલભેદ ગુ. ૨; છલછેદમભેદ અંગે કોટી કરે તે અન્યાય ફા. ૨; છલછલઅથભેદ ફા. ૧.

૨. રનેહ ફા. ૨; પરઉપવાદ ગુ. ૩.

૩. ઉપવીત ગુ. ૧, ગુ. ૨; અપવિત્ર ફા. ૧.

૪. પિત્રી અમરને તજને, નર અસુરને આરાધે ગુ. ૩.

૫. ઉત્પાત વાત ને ગર્ભ ધરે. . . . ગુ. ૩; વિષયા સેવે ગર્ભ ધરે. . . ફા. ૨.

૬. ફા. ૧માં અને ગુ. ૪માં આ પછી આ બે લીટી વધારે છે :

કો કોને નરયું ન આપે, ન્યાં રાજ્ય માતું હોય;

સાચું કો ખોલે નહીં, ને બહું ખોલે સરવ કોય.

- અધર્મી^૧ અવનિ વિષે, આવડો તારો ઉન્માદ,^૨
 તારો વધ નાણીને વિશ્વ મુજને દેશે આશીર્વાદ.' ૧૧૩
 કળિ વળતું બોલિયો, 'હા હા ઘાત કરો છો કયમ ?
 પછે મુજને મારજો, બે ગુણ કહું પ્રથમ. ૧૧૪
 કૃત, ત્રેતા દ્વાપર મહીં, સહસ્રવર્ષ^૩ તાપસ તપે,
 તોયે હરિહર બ્રહ્મા^૪ દર્શન કોને ન આપે.' ૧૧૫
 કળિ કહે, 'મારા વારમાં ધરે ધ્યાન દઢ વિશ્વાસે,
 તો ઇશ દેવ સર્વથા આવી મળે ખટ માસે. ૧૧૬
 એક ગુણ એ મારો, બીજો કહું વિસ્તારી;
 શત વાર દાન કરે ત્રણ યુગે, એક વાર પામે ફરી. ૧૧૭
 ભાવે કલાવે નરનારી આપે, મારા વારા માંહે,
 એક વાર દાન દે, તે સહસ્રગણું ત્યાં થાયે.' ૧૧૮
- § 'અગણિત અવગુણ તારા બે ગુણે ઢંકાયા.'
 નળ કહે, 'જા નહીં હાલું, બે ગુણે ઊપની માયા. ૧૧૯
 મારા રાજ્યમાં તું નહીં, જો હોય જીવવાનું કામ.'
 કળિ કહે, 'કાંહાં વસું? આપો રહ્યાનો ઠામ. ૧૨૦
 જ્યાં જાઉં ત્યાં નામ^૫ તમારું, કયહાં રહું હું દાસ.'
 નળ કહે, 'ખડેડાના વૃક્ષમાં, સદા પૂર તું વાસ.' ૧૨૧

૧. ઉદ્દમાત ગુ. ૪; ઉદ્દમાદ (ઉદ્ધમાત ?) ગુ. ૨, ફા. ૧, ફા. ૨.

૨. શતવર્ષ ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. હિરણ્યગર્ભ ગુ. ૩.

૪. રાજ્ય ગુ. ૪.

૫. ફા. ૧માં તથા ગુ. ૪માં આ પછી બે લીટી આમ વધારે છે :

જે જન છાયા નાણીને આવશે, સ્પર્શ કલિનો થાશે;

તેણે દિવસે સુકૃત કરશે, તે મિથ્યા થઈને જશે.

જ્યાં કથા કહેવાય મારી, જ્યાં^૧ લગે જીવું હું,
 જે સ્થાનક બળ ન કરવું, દૂર રહેજે તું.^૨

૧૨૨

§ રાય બેઠો રથ ઉપર, ઋતુપર્ણી સમજ્યો નહીં;
 હર્ષપૂરણ હય હાંક્યા, જાણે પ્રેમસરિતા વહી.

૧૨૩

વલ્લભ

વહી^૩ ચાલ્યો નળ સબળ, લલ્લભ પાર્યો નાટ રે;
 કહે ભટ પ્રેમાનંદ, નાથની વૈદલી^૪ જુએ વાટ રે.

૧૨૪

૧. ત્યાં થકી જ કહું ગુ. ૨.

ફા. ૨માં આ પ્રમાણે વધારે લીટીઓ મળે છે :

‘જ્યાં કથા હોય માહરી, ત્યાં થકી જ કહું, તુજને;
 જે સ્થાનક રહેવું નહીં, એ વચન આપ તું મુજને.
 વચન લઈને કવિ ત્યાંથી, વિદા કીયો (તત્) જેવ,
 બહેડાને વૃક્ષ જઈને બેઠો, કવિજીગ મોટો દેવ.’

જ્યાં કથા થાય મારી, હરિગુણ વર્ણન;

જે સ્થાનક તું નહીં, લીધું સત્ય વચન. ગુ. ૩.

૨. આની પછી ગુ. ૪ માં નીચેનો શ્લોક સંસ્કૃતમાં છે :—

कर्कोटकस्य नागस्य दनयंत्या न स्व च ।

ऋतुपर्णस्य राजस्वी (स्य ?) कीर्तनं कलिन राजम् ॥

૩. વહી ચાલ્યો પ્રેમરસ રથ, ગાજતો ગડગડે;

ભટ પ્રેમાનંદ ઈમ કહે, દમયંતી જુએ છે વાટ રે. ગુ. ૩.

કડવું ૫૪

રાગ ગોઢીની દેશી

- § દમયંતી કહે દાસીને, સુણ સાધવી;
છે વિપ્રનો વાયદો આજ, મહિલા માધવી. ૧
- ઠેઠ ઋતુપણુ આવશે, સુણ સાધવી;
જો હશે નળ મહારાજ, મહિલા માધવી. ૨
- § અવધ પહોતી વન તણી, સુણ૦;
થયા ત્રણ સંવત્સર, મહિલા૦ ૩
- એવડા અવિનય^૧ શા વસ્યા, સુણ૦;
પ્રભુ ફરી ન તપાસે ઘર, મહિલા૦ ૪
- ન સંભારે^૨ બાળક બાહુવાં, સુણ૦;
કઠિન પુરુષનાં મન, મહિલા૦ ૫
- હું મોઝ-જીવી જોઈ નહીં, સુણ૦;
વેઠયું હશે કેમ વન? મહિલા૦ ૬
- § ઓ વાયસ બોલે બારણે^૩, સુણ૦;
મન બિપજે હરખ તરંગ, મહિલા૦ ૭

૧. અવગુણ ગુ. ૩.

૨. સંભારે ગુ. ૧; સંભારે ગુ. ૨; સંભાર્યા ફા. ૨.

૩. આંગણે ગુ. ૩.

- આજ ફરકે ડાળી^૧ આંખડી, સુણુ૦;
મારું^૨ ફરકે ડાળું અંગ, મહિલા૦ ૮
- શું મનનો માન્યો આવશે? સુણુ૦;
થાશે શુકન કેરાં ફળ? મહિલા૦ ૯
- મારા શ્રવણ સાંભળે વધામણી, સુણુ૦;
કેા કહે જે પધાર્યા નળ, મહિલા૦ ૧૦
- વધ થાશે વેરી વિયોગનો, સુણુ૦;
ગયો જણે સંજોગ, મહિલા૦ ૧૧
- વીરસેનસુત વૈદલ્ આવશે, સુણુ૦;
ટળશે બહુ દુઃખરોગ, મહિલા૦ ૧૨
- કેા આવી કહેશે વધામણી, સુણુ૦;
નથી આપવા સરખી વસ્ત, મહિલા૦ ૧૩
- આપીશ હાર હૃદય તણો, સુણુ૦;
પ્રણમીશ જોડી હસ્ત, મહિલા૦ ૧૪
- § બારીએ બેસી નિહાળિયે, સુણુ૦;
એવે ઊડતી દીડી રજ, મહિલા૦ ૧૫
- ઓ રથ આવે છે ગાજતો, સુણુ૦;
વંળી^૩ ફરકે ગગને ધ્વજ, મહિલા૦ ૧૬
- ઓ પઠધી અશ્વચરણની, સુણુ૦;
એ હાકણીમાં છે વિચાર, મહિલા૦ ૧૭

૧. જમણી ગુ. ૩.

૨. આજ ફરકે મારું અંગ ગુ. ૩.

૩. લીલી ગુ. ૩.

ઝો પરાણો ઊંચો ઊલસે, સુણું;

હોય નળમુખનો ટચકાર,^૧ મહિલાં ૧૮

રથ આંચો ગામને ગોવાંદરે^૨, સુણું;

હોય હોય અયોધ્યા ભૂપ, મહિલાં ૧૯

દીસે સુદેવ મેલે લૂગડે, સુણું;

પણ હાકણહારો^૩ કડૂપ, મહિલાં ૨૦

વલ્લણ

કુડૂપ ખેડણ રથ તણો, કેમ કહીએ નળરાય રે?

અવસ્થા નેઈ ગામની, ઋતુપણું દુઃખિયો થાય રે. ૨૧

કડૂવું પપ.

રાગ કેદારો^૪

કે ઋતુપણું કહે વિપ્રને, ‘એ શું કારણ, સુદેવ રે;

બ્રાંત પડે છે મુજને, નથી સ્વયંવરના અવેવ રે. ૧

મુનિ મિથ્યા મને લાવિયો, કાંઈ એક ક્રીધું^૫ કપટ રે;

સર્વ^૬ લોક હસાવિયા, ફેરો પડ્યો ફેકટ રે. ૨

૧. ટંકાર ફાં ૧, ફાં ૨, ગું ૨.

૨. ગોદરે ગું ૩; ગવાંદરે ગું ૪.

૩. હાંકનારો કડૂપ ગું ૩.

૪. રાગ મહારા ફાં ૨.

૫. દીસે છે ફાં ૨, ગું ૩.

૬. રિપુ ગું ૨, ગું ૩, ગું ૪, ફાં ૧, ફાં ૨.

વિવાહકર્મ નથી દીસતું, નથી રચ્યો માંડવ રે;
 દુંદભી નથી બોલતાં, નથી થાતું તાંડવ રે.' ૩
 સુદેવ વળતું બોલિયો, 'છે છાનું વિવાહનું કર્મ રે;
 કંકાતરી કાઠકને^૧ લખી છે, ન લાંબશો લીમકનો
 ભર્મ રે. ૪

ક્ષણ એક રહીને આવળે, પૂઠેથી મહારાજ રે.'

હાગળથી તે સાંચર્યો, વધામણીને^૨ કાજ રે. ૫
 વૈદલી^૩ જુએ છે વાટડી, વિપ્ર આવ્યો ઘર માંદ રે;
 હરખે ભરી સુંદરી, દમયંતી લાગી પાય રે. ૬
 'રૂડી કહેલે વધામણી, શું પધાર્યા પ્રાણનાથ રે?'
 'બાઈ, રૂપે^૪ રે નથી ઓળખ્યો, શત જોજન કીધો સાથ રે. ૭
 છે રૂપ તેનું બિહામણું, જાણે^૫ ખીજે નલ રે;
 બાહુકને^૬ પરીક્ષાને તેડલે, એકાંત વાડી સ્થળ રે'. ૮

હૃદયંતી હરખી ઘણું, એવે^૭ આવે છે ઋતુપણું રે;
 નગરલોક હસે ઘણું, જોઈ સારથિનો વણું રે.' ૯

૧. કાંહુકહુ ફાં ૨; કાણે ગું ૧; છાની લખી છે ગું ૩; કાઈને લખી નથી ગું ૪.

૨. વધામણી કેરે ગું ૩; વધામણી કરવા ફાં ૧; વધામણી કહેવા ફાં ૨.

૩. રૂડી પેર ગું ૨, ફાં ૨, ગું ૩.

૪. ગુણે નં, ગું ૩, ગું ૪; અશ્વમંત્ર થકી તો નળ રે ફાં ૨.

૫. પરીક્ષાને તેડાવળે, એકાંત વાડીને સ્થળ રે ગું ૩; એની પરીક્ષા જોવા તેડલે, એકાંત વાડી માંહાં થલ રે ફાં ૨.

૬. જોઈ આવ્યું ઋતુપણું રે ગું ૧, ગું ૨; જો આવ્યા ઋતુ-પણું રાય રે ફાં ૧; હવે આવ્યા ગું ૩.

ભીમકરાય સામે ગયો, રથથી ઊતર્યા રાય રે;
ત્રણે રાજકુંવર મળ્યા^૧, ઊઠી સર્વ સભાય રે. ૧૦

વલણ

સભા સર્વ બેઠી થઈ, આસન બેઠા ભૂપ રે;
ભીમક આદિ સર્વ કો, જુએ સારથિનું રૂપ રે. ૧૧

કડવું ૫૬

રાગ કેદારો દેશી લહેકળી^૨

§ ભૂપ ભીમક ભક્તિ^૩ કરે ઘણી રે, ‘ભલે પધાર્યા
અયોધ્યા-ધણી રે;
થાક્યા અવયવ દીસે દેહના રે, એકલા^૪, નથી શે સેના રે? ૧
હય હુર્ખણ વળ્યો છેક રે, સારથિ સંસાર વત્રેક રે;
કાંઈ અટપટું સરખું દીસે રે.’ એવે બાહુક બોલ્યો રીસે રે: ૨
‘ઋતુપર્ણ, મૂકો રથ તાણી રે, ઊઠો ઘોડાને કરો ચારપાણી રે.’
નાખ્યો પરાણો ને રાશ રે, જઈ બેઠો ઋતુપર્ણને પાસ રે. ૩
આવે લગતો, રાય આઘો ખસે રે, સભા મુખે વસ્ત્ર ઢઈ હસે રે;
તેમ મયમયાવે આંખડી રે, ખોળામાં વસ્ત્રની ગાંઠડી રે. ૪

૧. આવી મળ્યા ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૨. રાગ કેદારો કરનાટકી ફા. ૨.

૩. સ્તુતિ ફા. ૧, ગુ. ૪.

૪. એકલા છા નથી સેના રે ગુ. ૨, ગુ. ૩; એકલા નીસર્યા, નથી સેના રે ફા. ૨.

ઋતુપણ્ણને બાહુક પૂછે રે, 'વિવાહનો વિલાંબ શું છે રે?'
રાત્રી^૧ સાને રાખે વારી રે, ત્યાં બાહુક બોલે ખંખારી રે. ૫

§ ઋતુપણ્ણને પૂછે ભીમક રે, 'શું સખા કરે છે જક રે;
એ મિત્ર કયાં થકી ઉપરાજ્યો રે, જેથી કામ હીંડે છે લાજ્યો રે. ૬
ધણું થાક્યા રેણું^૨ ભરાણા રે, કહો કયાં થકી આવ્યા રાણા રે?'
ઋતુપણ્ણ કહે, 'આ લિયા ગુણી રે, એકુ વિદ્યા નથી ઊણી રે. ૭
કો વિદ્યાએ ન જાયે વાધી રે, તે માટે મૈત્રી બાંધી રે;
રથહાકણુ વિદ્યા હાથે રે, મેં મૃગયા તેડ્યા સાથે રે. ૮
વનભમતાં થયો અતિ કાળ રે, અહીં આવી ચડ્યા ભૂપાળ રે.'

§ ભીમક કહે, 'કીધી કરુણા રે, આજ સહેજે સ્વામી પરુણા રે.' ૯
ભૂપે હલભલ^૩ કીધી રે, આજા રસોઈની લીધી^૪ રે;
ભૂપ બાહુકનો ભેદી રે, કહે, 'આ લિયા છે આપનેવેદી રે.' ૧૦

ઝથલો

આપનેવેદી છે સારથિ, હસ્યો ભીમક ભૂપાળ રે;
અન્નવમન થાય દર્શને, તે^૫ લિયા મહા સૂગાળ રે. ૧૧

૧. ઋતુપણ્ણ રાખે તેને વારી રે ક્રી. ૧.

૨. રેણુએ ગુ. ૩.

૩. હલક્ષ ગુ. ૩.

૪. દીધી ક્રી. ૨.

૫. તે આવડો શો સૂગાળ રે ક્રી. ૨; તે મહા સૂગાળ રે ક્રી. ૧;
તેવા ઉપર સૂગાળ રે ગુ. ૧.

કડવું ૫૭

રાગ નટની દેશી

ડુ બાહુક મોકલ્યો વાડી માંહે, રસોઈ સ્થળ એકાંત;
 વૈદલી^૧ કહે, 'કીજે પરીક્ષા, પુણ્યસ્થોકની પડે બ્રાંત.' ૧
 ભીમકે સેવકને આજ્ઞા આપી, અશ્વનો લો તપાસ;
 ઋતુપર્ણ^૨ ઊતર્યા^૩ લવ્ય ભુવનમાં, કરે સેવા દાસ. ૨
 દમયંતીએ પિતાને કહાવ્યું, 'આજ્ઞા તમારી લીજે;
 બાહુકમાં છે ગુણ નળરાજના, અમે પરીક્ષા કીજે.' ૩
 એકાંતવાડી દમયંતીની, કીધું રસોઈનું સ્થળ;
 ઠાલો^૪ કુંભ આણીને મૂક્યો, મૂક્યાં કાષ્ઠ નહીં અનલ. ૪
 બીજાં પાત્ર મૂક્યાં નાનાવિધનાં, ન^૫ મૂક્યું મેક્ષણ;
 માધવી કેશિની મૂકી સેવાને, જાણે સર્વ લક્ષણ. ૫
 દમયંતી બેઠાં ઝરૂંબે, અંતરપટ આડો બાંધી;
 તેડી આવો^૬ રૂપાળાને, જોઈએ કેમ જમે છે રાંધી. ૬

૧. ઉતાર્યો લવ્ય ભુવને ગુ. ૩.

૨. ઠાલો કુંભ ઈંધણાં મૂક્યાં, નહીં જલ ને અનલ ગુ. ૩.

૩. મૂક્યું અન્વવેક્ષણ ગુ. ૧; મૂક્યું અંત વેચીક્ષણ ફા. ૧.

૪. લાવો ફા. ૧, ૨.

૫. આની પછી બે લીટી થોડા ફેરફાર સાથે ગુ. ૩, ગુ. ૪માં છે:—
 દાસી એક તેડવાને આવી, ચાલો કંદર્પ કોડ, (કોડ)
 અમારી બાઈજીની વાડી સોહાવો, ચાલો ચપાના છોડ.

- કુઠિયો^૧ નળ ચાલ્યો અંતઃપુર, આનંદ અંતર આણી;
 સખી સાહેલી આશ્ચર્ય પામે, હસે સણગત તાણી. ૭
- બુઝે હેરીને દમયંતી, વિસ્મય પામી મનમાં;
 આ સ્વરૂપની ન મળે જોડી, જોતાં ત્રણ ભુવનમાં. ૮
- શરીર દીસે દવનું દાઢ્યું, સ્કંધે જડો પગે પાતળો;
 ટૂંકા કર ને નેશ^૨ નીસરી, મોટો પેટનો નળો. ૯
- ક્યાં નળ ક્યાં બાહુક ! ક્યાં સૂરજ રાહુમંડળ !
 વાંકું મુખ ને મસ્તક મોટું, પાઘડી ઝિંઝગૂંડળ. ૧૦
- એ સાથે શી ગોઠડી ઋતુપર્ણને, ભાવટ લાગી ભવની;
 હીંડતાં પગને સ્પર્શે, કાળી થાયે અવનિ. ૧૧
- એને^૩ વિદ્યા હય હાંક્યાની, આશ્ચર્ય સરખું દીસે;
 કતરાતો આવે, નાક કુલાવે, બ્રૂકટિ ભરી છે રીસે. ૧૨
- કુદમયંતી પાસે હસતી હસતી, ભાભી આવી ત્રણ;
 બાઈઆ પૂતળું કચમ પધરાવ્યું, વારુ^૪ રૂપ ને વરણ. ૧૩
- કદાચ^૫ નળ નીવડશે, રહેશે એવું અંગ;
 કહો બાઈ તમે આ પુરુષનો, કેમ કરશે સંગ ? ૧૪

૧. અહીંથી તે 'વાંકું મુખ ને.' બદલે ગુ. ૩માં આ પ્રમાણે છે :—

કુઠિયો બાહુક કુવંટ આણી, જોવા મળી સર્વ નારી;
 આવતાં નરપતિને દેખી, દમયંતી રહી વિચારી.
 આ સંગત શી ઋતુપર્ણને.

૨. નસ ફા. ૧; નસો ગુ. ૪.

૩. ગુ. ૩માં આ અને એ પછીની લીટી નથી.

૪. વાયુ ફા. ૧; વાકિ ફા. ૨; વારુ નં; ઘણું ગુ. ૩.

૫. ગુ. ૩માં આ અને એ પછીની ત્રણ લીટી નથી.

શાપ હશે કે તાપસનો રે, નહીં જાય કોટી ઉપાગે;
 આ લિયા આસન બેસશે, તમે કેમ રહેશો વામાંગે. ૧૫
 બ્યાં^૧ હશે ત્યાંથી કાલ આવશે, બાઈ તમારો સ્વામી;
 એમ વલખાં શું મારો છો? કાંઈ ધીરજ ધરો ગુણુઆમી.^૨ ૧૬
 વૈદહી^૩ કહે, 'કૌતુક મૂકો, બેસો કીજે પરીક્ષા;
 જાઓ સેવા કરો બાહુકની', સખીને દીધી શિક્ષા. ૧૭

ડ કેશિની માધવી બંનો આવી, બાહુકજીને પાસ;
 હૃદય ભરાયું નગરાજનું, ઝાળખી બંન્થો દાસ. ૧૮
 સૂકાં વૃક્ષને સ્પર્શ^૪ કીધો, સઘ થયું નવપદ્મવ;
 દાસી^૫ બંનો હરખ ભરાઈ, હોય વૈદહીનો વદલભ. ૧૯
 કહે^૬ સહિયારી, 'હો આચારી, મન ન આણુશો ધોખો;
 દુમ^૭ તળે સ્થળ પવિત્ર કીધું છે, અમો દીધો છે ચોકો.' ૨૦
 નાહવાનું^૮ તે વસ્ત્ર જ પહેરે^૯, પાઘડી પિછોડી વરજે;
 જંઘાએ ગૂંછળાં કેશ તણાં રે, શરીર ભયું છે ખરજે. ૨૧

૧. ગું ૩માં અ બે લીટીને બદલે નીચેની બે છે :—

કથ તમારો કાલ આવશે, ધીરજ રાખો ગજગામી;
 વિયોગ માટે આવા જન ન જોવડાવો, કુલને આવે ખામી.

૨. ગજગામી ગું ૨, ફાં ૧, ફાં ૨, નં.

૩. જાઓ ચરિત્ર જાઓ બાહુકનાં, ... ગું ૩.

૪. સખીએ સંજ્ઞા માંહોમાંહે કીધી. . . . ગું ૩.

૫. દાસી કહે હો આચારી જન, ... ગું ૩.

૬. દુમ તળે રસોઈનું સ્થલ છે. . . . ગું ૩.

૭. આ અને એ પછીની ત્રણ લીટી ગું ૩માં નથી.

૮. 'પહેરે'ની પછી 'ઘણું શોભા' ગું ૧; 'ઘણી શોભા' ફાં ૧;

એમ બે શબ્દો વધારે છે.

નીચું જીંચું ભાળે^૧ શરીર ખજવાળે, દાસીએ અવલોકન કીધો;
 રાંટે રાંટે પગે હીંડે બડબડતો, ઠાલો કુંભ જઈ લીધો. ૨૨
 વરુણમંત્ર લખ્યો નળરાજ, તત્ક્ષણ કુંભ ભરાયો;
 વીસ ઘડા રેડયા શીર^૨ ઉપર, ઊભો રહીને નાહ્યો. ૨૩
 દાસી^૩ અતિ આનંદ^૪ પામી, કૌતક દોહું વળતું;
 ચૂલ માંહે કાષ્ટ મૂક્યાં, અગ્નિ વિના મંત્રે કીધું^૫ બળતું. ૨૪
 ઊભરાતું અન્ન કર વડે હલાવે, કડછીનું નહીં કામ;
 સખી ગઈ દમયંતી પાસે, બોલી કરી પ્રણામ. ૨૫
 ‘વાણ, વૃક્ષ, જલ, અનલ, ચાર પરીક્ષા મળી;
 અન્ન લાવો અભડાવી,’ વૈદલી^૬ કહે જાઓ વળી. ૨૬

ફરમતી રમતી નેહે નમતી, નીરખતી નિજ ગાત્ર;
 એકે બાહુક વાત લગાડ્યો, એક નાહી લઈ અન્નપાત્ર. ૨૭
 અરે પાપણી કહી બાહુક ઊઠ્યો, દાસીએ મૂકી દોટ;
 માધવી કહે ફરી રસોઈ કરો, હું દઈ આપું અખોટ. ૨૮
 ફરી પાક નિપાળ્યો નળરાજ, બેઠો કરવા ભોજન;
 પછે દમયંતીએ જોયું ચાખી, અણાળ્યું જે અન્ન. ૨૯

૧. ભાળે નહીં ગુ. ૨; નીચું ભાલે ફા. ૨.

૨. શરીર ફા. ૧, ગુ. ૨.

૩. ગુ. ૩માં આ અને એ પછીની ત્રણ લીટીને બદલે નીચેની બે છે:—
 મંત્રબલે અગ્નિ ઉપજાવ્યો, કર કડછાને કામ;
 ગઈ દમયંતી-સખીની પાસે, બોલી કરી પ્રણામ.

૪. અનંદ (ત ?) ગુ. ૧.

૫. થયું બળતું ફા. ૧, ગુ. ૨.

સ્વાદ ઝોળખ્યો, નળરાય નિશ્ચે, પાક પરમ રસાળ;
કિંકરી^૧ ફરીને મોકલી, સાથે બંન્થો બાળ.

૩૦

વલણ

સાથે બંન્થો બાળ, નળ કને લાવી કિંકરી રે;
બાહુકે દીઠાં બાહુઆં, આંખડી જલે ભરી રે.

૩૧

કડવું ૫૮

રાગ રામઘી દેશી^૨

§ બાહુકે દીઠાં બાલકાં, ઊલટયું અંતઃકરણ^૩ —

‘દામણાં મારાં દીકરાં, દેખી^૪ ન આવે મરણ !

૧

કળબુગે કલ્પાંત કીધું, બાળક વત્યાં મોસાળ;

કોણ કૃત્ય મેં આચર્યું, તણ અબળા અંતરિયાળ ?’

૨

સંનૈગસાગર ઊલટયો, નંચણ શ્રાવણ^૫ સમાન;

આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન.

૩

મળવાને તેડ્યાં મીઠાં, કર લાંબા કરીને ધીશ;

છળ્યાં બીન્યાં^૬ બાળકાં, પાડે ચીસેચીસ.

૪

૧. ફરી પરીક્ષા નળની ભેવા સખી સાથે મોકલ્યાં બાળ ગુ. ૩.

૨. ધરધલી ગુ. ૨, ગુ. ૪; ધરધરતી ફા. ૧; ભરથરીની ફા. ૨.

૩. મન અંતઃકર્ણ ગુ. ૪; મળવા અંતઃકરણ ગુ. ૩.

૪. દેખીને આવે મરણ ફા. ૧, ગુ. ૨, ગુ. ૩, નં. ૩; દેખી આવે

છે મરણ ગુ. ૪.

૫. વૃષા સમાન ફા. ૨.

૬. બે નાનાં ગુ. ૩.

દાસીએ ચાંચ્યા હૃદય સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર;
 ‘રહેવા દે તારું રમાડવું, રુએ છે રાજકુમાર.’ ૫
 બાહુક કહે, ‘એ બાળને, મુને સાંઈ દીધાનો રનેહ.’
 ‘ના રે ભાઈડા, ભેટતાં થાય કાળી કુંવરની દેહ. ૬
 છે? છત્રપતિનાં છાકરાં, તુંને મળવાનું કેમ મન?
 શે દુઃખે થાય છે ગળગળો^૨, રોતાં ફેટશે લોચન.’ ૭
 બાહુક વળતું બોલિયો, ‘મારે એવાં બાળકની જોડ;
 આ દેખીને તે સાંભર્યાં, થયું રમાડ્યાનું કોડ.’ ૮

§ દાસીએ કહી દમયંતીને, બાળક-બાહુકની વાત;
 ‘બાઈ, આશ્ચર્ય દીઠું અતિ ઘણું, કાળો કરે આંસુપાત.’ ૯
 દમયંતીએ પૂછ્યું ભીમકને, ‘નળની^૩ પડે છે બ્રાંત;
 આજા હોય તો બાહુકને તેડી, પૂછું એકાંત.’ ૧૦
 ભીમક^૪ કહે, ‘સતી સુતા, તુને શું દેઉં શિક્ષા;
 સુખે બોલાવો બાહુકિયાને, કરો નળની પરીક્ષા.’ ૧૧
 વૈદલી^૫ આવ્યાં અંતઃપુરમાં, જ્યાં પોતાની મેડી;
 આજા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી. ૧૨

૧. ગુંડમાં આ અને એ પછીની ત્રણ લીટીને બદલે નીચેની બે લીટી છે:—

છે છત્રપતિનાં છાકરાં, તું શ્યામ ને એ શ્વેત.

મારે વિયોગ છે પુત્રનો, માટે બપજે છે હેત.

૨. ઘરગલો ગું ૧; ઘરઘલો ફાં ૧, ફાં ૨, ગું ૨.

૩. બાહુકમાં નળની બ્રાંત ગું ૩.

૪. આ અને પછી પાંચ લીટીને બદલે ગું ૩માં નીચેની બે છે:—

તેડવાને મોકલી, માધવી કિંકરી દાસ,

હયપતિ હીડો કામ છે, દમયંતીજને પાસ.

- ફરીથી આવી સાહેલી, અંતર ભરી ઉદ્વાસ,
 ‘ઊઠો બાહુક ઉતાવળા, દમયંતીજીને પાસ.’ ૧૩
- રાય વળતું બોલિયો, ‘હું હીન દીન કંગાળ;
 વરવા^૧ સાથે વૈદહી^૨ને, વાતનો શો વહાલ? ૧૪
- સોમવદની સુંદરી, સારંગનયની સુખણ;
 વાત કરતાં પ્રહ્લચર્ય^૩ ભાગે, વાગે મોહનાં બાણ. ૧૫
- પારકા ઘરમાં અમો ન આવું, હોય સ્ત્રીનાં ચંચળ મન;
 અમો સાધુપુરુષને સઘ પાડે, આવી^૨ દે આલિંગન.’ ૧૬
- દાસીને તવ હાસ્ય આવ્યું, ‘દૈવનાં કૌતુક જોએ;
 વિશ્વમોહિની વૈદહી^૪, આ લિયાને કેમ ન મોહે? ૧૭
- બદરી^૩ ન ખાય કે કર તણાં, વિપરીત વપુનો વાન;
 એવા^૪ ઉપર કર્મડા, વળી રૂપનું^૫ અભિમાન!’ ૧૮
- ફળાતકારે તેડ્યો બાહુક, દાસી^૬ કીધી બાંહેધર;
 નીચે નાડે નળ ચાલ્યો, જ્યાં ઘરુણીનું^૭ ઘર. ૧૯
- જાતાં કહે કિંકરીને, ‘મારા પ્રહ્લચર્ય^૩ને છે ઘાત;
 વૈદહી^૪ વકારે ભરી, મુને વશ કીધાની વાત. ૨૦

૧. વિરૂપિયા ફા. ૧.

૨. મારી જાતને છે વિધન ગુ. ૩.

૩. બે બદરી ગુ. ૩.

૪. એવા ઉપર વસી કરે છે મરડો રૂપનું અભિમાન ગુ. ૪; એવા ઉપર વળી કરે, મરડયા રૂપનું અભિમાન ફા. ૧; એવા ઉપર કર્મડા, આવડું અભિમાન ફા. ૨.

૫. બપનું ગુ. ૩.

૬. દાસી થઈ બાંહેધર ફા. ૨.

૭. દમયંતીનું ગુ. ૩.

ગમે^૧ તેવા ધીરજવાન, સત્ય હોય સખળ;
 દમયંતી તાણી બેસાડે, તો અમારાં શાં બળ ?' ૨૧
 માધવી કહે, 'મૂઝા, બોલ વિચારી, કોણ ભાંજે છે ધમ^૨?
 વૈદહી^૩ તુજને કેમ વરે? કરે અગ્નિકર્મ^૪?' ૨૨
 'નથી^૫ આશરો ફરી ગયાનો, ભિડાવ્યાં કપાટ.'
 દાસીએ દેખાડી આંખડી, 'ચાલ, મૂકી લવલવાટ.' ૨૩
 બાહુક બેસાડ્યો બારણે, ઢાળી રૂપાનો બાજઠં;
 દમયંતી બેઠાં^૬ ઉમર ઉપર, બાંધી અંતરપટ. ૨૪
 બાહુક બાંખારે, આળસ મોડે, માંડ્યાં વિષયનાં ચિહ્ન;
 'ચિત્ત મળ્યાં ત્યાં ચક^૫ કશો, જો નથી ભિન્નાભિન્ને?' ૨૫

વલ્લભ

'નથી ભિન્નાભિન્ન ભામિની, તો મધ્યે અંતરપટ કશું?
 નહીં બોલો જો મન મૂકી^૬, તો અમો ઊઠી જશું.' ૨૬

-
૧. ગુ. ૩માં આ અને એ પછીની લીટી નથી.
 ૨. બ્રહ્મ ગુ. ૩.
 ૩. ગુ. ૩માં આ અને એ પછીની લીટી નથી.
 ૪. મંદિરમાં બેઠાં, ... ગુ. ૩.
 ૫. અંતર કશો ગુ. ૩.
 ૬. ફરી ગુ. ૩.

કડવું ૫૯

રાગ કાફી દેશી હોંસની^૧કૃ વિનય સંગાથે બોલ્યાં, વૈદલી^૨ સુંદરી :

‘શા માટે ઊઠી જાઓ, તેડ્યા છો ખપ કરી. ૧

અમને રહેવું ઘટે, બાંધી અંતરપટે;

બોલું કેમ પ્રગટે, પુરુષ^૩ નિકટે. ૨

બેસોજી બાજકે, બોલોજી ઊલટે;

ન પૂછું કપટે, બોલવું નિર્મળ ઘટે. ૩

પુરુષ ભર્યા હકે, ચાલે પોતાની ચટે;

હીંડે નારીને નટે, લાજે નહીં રાજવટે. ૪

જે^૪ જન મનના કાળા, મુખે વિષની જવાળા;

મૂકે વિયોગના ભાલા, કેમ સહી શકે બાળા? ૫

બાહુકજી છો આચારી, વિનતિ સાંભળો મારી;

કેઈ મૂકે વિસારી, દોહલે પામી નારી? ૬

નવો નેહુ ઉદે, નારી નારી વહે;

ભર્યા હોય મહે, પુરુષનાં કઠિણ હૃદે. ૭

૧. હં (હ)સેની ગુ. ૩, ગુ. ૪; હુંસેની ગુ. ૧; ભીમગીતાની
ચાલ ફા. ૨.

૨. પરપુરુષ ફા. ૧, નં.

૩. આ અને એ પછીની લીટી ગુ. ૩માં નથી.

૪. નર નારીને નહે ફા. ૧, ગુ. ૪; નારી નારી મુખે વહે ફા. ૨.

- વળગી હીંડે કાંડે, નવી નવી પ્રીત માંડે;
 હા^૧ જણાય દુઃખે દહાડે, સ્નેહીને સઘ ધાંડે. ૮
- જાણીએ મળીએ વહેલાં, દેખીને થઈએ ઘેલાં;
 નારી ના પ્રીછે પહેલાં, પુરુષનાં મન છે મેલાં. ૯
- વહાલ કહીં એ ગયાં, મુખે કહેતા એ ભિયા;
 વળપે કઠણ હૈયાં, તરછોડે નાનાં હૈયાં. ૧૦
- પ્રહ્લાએ પુરુષ ઘડિયા, નારીને જીવે જડિયા;
 દુઃખના દહાડા પડિયા, વેરી થઈ નીવડિયા. ૧૧
- પ્રીતડી જેની વ્યાપે, તેને મારે અઘાપે^૨;
 ફળ એ રૂડાં આપે, વૃક્ષને થડથી કાપે. ૧૨
- રખે^૩ મારી વેલ સૂકે, પ્રભાજળ^૪ વહેતું મૂકે;
 તજે^૫ ચતુર ચૂકે, ફરી આવી ન દૂકે^૬. ૧૩
- જે સ્થળનું જળ પીજે, સરિતા^૭ મૂકી ન દીજે;
 જે પર દયા કીજે, તેનો જીવડો જે લીજે. ૧૪

૧. હા જણાવે દુઃખે તાડે ગુ. ૪; જણાવે દુખ ને તાડે ગુ. ૩; પણ
 અતે દુખને દાઢે ફા. ૨.

૨. અઘાપે ગુ. ૩, ગુ. ૪.

૩. આ અને એ પછીની લીટી ગુ. ૩માં નથી.

૪. પ્રવાહજળ ફા. ૨, નં. ગુ. ૨માં આ લીટી નથી.

૫. તે જાણી ચતુરા શું ચૂકે નં; જાણું મેં ચતુર ચૂકે ફા. ૨.

૬. ફૂકે ગુ. ૧.

૭. સરિતા કેમ દીજે ગુ. ૧, ગુ. ૨; છળ ત્યાંહાં કેમ કીજે ફા. ૨,
 નં, ગુ. ૪.

- જેનો^૧ હાથ ગ્રહીએ, તેને મૂકી ન જઈએ; ૧૫
 અમો અબળા છઈએ, વેદના કેને કહીએ?
 જે પામી માનવજને, દેવ ન આણ્યા મને;
 રાખીએ પોતા કને, તેને ન મૂકીએ વને. ૧૬
 બેસીએ એક પાટે, કામિની કનક ઘાટે;
 થોડા^૨ અન્યાય માટે, ન મૂકીએ ઉજ્જડ વાટે. ૧૭
 અબળાનાં કોણુ બળ, કદલીપે^૩ કેમળ;
 નયણે ભરે જળ, કડવાં કર્મનાં ફળ. ૧૮
 વનમાં વ્યાઘ્ર ગાળે, પાવલીએ કાંટા ભાળે;
 ખીજા લોકને દાઝે, શઠ સ્વામી ન લાળે. ૧૯
 વનમાં રામા રૂએ, કોણુ આંસુડાં લુહે?
 ફરી તપાસ ન જુએ, પોતાનું કુળ વશુવે. ૨૦
 આઘી ધરે અલેખે, વગડામાં ઉવેખે;
 સ્વામી ન આવે તેખે, વેરીડા દેવ દેખે. ૨૧
 ના બાણ્યું નાર મોરી, છત્રપતિની છોરી,
 ચતુરાની શી ચોરી; અગિયરે ગળી ગોરી. ૨૨
 નયણે આંસુ રેડે, તારુણી પિયુને તેડે;
 છખીલીને વછોડે, પારંધી લાગ્યો કેડે. ૨૩
 લંપટ લોક કામી, કેમ જીવે ગજગામી?
 કુળને લાગે ખામી, ન બોલે શઠ સ્વામી. ૨૪
 નીચપણું નફેટ, કુલ લભ્યું નેટ;
 કરી માશીની વેઠ, પ્રેમદા ભરે પેટ. ૨૫

૧. આ અને એ પછીની લીટી ગુ. ૩માં નથી.

૨. મનની બ્રાંત્ય જ માટે, તથા પ્રભુએ ઉજડવાડે ગુ. ૩.

કર્મની લાંબી ^૧ દોરી, ચડે શિરહારની ચોરી;	
ન જાગે નાથ અઘોરી, ભાગે શિર ઇંધણધોરી. ^૨	૨૬
ન ^૩ કરે પ્રેમની મીટ, વળી હવે આડી લીટ;	
પુરુષ હૈયાના કીટ, મન જેવાં વળકીટ.	૨૭
કહેતાં નહીં આવડે, દુઃખે હૈડું ધડકડે; ^૪	
ખોટું આળ ચડે, ગગન તૂટી પડે.	૨૮
જે કે વિશ્વાસ કરશે, પુરુષનો આધાર ધરશે;	
તે ઘેલી શૂદ્ધ ^૫ કરશે, રોઈ રોઈ ને મરશે.	૨૯
અપ કરીને વરી, દુઃખાણી અંતે કરી;	
ખાહુક કહો વાર્તા ખરી, તેને કાંઈ પૂછશે હરિ?	૩૦
છે ^૬ કર્મની વિષમ ગતિ, તે ભૂસી ન જાય રતી;	
શત્રુ થયો પ્રજાપતિ, બ્રહ્માને દયા નથી.	૩૧
ભલાનો વેરી બ્રહ્મા, કઠણ કૂર કર્માં;	
લખે લેખ કર્માંધર્મા, કલેશ ઘાલ્યો ઘરમાં. ^૭	૩૨

૧. લાંબી ગુ. ૧, ફા. ૨.

૨. આની પછી ગુ. ૩માં નીચેની બે લીટી છે; ફા. ૧૦માં આ પછીની ચાર ઉપરાંત નીચેની બે લીટી છે:

પૃથ્વી જાય પાતાળે, સતીને નૂકે આળે;

વિચાર ભણી નવ ભાળે, ન લાજે ફૂટી ગાળે.

૩. આ તથા પછીની ત્રણ લીટી ગુ. ૩માં નથી.

૪. ઉધડે ફા. ૨.

૫. શામા કરે ગુ. ૩; શાહાને (શાને?) ફા. ૨.

૬. ફા. ૧માં તથા ગુ. ૪માં અહીંથી, વલણ મુજબ, અધી કડીઓ નથી. તે અધી કડીઓને બદલે બીજાં નીચે મુજબ છે:—

પૂછશે હરિ તે પુરુષને, જેણે પ્રજાની નાર રે;

ખાહુક વળતું ખાલિયો, સાંભળ ભીમકકુમાર રે.

વલળ^૧

‘કસેશ ઘાદયો ઘર વિષે, પ્રભપતિ કંઠણ ઘણું રે;
ખાહુકળ^૨ એ પ્રશ્ન પૂછું, જોઈં ડહાપણ તમ તાણું રે.’ ૩૩

કડવું ૬૦^૩

રાગ છંદ ભુજંગની ચાલ

- § દેહ દહે વિયોગની વેડ-જવાળા;
મારે મર્મનાં ખાણ, પૂછે પ્રશ્ન ખાળા : ૧
- “તમારી બુદ્ધિ ખાહુક, બળવંત દીસે;
કાંઈ જાણવા ભેદ, મુજ મન હીસે. ૨
- દીસે શારદા-વાસ, તમ જીલ-અગ્રે;
ભલું થયું જે પધાર્યા ભીમકનગ્રે. ૩
- વિનયયુક્ત દીસો, સર્વ સિદ્ધિવાન;
ભૂત લવિષ્ય ને જાણો તમો વર્તમાન. ૪
- § એક^૪ શોભતા પુરુષ, ને મૂરખ મોટા;
જેવા સીપ^૫ મોતીના દાણા ખોટા. ૫

૧. ગુ. ૧માં આ વક્ષણ રૂપે નથી, ચાહુ કડવામાં છેડે લીધેલું છે, અને વક્ષણ તરીકે ફા. ૧નું ટીપ પમાં બિયલા તરીકે જે આપ્યું છે તે જ આપ્યું છે.

૨. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ફા. ૨.

૩. ગુ. ૧, ફા. ૧ અને ગુ. ૩માં અહીંથી શરૂ થતા ફેરફારો અંગે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૪. આ અને પછીની લીટી ગુ. ૪માં નથી.

૫. શિર ઉપર ગુ. ૧. ફા. ૧માં આ લીટી પડે છે.

રૂપહીણ પુરુષ, બહુ ગુણે રે ભરિયા;
 સાચા હીરલા જેમ રજગુપ્ત કરિયા.^૧ ૬
 બાહુક! બાપના સમ, જે વૃથા ભાખું;
 તમ ચરણ^૨ પર વિશ્વ વારીને નાખું. ૭
 ઈંદ્ર વારુણીનાં ક્ષણ, કર માંહે સાહે;
 પણ ભક્ષ કરે, તેનો જીવ જાયે. ૮
 એક^૩ રૂપવંતો કેા નાર નીરખ્યો;
 મનસ્વી, તેજસ્વી, કંદર્પ સરખો. ૯
 ધરે છત્ર સર્વત્ર જેની આણુ વર્તે;
 કરે નવનવાં ભોજન,^૪ નિત્ય પ્રતે. ૧૦
 એવા પુરુષને મોહી, કેા નાર વીરલી;
 તપન-તેજ સરખી, ત્રિયા તારુણુ તરલી. ૧૧
 નર અમર મુનિવર તણી આશ ત્રોડી;
 તે^૫ મર્ત્ય બાલક ઉપર પ્રીત જોડી. ૧૨
 તજ્યાં માત ને તાત, પીહર પડોશી;
 મન^૬ જાણે નાથ એ છે વિદોષી. ૧૩
 સોંખ્યાં તનમનપ્રાણ, નિર્દોષ જાણી;
 સુણો બાહુકજી, કહું કર્મ કહાણી. ૧૪

૧. જડિયા ગુ. ૨; જેમ સાચા હીરલા હેમગુપ્ત કરિયા ગુ. ૪.

૨. ગુણ ગુ. ૨, કા. ૨. કા. ૧માં આ શબ્દ નથી.

૩. એક પુરુષ ગુ. ૪.

૪. ભોગ ગુ. ૪.

૫. પંખીરાજનાં વચન પર પ્રીત જોડી. કા. ૧, નં. ૧, ગુ. ૪.

૬. ન જાણિયું નાથ એ છે સદોષી કા. ૨, નં. ૧; અન્તર્યયે વર્યો નાથ ગુ. ૪.

- § જેમ પારધી કપટનાં ચેન^૧ જણાવી;
પાડે પક્ષીને કંદમાં રનેહ જણાવી. ૧૫
- વેધ મૃગને જેમ નાદધંટા વગડી;
તેમ પ્રેમદા પ્રેમને પાશ પાડી. ૧૬
- બહુ રંગવિલાસનાં સુખ દેખાડી;
ગયો હાડ અંતે, વિપત પાડી. ૧૭
- નહીં કંદ ને મૂળ, નહીં પત્ર પાણી;
તેવે ઠામ મૂકી, અનાથ રાણી. ૧૮
- કો ન કરે એવું કર્મ કીધું;
અપરાધ પામે, બહુ દુઃખ^૨ દીધું. ૧૯
- શતખંડ કીધી તે વિયોગશસ્ત્રે;^૩
ફરી ઉદ્યાનમાં તારુણી, અર્ધવસ્ત્રે. ૨૦
- ત્રય દિવસ ત્રય રાત, વનમાં ભટકી;
નિર્દય નાથને, મન^૪ નવ અટકી. ૨૧
- ઘ્રી^૫ અજગરે, સુંદરી શિથિલ કીધી;
મળ્યો પારધી, ઇશ્વરે રાખી લીધી. ૨૨
- કહી ડાકણી ને શાકિણી અને સહિયારી;^૬
પાપાણુ પાટુ બહુ માર મારી. ૨૩

૧. કપટનો ચણાશે ચણાવી ફાં ૧૦ ૧; ચહણુ ગું ૧; કપટના કણ ચણાવી ફાં ૧૦ ૨, નં; કપટનો ચણો ચણાવી ગું ૪.

૨. આળ ફાં ૧, ગું ૪.

૩. શતખંડ કીધી તે વિયોગ વસ્ત્રે ફાં ૧૦ ૨; શતખંડ વસ્ત્ર વિયોગ શસ્ત્રે ફાં ૧૦ ૧; શતખંડ કીધું વસ્ત્ર નાથ શસ્ત્રે; ફરી તારુણી વનમાં અર્ધ વસ્ત્રે ગું ૪.

૪. વાત શી મન અટકી ફાં ૧૦ ૨, ગું ૪.

૫. આ અને એ પક્ષીની અંક લીટી ફાં ૧૦ ૧માં તેમ જ ગું ૪માં નથી.

૬. લોકે નારી ગું ૪.

પરાધીન થઈને, નીચ કામ કરિયું;	
ધરી દાસીનું નામ, દુર્ભર ^૧ ભરિયું.	૨૪
ચડી ચોરી માથે, મોતીમાળ કેરી;	
કરતાં પ્રીત વહાલાં થયાં સર્વ વેરી.	૨૫
ત્રણ ^૨ વર્ષ નાખ્યાં ^૩ , શ્વત વસ્ત્ર પહેરી;	
નહીં કુંકુમ કાળળ નાહું નેરી.	૨૬
હવિષ્યાન્ન પરાધીનનું ગ્નન પામી;	
તોય તેણીએ ન તળયો નિર્ગુણ સ્વામી.	૨૭
તપ, નીમ કરી નિજ દેહ બાળ્યો;	
ગૃહસ્થ રાજની નારે, સંન્યાસ પાળ્યો.	૨૮
કહો બાહુકરાય ^૪ , એ ધર્મ કેવો ?	
ઘટે ^૫ નાથને, એવડો છેહ દેવો ?	૨૯
સર્વ પાપમાં શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત;	
તેને પૂછશે કાંઈ વિશ્વનાથ ^૬ ?	૩૦
બાહુકળ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે;	
એવો ^૭ કપટી હોય, તેને શું રે કીજે ?”	૩૧

૧. ઉદર ફાં ૧, ગુ. ૪.

૨. વર્ણવસ્ત્ર ગુ. ૧; ત્રણ વસ્ત્ર ફાં ૧.

૩. લાંબાં ગુ. ૪.

૪. બાહુકળ ગુ. ૨.

૫. ન ઘટે ગુ. ૨, ફાં ૧, ગુ. ૪.

૬. વૈકુંઠનાથ ગુ. ૨.

૭. એવા કપટી સ્નેહીને . . . ગુ. ૨; એવા કપટી રે મિત્રને . . . ફાં ૨;
એવા કપટી પુરુષને શું રે કીજે ફાં ૧.

- ૬ સુણી મમવાણી, નળનાથ^૧ રીઝ્યો;
 જોવા^૨ પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો : ૩૨
- “સુણુ^૩ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ભીમકળાલા;
 તે પુરુષને પ્રભવી વ્રેહજવાળા. ૩૩
- વરી પ્રેમદા સાધવી સુંદરી જાણી;
 મોહ્યો વિષયી નાથ, કરી પટરાણી. ૩૪
- ખીજી નાર સામું, સ્વપ્ને ન જોયું;
 ગુણહીનશું^૪ યૌવન આયુષ્ય ખોયું.^૫ ૩૫
- સગાં મિત્રની પ્રીત^૬ તે સાથ ફેડી^૭;
 ગયો વન પુરુષ સ્ત્રીને સાથ તેડી. ૩૬

૧. નરપત ગુ. ૧.

૨. સુણી પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો ફા. ૧.

૩. ફા. ૧માં ૬૦મું કડવું આ કડીથી શરૂ કર્યું છે. અને એ રીતે એણે પદમા કડવામાં જે બચેલો લીધો છે, (બાહુક વળતું ખોલ્યો, સાંભળ ભીમક-કુમાર ૨) તેનો અંકડો અહીં મેળવ્યો છે. ત્યાર પછીની કડીઓ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (આ). ગુ. ૪ માં તે કડવાની અહીં સુધીની લીટીઓ છે જ નહીં; કડવું અહીંથી જ શરૂ થાય છે.

૪. ગુણહીન સાથે ફા. ૧.

૫. અહીંથી પછી ફા. ૧ તથા ગુ. ૪ માં નીચેની લીટીઓ વધારે છે :—

મધુરવાણી મુખે નાર ભાખે, સ્વાદ ઈંદ્રિ પોષે મન કપટ રાખે;
 કહે બાહુક, નાર જે હોય ઘેલી, કરે ભોજન તે નિજ સ્વામી પહેલી.
 એવી ભાવવહોણી જે હોય નારી, તેને ક્યમ વરે પુરુષ, જોને વિચારી.

૬. જેણે આશ ફેડી ગુ. ૪.

૭. સગાં માત્રની પ્રીત તે નાથે ફેડી ફા. ૨.

વન સાત અપવાસ ભરથારે ^૧ કીધા;	
મછ રાખવા નારને, ત્રણ દીધા.	૩૭
કીધો શ્રમ બીજાં મછ રે નહીં લાધ્યાં;	
પેલી પાપણીએ, પેલાં ^૨ મચ્છ ખાધાં.	૩૮
કહો ^૩ ભીમકબાળા, થઈ વાત એવી;	
પૂછે બાહુક પ્રશ્ન, તે નાર કેવી ?	૩૯
જોતાં અપરાધ, તે નહોય નાનો;	
તેને મૂકતાં નાથને વાંક શાનો ?	૪૦
ગ્રહી અજગરે સુંદરી દીધાં વ્યાલે; ^૪	
તેમ કંથને ડસ્યો હશે સર્પ કાલે.	૪૧
થયો શાકણી નામ અપવાદ એવો;	
કહ્યો હશે ^૫ ભરથારને ભૂત જેવો.	૪૨
જેમ ^૬ સ્ત્રીએ કીધી, પરધામ વેઠ;	
તેમ તેણે ભયુ ^૭ હશે પરવેર પેટ.	૪૩
કોણ કોનાં દુઃખ કહીને રોશે ?	
બુદ્ધિવંત પ્રાણી, કર્મ સામું જોશે.	૪૪

૧. સ્ત્રી ભરથારે ગુ. ૩, ગુ. ૪, ફા. ૧.

૨. પહેલાં ફા. ૨; ત્રણે ફા. ૧; સર્વ ખાધાં ગુ. ૨.

૩. અહીંથી સર થતી ચાર લીટીને બદલે ફા. ૧ રમાં નીચેની બે જ છે:—

કહો ભીમકબાળા તે ધર્મ ક્યાંનો ?

તેને મૂકતાં નાથને વાંક શાનો ?

૪. આંસુ લાગે ફા. ૧, ફા. ૨, ગુ. ૨; આંસુડાં લાગે ગુ. ૪.

૫. ગુ. ૨માં 'હશે' પછી 'લોકે' પદ વધારે છે.

૬. જેમ સ્ત્રીએ કીધી હશે પરવેર વેઠ ફા. ૧, ગુ. ૪.

ધોળો સાળુ ^૧ પહેરીને પિંડ પીડ્યો;	
કાળો કામળો ઝાઢીને કંથ હીંડ્યો.	૪૫
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, કહ્યો વિચારી;	
વળી પૂછવું હોય તે પૂછ નારી. ^૨ ”	૪૬
§ કહી મમની વાત, નિજ નાથ જાણ્યો ^૩ ;	
ભાગ્યો ભેદ મનનો, પછે પ્રેમ આણ્યો.	૪૭
એવી ગદ્ગદવાણી ^૪ , બીજો કોણ ભાખે?	
એવું કોણ બોલે, નળનાથ પાખે?	૪૮
થયું ^૫ ભેટવા મન, મરજાદ નાઠી;	
અંતરપટનું વસ્ત્ર, ગયું રે ફાટી.	૪૯
ગજગામિની ભામિની પ્રેમભાતી;	
આવી નાથ પાસે, ગુણગ્રામ ગાતી.	૫૦
કરી પ્રદક્ષિણ, પછે પાય લાગી :	
“બોલો નૈષધનાથ, કહું માન માગી.	૫૧
અપરાધ પ્રાણી તણા કોટી હોય;	
પરિવ્રજા તે કરુણામીટ જોય.	૫૨

૧. શાવલો ગુ. ૨, ફા. ૧૦ ૨.

૨. ફા. ૧૦ ૧માં આ કડી પછીથી, આ કડવાની પહેલી કડીથી ૩૨મી કડી સુધીનો ભાગ આગળ ચાલે છે.

૩. ફા. ૧૦ ૧ તેમ જ ગુ. ૪ની વાર્તાપ્રવાહની ગોઠવણીમાં કડીઓનો જે આગળપાછળ ફેરફાર છે, તેના અનુસંધાન પ્રમાણે આ કડી તેમાં ફેરફારવાળી મળે છે. તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (આ).

૪. ગુ. ૪ ફા. ૧૦ ૧.

૫. આ કડી ફા. ૧૦ ૧ તથા ગુ. ૪માં તે ઉપર દીપ ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા ક્રમમાં આવી જાય છે.

વન માંહે મૂકી, અપરાધ પાખી;
 છે મછના આહારનો, વિષ્ણુ સાખી. ૫૩
 તમ ચરણ વિષે મમ મન રાતું;^૧
 તમ પાખે હું પેટમાં રેણુ ઘાતું.^૧ ૫૪
 અમો અખૂધ અળખામાં ખૂધ થોડી;
 કરે વિનતી પ્રેમદા, પાણુ જોડી. ૫૫
 નથી રૂપનું કામ, રે ભૂપ મારા;
 થઈ કિંકરી અનુસરું ચરણ તારા. ૫૬

૬. મુણી વિનતી નારની દીન વાણી;
 ઊઠ્યા બાહુક અંતર પ્રીત આણી. ૫૭
 કરકોટક નાગનો મંત્ર ભાખી;
 જીર્ણ કામલો દૂર દીધો તે નાખી. ૫૮
 ત્રણ નાગનાં વસ્ત્ર, પરિધાન કીધાં;
 હસી^૨ સુંદરી કારજ સર્વ સીધ્યાં. ૫૯
 જવ મૂલગું રૂપ, મહારાજે ધર્યું;
 શ્વસુર-પક્ષનું^૩ સર્વ આવીને મળ્યું. ૬૦
 જેમ તરુવર^૪ પૂઠે વીંટાય વેલી;
 તેમ કંથને વળગી રહી ગુણવેલી. ૬૧

૧. ગુ. ૪માં રાહું — ઘાહું એવો પ્રાસ છે.

૨. હરખી ગુ. ૪.

૩. શ્વસુરધામનું તિમિર તે સર્વ હર્યું ૬૧૦ ૨; સુરધામ તે ગુ. ૧.

૪. તમાલ ગુ. ૧, ૬૧૦ ૨.

ઝથલો

હરખે ઘેલી સુંદરી, ભેટી ભીડી બાથરે;
જયજયકાર ઘરમાં થયો, દેખી નૈવધનાથરે. ૬૨

કડવું ૬૧

રાગ સારંગીની દેસી ફેર

- ૬ વર્ત્યો જે જે કાર હો, નૈવધનાથને નીરખીલ;
ફરી ફરી લાગે પાથ હો, સાહેલો કૂદ્યા હરખીલ. ૧
- નળ દમયંતીની જોડી હો, જોઈને દોડી દાસીલ;
શ્વાસ ભરી સાહેલી હો, આવી ભીમકરાયને પાસલ : ૨
- ‘રાય, વધામણી દીજે હો, અદ્ભુત હર્ષની^૨ વાતલ.
ઋતુપણુંનો સેવક હો, નીવડ્યો નૈવધનાથલ. ૩
- બાહુકં રૂપ પરહયુ^૩ હો, પ્રગટયું મૂળકં રૂપલ.’
- ૬ સુણી સૈરંધ્રીની વાત હો, થયો ઘેલો ભીમક ભૂપલ. ૪
- વાજે પંચશબ્દ નિશાણ હો, ગુણીજન ગાય વધાઈલ;
પુણ્યલોકનું દર્શન કરવા હો, પ્રજા ચતુર્વાણું ધાઈલ. ૫
- નાના ભાતની ભેટ હો, પ્રજા ભૂપને લાવેલ;
કરે પૂજા વિવિધ પ્રકારે હો, મુક્તા કુસુમે વધાવેલ. ૬

૧. ગુ. ૧માં ૬૦મા કડવા તરીકે જે ભાગ લીધો છે [જુઓ પરિશિષ્ટ (અ)] તેની પાંચમી કડીથી માંડીને ૧૨મી કડી સુધીનો ભાગ ક્રી. ૧માં ૬૧મા કડવા તરીકે આવે છે. ઉપરનું ૬૧ મું કડવું ૬૨ મા કડવા તરીકે ત્યાં જોડાય છે. એમ ક્રી. ૧ માં પણ ગુ. ૧ ની પૈકે કુલ કડવાં ૬૫ છે.

૨. સરખી ગુ. ૪.

હાથા તોરણ દ્વારે^૧ હો, માનુની મંગળ ગાયજી;
 દ્વર મુનિવર આશીર્વાદ હો, અભિવંદન બહુ થાય જી. ૭
 વાજે દોલ નિશાણ હો, મદનભેર બહુ ભેરીજી;
 સમગ્ર નગરે આનંદ વર્ષો હો, શણગાર્યા^૨ ચૌટાં શેરીજી. ૮
 મન પૂરણ ઉત્સવ^૩ વ્યાખ્યા હો, ભીમક દે બહુ દાનજી;
 ગયો અંતઃપુરમાં રાય હો, સંઘાતે^૪ સુત પ્રધાનજી. ૯

કાંતિએ ચંદ્ર, પ્રતાપે ભાનુ હો, વિદ્યાએ શક સમાનજી;
 કંદર્પ કોટી^૫ લાવણ્ય હો, દીઠો જમાઈ બબ્બલમાનજી. ૧૦
 પડયો ભીમક પૂજ્યને પાય હો, હસી આલિંગન દીધું જી;
 આપી આસન આદરમાન હો, પ્રીતે પૂજન કીધુંજી. ૧૧
 અર્ધ^૬ આરતી ધૂપ હો, ભૂપતિને પૂજે ભૂપજી;
 નખશિખ ફરી ફરી નીરમે હો; હરમે જોઈ જોઈ રૂપજી. ૧૨
 શ્વસુર શ્વસુર-પત્ની હો, શાલક શાલાહેલી જી;
 દમયંતીને બહુવિધ પૂજે હો, નાચે^૭ ગાય સાહેલીજી.^૮ ૧૩

-
૧. રાજદ્વારે ગુ. ૨; તોરણ હાથા દેવાયે હો ફા. ૨; વધાવે ગુ. ૧.
 ૨. રાય ભીમકની રાણી હો, આનંદ અંગ ન સમાયજી. ફા. ૧;
 . . . ઉલટ અંગ ન માયજી ગુ. ૪.
 ૩. મુણી પ્રગટક નળરાય ફેરીજી ગુ. ૧; માંગલ શેરી શેરીજી. ફા. ૧, ગુ. ૪.
 ૪. ઓછાહ ગુ. ૨; ઉછાહ ફા. ૨; ઓહોલાસ્ય ફા. ૧; ઓહવ ગુ. ૪.
 ૫. દીધું રૂપ નિધાનજી ફા. ૧, ગુ. ૪.
 ૬. કંદર્પ કોટી કલા વંદન હો ફા. ૧.
 ૭. નાચે ને ગાય દે તાલીજી ફા. ૧.
 ૮. ઘેહેલીજી ગુ. ૪.

•લક્ષ્મી-નારાયણ, શિવ-ઉમયા હો, તેવાં^૧ દંપતી દીસેછ;^૨
દેઈ માન સર્વ શ્વસુર-વર્ગને હો, પૂછ્યું નૈષધધીશેછ. ૧૪

વલણ

નૈષધધીશે પૂછી સહી, કુશલક્ષ્મીની વાત રે;
સમાચાર પરસ્પરે પૂછ્યો, હરખ્યો સઘળો સાથ રે. ૧૫

કડવું ૬૨

રાગ સામેરી^૩

ફાંનજરાય પ્રગટ થયો સાંભળી, સંસાર સુખિયો થાય રે;
પરમ લજ્જા પામિયો, દુઃખી થયો ઋતુપર્ણરાયરે.^૪ —
હવાં હું શું કરું રે. ૧

૧. નળદમયંતી ગુ. ૪.

૨. શોભેછ ફાં ૧, ગુ. ૪. તથા તેના અનુપ્રાસમાં પછીની લીટી ફાં ૧ માં આ પ્રમાણે છે :—

‘દેઈ માન શ્વસુરવર્ગ સર્વે હો, દેખી અતિમન લોભેછ.
આની પછી વલણને બદલે નીચેની કરી ફાં ૧માં છે :—

નૈષધપતિને પૂછે હો, કુશલક્ષ્મીની વાતછ;
સમાચાર પરસ્પર કહ્યો હો, હરખ્યો સઘળો સાથછ.

આની પછી ગુ. ૪માં બચલો આ પ્રમાણે છે :—

હરખે સઘળો સાથ, ઉલટ અંગ ન માયરે;
કહે ભટ પ્રેમાનંદ, પછે ઋતુપર્ણને શું થાય રે.

૩. રાગ શામેરી સંગીત તથા મેવાડો ફાં ૨.

૪. આ કરી પછી ગુ. ૨, ફાં ૨ માં નીચે પ્રમાણે વધારે મળે છે :—

જઈ પડું (જ’પાણું ફાં ૨) સાગર માંહે,
મેં સેવક કહી બોલાવિયો નવ જણ્યો નૈષધરાયરે — હવાં

જવા મન કીધું દેહ મૂકવા, તવ હવો હાહાકાર રે;
જાણ થયું અંતઃપુરમાં, નળ સીમક આવ્યા બહાર રે. હવાં ૨
હા હા કરીને હાથ આડ્યા, નળ ઋતુપણું રે;
આશિયાળો અયોધ્યાપતિ, જઈ પડ્યો નળને ચરણ રે. હવાં ૩

૬ 'પુણ્યશ્લોક પાવન, સત્યસિંધુ, જાત પાતિક^૧ લેતાં નામ રે;
એવા પુરુષને મેં કરાવ્યું, અશ્વત્થ નીચ કામ રે.^૨ હવાં ૪
જેનાં દર્શન દેવ ઇચ્છે, સેવે સહુ નરનાથ રે^૩;
તે થઈ બેઠો મમ સારથિ, ગ્રહી રાશ પરાણો હાથ રે. હવાં ૫
શત સહસ્ર જોણે જરા કીધા, મેરુ તુલ્ય ખરચ્યાં ધન રે;
તે પેટ ભરી નહીં પામ્યા, હું પાપીને ઘેર અન્ન રે. હવાં ૬
જેનાં^૪ વસ્ત્રથી વિદ્યુત લાજે, હાટક મૂકે માન રે;
તે મારે ઘેર મહારાજ વસ્યા, કરી કામળો પરિધાન રે. હવાં ૭
મેં તુંકારી^૫ તિરસ્કાર કીધા, હસ્યા પુરના લોક રે;
ત્રણ વરસ દોહ્યાં લોગવ્યાં, મેં નવ જાણ્યા પુણ્યશ્લોક રે. હવાં ૮
આળસુને ઘેર ગંગા આવ્યાં, ઊઠી ન નાહ્યો મૂરખ રે;
ભાઈ તે જ ગતિ મારે થઈ, મેં ન જાણ્યા મહાપુરખ રે. હવાં ૯

૧. હવ્યા ગુ. ૨, ફા. ૨.

૨. ફા. ૧માં તથા ગુ. ૪માં આની પછી નીચેની કડી વધારે છે :—

જઈ પડું સાગરમાં કે વિષ ખાઈને પોતું રે;
એવા પુરુષને કામ કરાવ્યું, હવે શું દેખાડું મોતું રે.

૩. નરનારે ફા. ૧.

૪. જેનાં વસ્ત્રથી વિભૂતિ લાજે, મોટા મૂકે માન રે ગુ. ૪.

૫. તું કરી ગુ. ૧.

શ્રાવણ-કીટને ઘેર જાય, ધરાધર જેમ શેષ રે;
 જેમ મૂરખ^૧ મનુષ્યને ઘેર જાયે, લિક્ષાને મહેશ રે. હવાં ૧૦
 જેમ ચડકલીને^૨ માળે આવે, ગરુડ ગુણ-લંકાર રે;
 તેમ મારે ઘેર આવિયા, વીરસેન રાજકુમારે રે. હવાં ૧૧
 જેમ કૃપણને ઘેર કમળા વસિયાં, પેર ન પ્રીછે વ્યય^૩ તણી રે;
 તેમ મારે ઘેર નળરત્ન વસિયો, જેમ ભીલ^૪ ઘેર

પારસમણિ રે. હવાં ૧૨

જેમ અંધપત્નીનાં ભૂષણ, વૃથા જાય શણગાર રે;
 જેમ તીવ્ર આયુધ કાયરને કર, મરકટ મોતીહાર રે. હવાં ૧૩
 કળશ અમૃતનો ભર્યો, કે મૂરખને પ્રાપ્તિ થઈ રે,
 છે ભૂર ભોગી વારુણીનો, સુધાપાન પ્રીછ્યો નહીં રે.' હવાં ૧૪

૬ નિઃશ્વાસ મૂકે ને કંઠ સૂકે, થઈ ભૂપતને^૫ વેદના રે;
 અપરાધ વિચારી આપણો, ઋતુપણુ પામ્યો ખેદનારે. હવાં ૧૫
 પુણ્યશ્લોકને પાચે લાગી, ફરી ફરી કરે વિનતી રે,
 'એ કૃતકર્મનું કહો પ્રાશ્નિત, ભર્યાં લોચન ભૂપતિ રે. હવાં ૧૬
 પાવક માંહે પરજળું, કે હળાહળ લક્ષ કરું રે?
 એ જીવિતવ્ય મારું ધિક્કુ છે, હું દેહ હવે^૬ પરહરું રે.' હવાં ૧૭

૧. નીચ નં; ફાં ૧માં, 'નીચ' પાઠ જેવું અસ્પષ્ટ મળે છે. વળી
 જેમ મનુષ્યને . . . ફાં ૨.

૨. ચરકલીને ગું ૪; ચલકલીને ફાં ૨.

૩. તે તેણી રે ગું ૪; તે પરે ન પ્રીછે માણસ રે ફાં ૨.

૪. લિક્ષુક ઘેર પારસ ફાં ૨.

૫. ભૂપને બહુ ગું ૪.

૬. નિશ્ચ ગું ૨, ફાં ૨.

વલણ

પરહું હું દેહ મારો, ગોઝારો જીવીને હું શું કરું રે?
ઋતુપર્ણનું પરમ દુઃખ દેખી, સમાધાન^૧ નળે કયું રે. ૧૮

કડવું ૬૩

રાગ મારુતી ત્રોવાઈ

ઋતુપર્ણની પીડા જાણી, નૈષધનાયક જોડ્યા વાણી,
'ન^૨ કીજે કાયર કારમું આણી', એવું કહી લોહું લોચનપાણી. ૧
'એ આપતકાલનું કર્મ' શું કહીએ, જે જે દુઃખ પડે તે સહીએ;
કોને આશરે નિશ્ચે જઈએ, પંચરાત્ર સેવક થઈ રહીએ. ૨
ગુપ્ત રહેવાનું કારજ સીધું, મારું દુઃખ તમે નરવી^૩ લીધું,
જે જનુનીનું પય મેં પીધું, તેણીએ એવડું સુખ ન દીધું. ૩
દસ માસ પેટમાં રાખે, અધિક થાય ત્યારે જોઈએ^૪ ભાખે;
કોણ ત્રણ વરસ રાખે તમ પાખે? ભલાઈ થઈ તમારી
બુગ આખે. ૪

લ્યાં લગે પ્રાણીને સંપત હોય, તહાં લગી પ્રીત કરે સર્વ કોય;
દેખો સમે ત્યારે સર્વ વગોય, જે નમતા તે નર
સામું ન જોય. ૫

૧. સમાધાનનું મન થયું રે યુ. ૨, કો. ૨; સમાધાન તેનું કયું રે
યુ. ૧.

૨. ન કીજે કાયર કયા પ્રાણી યુ. ૨, યુ. ૪; ન કીજે કાયર કયા
પ્રાણી કો. ૨, નં.

૩. નીચલી યુ. ૧; હરીને યુ. ૪.

૪. જોઈએ કો. ૨.

જે^૧ લોભના લીધા માયા માંડે, થાય પરીક્ષા દુઃખે દહાડે;
ક્ષત્રિય^૨ જણાય ઉઘાડે ખાંડે, ભૂંડા મિત્ર તે ભીડે છાંડે. ૬

એ^૩ કર્મકથા મેં મારી નાણી, ચારે^૪ વર્ણ પ્રજા મેં
પોષી પ્રમાણી;

ન્યારે વનમાં નીસર્યાં હું ને રાણી, ત્યારે તે પ્રજાએ
ન પાયું પાણી. ૭

થયો પુષ્કર ખાંધવ વેરી, અમો અકેકું વસ્ત્ર નીસર્યાં પહેરી;
કીધાં કૌતુક લોકે શેરી શેરી, તે^૫ દુઃખસાગરની આવે લહેરી. ૮
હુંભાઈ પ્રજાએ કાઢી નાખ્યો, સ્વાદ સંસાર-સગાઈનો ચાખ્યો;
ઋતુપણું, તમે શરણાગત રાખ્યો, ઉપકાર તમારો ન જાય ભાખ્યો. ૯
શત કંદેપ કરે કો ગંગાસ્નાન, સમગ્ર^૬ કુરુક્ષેત્રે દાન;
કરે કોટી જજ્ઞ, વળી^૭ સોમપાન, ફલ ન આવે શરણાગત-

વાછલ સમાન. ૧૦

તમારું દુઃખ દેખી, કંદેપે પુરલોક, શુભવેળા^૮ આંસુ ભરો તે ફેક.'

હું એવું કહી ભેટ્યા પુણ્યલોક, ટાળ્યો ઋતુપણુંનો શોક. ૧૧

૧. જે લોભને લીધે માયા માંડે, ક્ષત્રિય જણાવે ઉઘાડે ખાંડે;
ભૂંડા મિત્ર તે ભીડે ભાંડે, દુઃખ પડ્યે મુખ નવ માંડે. ગુ. ૪.

૨. સ્ત્રી તે જે દોહલે ધર માંડે ફા. ૨.

૩. એક કર્મકથા ગુ. ૪.

૪. ચારે વર્ણના પોષ્યા મેં પ્રાણી ફા. ૨; ચોહો વર્ણ પ્રજા મેં
પોષી પ્રાણી ફા. ૧.

૫. તે દુઃખ આવે સાગરની લહેરી ગુ. ૪.

૬. સંગ મેરુ દે કુરુક્ષેત્રે દાન ગુ. ૨; કુરુક્ષેત્ર તે મેરુદાન ફા. ૨.

૭. આપે ભૂમિદાન ગુ. ૨, ગુ. ૪; સોવલી પાન ગુ. ૧.

૮. સુખવેળા ગુ. ૨.

ઋતુપર્ણ કહે શિર નામી, 'ઉપક્રીતિ'^૧ મેં બહુ પામી;
તમે સકળ નરપતિ^૨-સ્વામી, સ્વાસ્થ્ય અંધ થયો હું કામી. ૧૨
ભીમકતનયા^૩ જનેતા જેવી, પતિવ્રતા સાધવી દેવી;
તે^૪ ઉપર કરી કુદૃષ્ટિ એવી, એથી અન્યાય વાત બીજી કેવી? ૧૩

વલણ

એવી^૫ વારતા અધર્મ અંધ થકી, શું કરું હું દેહ ધરી રે?
વૈદહી^૬ મુજ માત જેવી, વરવાની મેં બૂધ કરી રે!' ૧૪

કડવું ૬૪

રાગ ધવલધન્યા

હૃદય-કૂપમાં ભૂપતિ પડિયો, ઊંચું ન શકે ભાળીજી;
ચતુરશિરોમણિ નૈવધનાથે, વેળા વાત સંભાળીજી^૧. ૧
ભીમક^૭ રાજને એક પુત્રી, સુલોચના એવું નામજી;
દમનકુંવર તણી જે કુંવરી, શુભ લક્ષણ ગુણધામજી. ૨

૧. અપક્રીતિ ગુ. ૪.

૨. નૃપતા ગુ. ૨.

૩. ભીમક તનયા જનેતા જેવી, તે ઉપર કરી કુદૃષ્ટિ જેવી; મનબુદ્ધિ મૂરખ જેવી, એથી ગુ. ૧; ભીમકતનયા તે ઉપર કુદૃષ્ટિ કેવી; એથી અન્યા વાત બીજી કેવી, તે માતા નિર્મળ જાહેરની જેવી ફા. ૧.

૪. તે ઉપર ઉપ (અપ ?) દૃષ્ટિ એવી ફા. ૨.

૫. બીજી વાર્તા અધર્મ એથી ફા. ૨; એવી વારતા અધર્મ અન્યા થકી ગુ. ૪.

૬. વિચારીજી ફા. ૧, ફા. ૨.

૭. ભીમકરાયના પુત્રની પુત્રી ફા. ૨.

અનંગઅંગના સરખી સુંદર, દમયંતી શું ખીલુલુ;
ઋતુપણું તે પરણાવી, દમયંતીની ભત્રીજીજી. ૩

પહેરામણી બહુ પ્રીતિ આપી, સંતોખ્યો ઋતુપણું;
અયોધ્યાપતિ ચાહ્યો અયોધ્યા, નમી નળને ચરણુજી. ૪
પરસ્પરે આલિંગન દીધાં, નળે આપી અશ્વવિદ્યાયજી.

૬ પંચરાત્ર રહ્યા સ્ત્રી^૧ સાથે, વિદાય થયા નળરાયજી. ૫

ચતુરંગ સેના બહુ ભીમકે આપી, સાથે થયો નરેશજી;
નળરાજા ઘણા બોધ સંગાતે, આવ્યો નૈષધદેશજી. ૬

તે સમાચાર પુષ્કરને પહોંચ્યો, તેમ જ ઊઠ્યો રાયજી;
પ્રજા સંગાતે સામો ચાહ્યો, પ્રીતે^૨ પાળો પાયજી. ૭

હયદળ, પાયદળ, ગજદળ, રથદળ, કળ^૩ ન પડે કેકાંણુજી;
પ્રબળ દળ સકળ પુરવાસી, નીરખવા^૪ નળ તરસે પ્રાણુજી. ૮

વાહન^૫ ઉપર ધન્ય અંબાડી, મેઘાડંબર છત્રજી;
કનકકલશ ધંટા બહુ ગરજે^૬, શોભે સૂર્યાંપાન સર્વત્રજી. ૯

ભેરી મૃદંગ હુંદુભી પટ ઢોલ બહુ ગાજેજી;
વેણુવેણુ શરણાઈ શંખ ધૂનિ, તાલ ઝાંઝ બહુ વાજેજી. ૧૦

૧. સ્ત્રીપુત્ર સંઘાતે ફાં ૧; સ્ત્રીપુત્ર સાથે ફાં ૨, ગું ૪.

૨. પોતે પાળો નયજી ગું ૪; પ્રીતે પાયે પળાયજી ગું ૧.

૩. કાન ન પડે કીડિયારાજી ગું ૨; કહેકાંણુ ફાં ૧, ફાં ૨.

૪. નીરખવા નરેશના પ્રાણુજી ગું ૧, ફાં ૧; મળવાને તકસે પ્રાણુજી ફાં ૨.

૫. વાહન પુરરજા ધ્વજ અંબાડી ગું ૨, ફાં ૨; વાહન કુંજર ધન્ય અંબાડી નં.

૬. વાજે ફાં ૧, ગું ૪; ધમકે ફાં ૨.

શું ઉદ્ધિ પર્વણી જાણી ઊલટયો, પૂર્ણચંદ્ર^૧ નળ માટેલ;
શ્રવણ પડ્યું સંભળાય નહીં, થઈ ભારે ભીડ પુરવાટેલ. ૧૧

હુ ભીમકનંદન કહે નળ પ્રત્યે, 'સૈન્યને આજ્ઞા દીજેલ;
પુષ્કર આંચો કોધ કરીને, થાઓ^૨ સગજ, આપણ
બુદ્ધ કીજેલ.' ૧૨

નળ કહે ત્રણ શાલક પ્રત્યે, 'મિથ્યા વિરોધ-વિચારલ;
પુષ્કરનું મન થયું અતિ નિર્માળ, નાશ પામ્યો કલિનો વિકારલ. ૧૩
સાધુપુરુષને કુબુદ્ધિ આવે, તે^૩ પૂર્વકર્મને દોષેલ;
પુષ્કર^૪ કલિબુગનો વાંક નથી, કહ્યું વિચારી પુણ્યશ્લોકેલ. ૧૪
ધ્રુવ ચળે, રવિ પશ્ચિમ પ્રગટે, પાવક શીતળ થાયલ;
જે વિધિ ભૂલે, નિધિ સાતે સૂકે, પણ પુષ્કર આણ ન સાદ્યલ.' ૧૫

હુ એવી ગોષ્ટ કરતાં પુષ્કર આંચો, બાંધ્યા પટકોળે નિજ હાથલ;
દંડ પ્રણામ કરતો, ડગ ભરતો, ઘણું લાજતો મન સાથલ. ૧૬
નળ ઊંચા બાંધવને દેખી, કર ગ્રહી બેઠો કીધોલ;
મસ્તક સૂંધી, પ્રશંસા કીધી, ભુજભરી હૃદય લીધોલ. ૧૭
એક આસને બેઠો બેઠ બાંધવ, જેમ શોભે કામ વસંતલ;
પ્રભાએ બહુ પૂજા કીધી, આપી ભેટ અનંતલ. ૧૮

૧. ચંદ્ર પૂરણમા માટેલ ફાં ૧.

૨. ફાં ૧માં 'થાઓ સગજ' પદ નથી.

૩. નળ કહે કર્મને જોગલ ફાં ૧.

૪. પુષ્કરે કીધું કળિનું પ્રેયું ફાં ૨, નં; પુષ્કર કળિનો વાંક નહીં
એ, અદષ્ટ કેરો ભોગલ ફાં ૧, યુ ૪.

પુષ્કરે બહુ દીન જ લાગ્યું, થયાં બાળ્ય લોચનજી,
 ‘હું કૃતઘની કઠિન ગોઝારો, મેં દંપતી^૧ કાઢ્યાં વનજી. ૧૯
 વણ અપરાધે અપ્રીત^૨ કીધી, દીધું દારુણ દુઃખજી;
 સાત સમુદ્રે ન જાય શ્યામતા, ધોતાં મારું મુખજી.’ ૨૦
 પુષ્કર વીર નલે સમન્વયો, કહી શિખામણ^૩ સમાધાનજી;
 એક ગજ ઉપર બેઠા બેઠે, આવ્યા પુરમાં પરમનિધાનજી. ૨૧

કુધળ પતાકા તોરણ માળા, ચિત્ર સાથિયા શેરીજી;
 અગર ધૂપ આરતી થાયે, વાજે ભેરી નફેરીજી. ૨૨
 ધવલ માંગલ્ય કીર્તન ગાથા, હાથા કુંકુમ રોળજી;
 ચૌટા ચોક ને રસ્તાને નાકે, ઊભી પ્રજા ટોળેટોળજી. ૨૩
 કુસુમ મુક્તાફલે વધાવે, ગોખે ચઢી પુરનારીજી;^૪
 નૈવધનગરીની શોભા સુંદર, શું અમરાપુરી ઉતારીજી ! ૨૪

કુઅભિજિત લગ્ન મહુસ્ત સાધી, નળ બેઠો રાજ્યાસનજી;
 મળવાને^૫ જે નરપતિ આવ્યા, તે વોળાવ્યા રાજનજી. ૨૫
 જીવદપતિ^૬ પુષ્કરને કીધો, નળે કીધો જરા અનંતજી;
 ધર્મરાજ્ય કીધું નળરાયે, વર્ષ^૭ છત્રીસસહસ્ર પર્યંતજી. ૨૬

૧. દમયંતી ગુ. ૪.

૨. વિપરીત કીધું ફા. ૨, ગુ. ૨.

૩. શિક્ષા આતમજ્ઞાનજી ગુ. ૨; કહી શિખામણ ઘટેજી, . . . ચાલ્યા પુરની વાટેજી. ગુ. ૪; કહી શિખામણ વાટેજી ફા. ૧.

૪. નરનારીજી ફા. ૧, ગુ. ૧, ગુ. ૪.

૫. મળવા સ્વરૂપ સગાં જે આવ્યાં ફા. ૨. ગુ. ૨; મળવા સ્વજન સગાં જે આવે ગુ. ૪.

૬. જૈવતી ગુ. ૧; જીવતી ફા. ૧; સેનાપતિ ગુ. ૪.

૭. સહસ્રવર્ષ પર્યંતજી ગુ. ૪.

નળના રાજ્યમાં બંધન નામે, એક પુસ્તકને બંધનજી;
 દંડ એક શ્રીપાતને હસ્તે, ધન્ય વીરસેનનંદનજી. ૨૭
 કંપારવ ક્વચ્ચને વર્તે, પવન વસે^૧ આકાશજી;
 કુળકર્મ પારધીએ મૂક્યાં, જીવનો^૨ ન કરે નાશજી. ૨૮
 ભય એક તસ્કરને વર્તે, કપાટને સદા વિયોગજી;
 ચંતા-સાધન^૩ રમે ન થાયે, ત્યાગ વિષયના ભોગજી. ૨૯
 ચતુર્વાણું સર્વે શૂરી,^૪ જ્ઞાનખડ્ગ તીવ્ર ધારજી;
 દેહગૃહ મધ્યે ખટ તસ્કર પીડી ન શકે તે વારજી.^૫ ૩૦
 પ્રસૂતા ધર્મહીણ થાય, બોલે મિથ્યા કરી^૬ ગુપ્તદાનજી;
 હરિભક્તિ નહીં તેનું નામ દરીદ્રી, જેને ભક્તિ તે ભાગ્યવાનજી. ૩૧
 તે જ મુએ જેની ઉપક્રિતિ^૭ પૂઠે, અકાલ મૃત્યુ ન થાયજી;
 માગ્યા મેહ વરસે વસુધામાં, દુગ્ધ ઘણું કરે ગાયજી. ૩૨
 માતપિતા ગુરુ વિપ્ર વિષ્ણુની સેવા કરે સૌ કાંઈજી;
 પરનિંદા પરનારી પરધન, કો કુદષ્ટે ન જોયજી. ૩૩

‡ એવું રાજ્ય નળનાથે કીધું, પુણ્યશ્લોક ધરાવ્યું નામજી;
 પુત્રને રાજ્ય આસન આપી, ગયા તપ કરવા ગુણધામજી. ૩૪

૧. વિષે ગુ. ૪.

૨. જીવિતવ્ય (“નો” ગુ. ૨) આશી વિશ્વાસજી ગુ. ૨, ફા. ૨.

૩. ચંતાહરખ સમતોલે લેખે ફા. ૧, ગુ. ૪.

૪. સૌ જન ગુ. ૪.

૫. લગારજી ફા. ૧; કો વાર, ગુ. ૨, ફા. ૨.

૬. કરે ફા. ૧, ફા. ૨.

૭. અપક્રિતિ ગુ. ૪.

અનશન^૧ લઈને દેહ મૂક્યો, આવ્યું દિવ્ય વિમાનજી;
વૈકુંઠ નળદમયંતી^૨ પહોંત્યાં, પામ્યાં શ્રીભગવાનજી. ૩૫

બૃહદ્વચક જી રાય યુધિષ્ઠિર, એવા હવા નહીં નહોયજી;
એ દુઃખ આગળ તારા દુઃખને, યુધિષ્ઠિર શું રોયજી? ૩૬
કાલે અર્જુન આવશે રાજ, કરી ઉત્તમ કામજી.^૩
એ કથા સાંભળી પાયે લાગ્યો, સુનિવરને મહારાજજી : ૩૭
'પરિતાપ^૩ ગયો મારા મનનો, સાંભળી સાધુ ચરિત્રજી;
અવિચળ વાણી, બૃહદ્વચજી, સાંભળી,^૪ હું પતિત
થયો પવિત્રજી.' ૩૮

થોડે દિવસે અર્જુન આવ્યા, રીઝ્યા ધર્મરાજનજી.

કૃવૈશંપાયન કહે, 'જનમેજય, થયું પૂરણ નળ આખ્યાનજી. ૩૯
સાંભળે ભણે વા લખાવે પુસ્તક, સર્વ તીર્થનું' ફળ થાયજી;
અજ મહાદાન જરા તણું ફળ, આપે વૈકુંઠરાયજી. ૪૦
કરકોટક કે નળદમયંતી, સુદેવ ને ઋતુપર્ણરાયજી;
એ^૫ પંચનામ લે સૂતાં ભગતાં, ત્યાંથી કલિબુગ ભયજી.' ૪૧

૧. અનશન વ્રત લઈને ફાં ૧; અનશન વ્રત કરી ફાં ૨, ગુ. ૩.

૨. દમયંતી નળ ગુ. ૧.

૩. રાય કહે પરિતાપ ગયો મનનો ગુ. ૪.

૪. ફાં ૧માં જ મળે છે.

૫. એ પાંચેનું નામ લેતાં સાંભળતાં, ભગતાં તેને ઘેર થકી કળિયુગ
ભયજી. ગુ. ૧; એ પાંચેનાં નામ લે સૂતાં ભગતાં ગુ. ૨.

૬ વીરશ્વેત્ર વડોદરા^૧ નામે ગુજર^૨ દેશ ગુજરાતજી;
 કૃષ્ણસુત કવિ^૩ પ્રેમાનંદ, મેવાડ^૪ ચોવીસા ન્યાતજી. ૪૨
 ગુરુપ્રતાપે^૫ પદમંધ કીધો, કાલાવાલા ભાખીજી;
 આર્ણિકપર્વની મૂળ કથામાં, નૈપધની લીલા આખીજી. ૪૩
 મુદ્ગૂર્ત કીધું સુરત મધ્યે, થયું પૂરણ નંદરખારજી;
 કથા નળદમયંતીની, સંસારમાંડાં^૬ સારજી. ૪૪
 સંવત^૭ ૧૭૪૨ વર્ષે પોષ સુદી ૨ ભૃગુવારજી;^૮
 દ્વિતીયા ચંદ્રદશનની વેળા, થઈ પૂર્ણ કથા વિસ્તારજી. ૪૫
 વૃદ્ધ, યુવા નરનારી બાલક, સ્નેહે કથા સાંભળશેજી;
 બ્રહ્મહત્યાદિક પાતિક ટળશે, રાધાવર-પદ પામશેજી. ૪૬

વલગ

રાધાવર-પદ પામશે,^૯ તે સાંભળતાં પદમંધ રે;
 શ્રોતાજન શ્રીકૃષ્ણ જપો, કહો^{૧૦} ભટ પ્રેમાનંદ રે. ૪૭

૧. વડોદરા ફાં ૧, ગુ. ૨.

૨. ગુરુદેશ ગુ. ૨; ગુરુઆ દેશ ફાં ૨; ગુરુદેશ ફાં ૧, ગુ. ૪.

૩. કવિભટ ફાં ૨.

૪. વાડવ ફાં ૧, ફાં ૨, ગુ. ૨, ગુ. ૪.

૫. આ અને એ પછીની પાંચ લીટી ગુ. ૪માં નથી.

૬. સાર (સારા ફાં ૧) માંહે સારજી ફાં ૧, ગુ. ૨, ફાં ૨.

૭. સંવત ૧૭૬૨ વર્ષે જોડ વદ દશમી મંગળવારજી ગુ. ૨.

૮. ગુરુવારજી ફાં ૧.

૯. મળશે ગુ. ૨.

૧૦. સાંભળો ગુ. ૧; કહો ફાં ૨.

પરિશિષ્ટ

‘નળાખ્યાન’ની પ્રતોમાં કડવાંની સંખ્યા સરખી નથી. જેમ કે, ગુ. ૧માં અને ફા. ૧માં ૬૫ કડવાં છે; ગુ. ૨ અને ફા. ૨માં ૬૪ છે; ત્યારે ગુ. ૩માં ૬૦ કડવાં જ છે. સંખ્યાનો આ વધારો-ઘટાડો પ્રતોમાં ૬૦માં કડવાના પાઠથી જ શરૂ થાય છે. આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠમાં ગુ. ૨ અને ફા. ૨ પ્રમાણે ૬૪ કડવામાં નળાખ્યાન પૂરું થાય છે. ગુ. ૧માં, ફા. ૧માં તથા ગુ. ૩માં જે ફેરફાર થાય છે, તે નીચે આપ્યા છે.

[અ] ગુ. ૧નો પાઠ

ગુ. ૧માં ૫૮મા કડવાને અંતે વલણ તરીકે નીચેની કડી છે:—

પૂછશે હરિ તે પુષ્કરને રે, જેણે પ્રભવી નાર રે;

બાહુક વળતું બોલિયો, સાંભળ બીમકકુમાર રે.

પછી તેના જ અનુસંધાનમાં તે ૬૦ મું કડવું નીચે પ્રમાણે શરૂ કરે છે. તે ભાગ ગુ. ૨ અને ફા. ૨માં મુદ્દલે નથી. ફા. ૧ અને ગુ. ૪માં તેનો કેટલોક ભાગ છે.

કડવું ૬૦

રાગ ધન્યાશ્રી — મારે

ખંખારીને નારી પ્રત્યે બોલ્યો નળરાજન;

ભારવહોણી ભારજને લજે ભરથાર જે અજ્ઞાન. ૧

મુખે મધુરી વાણી ભાષે, કપટ મનમાં રાખે;

સ્વાદ ઇંદ્રી પોતાની પોષે, ભોજન કરે પ્રભુ પાષે. ૨

.....^૧ થયો હશે પરવેર દાસજી;
 કોણ કોનાં હૃદયે રોશે, જો કળિએ પૂર્યો વાસજી. ૩
 વિરહ વાદ્યો વૈદલીને આંસુ મૂક્યાં છોડી;
 ખંનોનાં વરહવહનથી લાગી અંતરપટ પિછોડી. ૪
 આસન^૨ મૂકી અખળા ઊઠી, નમી ચરણે જોડી હાથ;
 વિપરીત વેષ મૂકે મારા સમ છે, ઝોળખ્યા હો પ્રાણનાથ. ૫
 વધ થયો વિયોગ વેરીનો, ઊઠ્યો હરખલર્યો રાજન;
 ત્રણ વસ્ત્ર પરિધાન કીધાં, ધરી કરકોટકનું નામ. ૬
 કંદર્પકોટી કળા થઈ તત્ક્ષણ, કાંત રહી વરસી;
 રાજાએ અતિ કરુણા કીધી, લીધી શ્યામા હૃદયા સરસી. ૭
 અન્યોન્ય વાળી વાળી દીધાં આલિંગન;
 પ્રવાહ આદ્યો પ્રેમરસનો, પ્રસ્વેદ થયો ઉત્પન્ન. ૮
 હર્ષભર્યાં હૈયાં ઊધરકે, ગદગદ કંઠ જળ આંખે;
 હર્ષ-આંસુએ વાંસા લીના, અંગ ઉપર અંગ નાખે. ૯
 ફરી ફરી વદન નીરખે, નરનારી નિર્મળને^૩ વળી મળે;
 વનવેષ પર-સેવા સંભારી ઢળકે આંસુ ઢળે^૪. ૧૦

૧. ગુ. ૧ના આ કાવેલા ભાગમાં ગુ. ૩માં 'સ્વામી સર્વે' હસ્યો હશે.
 એવું મળે છે.

૨. આ નિશાનથી માંડીને જયજ્ઞા સુધીની કડીઓ ક્રો. ૧માં ૬૧ મા
 હડવા તરીકે છે. ગુ. ૪માં પણ એ પ્રમાણે છે.

૩. ક્રો. ૧માં નથી.

૪. આ લીટી પછી ક્રો. ૧ અને ગુ. ૪માં નીચેની લીટી વધારે છે.

જવ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું તવ હરખ ઘણેરો હોય;

શ્વસુરપક્ષ સરવ આનંદ પામ્યું, દમયંતી ત્યાં જોય.

- પ્રતિષ્ઠિંબ પડે બહુ, તને તેજે કાંતિ બહુ પ્રકાશી;
 સામ્યું શુભ દેખીને ધાઈ, ભીમક લાણી બે દાસી. ૧૧
 વધામણી^૧ કહી રાયરાણીને, વત્યોં જેજેકાર;
 એવે નળ આવ્યા તિણે સ્થાનક, મળિયો સૌ પરિવાર. ૧૨
^૨ આશ્ચર્ય સરખું ભીમકરાયને ભાસે;
 ભીમક તેડી નળરાય ચાલ્યો ઋતુપણું પાસે. ૧૩
 નળને સાલકે નળ ઝોળખાવ્યો, તેજ પામ્યું અસ્ત;
^૩ લજ્જા-સિંધુ માંહાં બાણે ગયું સર્વસ્વ.^૪ ૧૪
 નળરાયે હૃદયાશું લીધો, કીધું આશ્વાસન;
 બ્રાત આંસુપાત ન કીજે, રખે વાત વિચારો મન. ૧૫
 એ કર્મની વાત બાણવાને નથી સમરથ કોય;
 દુઃખસુખ સમતોલ છે, એ વેદવાયક હોય. ૧૬
 તે માટે મન કલ્પના તમો રખે રાખો આજ;
 તમ પ્રતાપે સુખ પામશું, એ બાણજો મહારાજ. ૧૭

વલણ

એ બાણજો મહારાજ રે, નળરાજ એણી પેર આયરે;
 તે સાંભળી, રાય ઋતુપણું તે, નળ તણી ઉપમા કરે. ૧૮

૧. આ લીટી ફાં ૧, ગુ. ૪માં બિયલા ૩૫ છે :—

દાસી ગઈ રાજ કને લેવાને વધામણી,

કહે ભટ પ્રેમાનંદ હવે કથા કહેશું તોહ તણી.

૨. ગુ. ૧ના આ ફાંટલા ભાગમાં ગુ. ૩માં 'આચિંતું સુખ' એવું મળે છે.

૩. ગુ. ૧ના આ ફાંટલા ભાગમાં ગુ. ૩માં 'રાય બૂડયો' એવું મળે છે.

૪. ગુ. ૩માં આની પછી જુદો જ પાઠ છે. તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (ક).

એક કડવામાં આખું આખ્યાન પૂરું થાય છે.

કડવું ૬૧

રાગ છંદ મુજંગની ચાલ

રાયે પ્રશ્ન કર્યું તદા, કયમ પ્રગટ થયો નગરાય;

રાય ભીમકને કેમ જાણુ થયું, તે કહો સર્વ ઉપાય. ૧.

(હવે પછી આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠમાં કડવું ૬૦ તરીકે લીધેલો ભાગ જોડાઈ જાય છે; અને એમ કુલ ૬૫ કડવાં થાય છે.)

[આ] ફાં ૧નો પાઠ

ફાં ૧માં પણ પદમા કડવાનો ઉપલોચ ૨૦ ૧ પ્રમાણે છે.
પછી આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠના ૬૦મા કડવાની ૩૩મી કડીથી
તે ૬૦મું કડવું શરૂ કરે છે.

કડવું ૬૦

રાગ છંદ મુજંગની ચાલ

સુણુ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભીમકબાલા,

તે પુરુષને પ્રભવી વ્રેહજવાળા. ૧

વરી પ્રેમદા સાધવી સુંદરી જાણી,

મોહો વિષયી નાથ કરી પટરાણી. ૨

ખીજી નાર સામું સ્વપ્ને ન જોયું,

ગુણહીન સાથે યૌવન આયુધ્ય ખોયું. ૩

પછી આ લીટીઓ વધારે છે:—

મધુર વાણી મુખે નાર ભાખે,

સ્વાદં ઈંદ્રિયોષે મન કપટ રાખે. ૪

કહે બાહુક નાર જે હોય ઘેલી,

કરે ભોજન તે નિજ સ્વામી પહેલી. ૫

એવી ભાવવહોણી જે હોય નારી,
તેને ક્યમ વરે પુરુષ જોને વિચારી.

૬

અહીંથી પછી આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીકારેલા પાઠના ૬૦મા કડવાની
૩૬મી કડી જોડાય છે અને તે ૪૬મી કડીના અંત સુધી પહોંચે છે:

‘વળી પૂછવું હોય તે પૂછ નારી’.

૧૭

આની પછી આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીકારેલા પાઠના ૬૦મા કડવાની
૩૭ થી ૩૮મી કડી સુધીનો ભાગ આવે છે:

‘દેહ વિયોગની વ્રેહ-જવાળા

એવો કપટી હોય તેને શું રે કીજે.’

૪૬

ત્યાર પછી કડવું આગળ નીચે પ્રમાણે ચાલે છે:—

સુણી મર્મની વાણી નળનાથ રીઝ્યો,
સુણી પ્રીતવિશેષ મહારાજ ભીજ્યો.

૪૭

સુણી મર્મની વાત નાથે નાર જાણી,
ભાગ્યો ભેદ પછે મનમાં પ્રેમ આણી.

૪૮

દમયંતીને વિરહ વાઘ્યો તે વારે,
આંસુ છોડી મૂક્યાં તીણી વારે.^૧

૪૯

ખેડને વિરહ-વહુનિ થયો પ્રગટ,
પછે તેથી લાગ્યો અંતરપટ.

૫૦

થયું ભેટતાં^૨ મન મરજાદ નાહી,
અંતરપટનું વસ્ત્ર ગયું રે ફાટી.

૫૧

એવી ગદ્ય વાણી બીજો કોણ ભાખે,
એવું કોણ બોલે નળનાથ પાખે.

૫૨

૧. તેણે એક વારે ગુ. ૪.

૨. ભેટવા ગુ. ૪.

અહીંથી પછી આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠની ૬૦મા કડવાની પંખી કડી નોંધાર્થ નય છે અને કડવાને અંતે ઊથલા સુધી પહોંચે છે. 'વ્યવસ્થાકાર ઘરમાં થયો, દેખી નૈવધનાથ રે.' આમ ક્રી. ૧માં આ કડવાની કડીઓની સંખ્યા ૬૫ થાય છે.

ક્રી. ૧માં ૬૧મું કડવું ગુ. ૧ના ૬૦મા કડવાની પંખી કડીથી શરૂ થઈ ૧૧ મી કડી સુધી ત્રીયે પ્રમાણે પહોંચે છે.

કડવું ૬૧

રાગ કેદારો

આસન મૂકી અખળા ઊઠી.

સાયું શુભ દેખીને ધાઈ, લીમક તણી બે દાસી. ૮

પછી ક્રી. ૧માં ત્રીયે પ્રમાણે ઊથલો આવે છે :

ઝથલો

દાસી ગઈ રાજા કને, લેવાને વધામણી;

કહે ભટ પ્રેમાનંદ, હવે કથા કહેશું તેહ તણી. ૯

આની પછી ૬૨મા કડવા તરીકે આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠનું ૬૧મું કડવું નોંધાર્થ નય છે. આમ ક્રી. ૧માં ૬૫ કડવાં થાય છે.

[૬] ગુ. રેનો પાઠ

ગુ. ૩માં આ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠનું ૪૮મું અને ૪૯મું કડવું ભેગું એક તરીકે લીધું હોવાથી, પુસ્તકમાં સ્વીકારેલા પાઠનું ૫૯મું કડવું ગુ. ૩માં ૫૮મું થાય છે. પછી ૫૯મા કડવા તરીકે ગુ. ૧માં ૬૦મા કડવા તરીકે આવતો ભાગ ૧૪મી કડી સુધી ચાલે છે. ૧૪મી કડી પછી ગુ. ૩માં ત્રીયે પ્રમાણે આખ્યાન આગળ ચાલે છે અને ૬૦ કડવાંમાં જ તે પૂરું થાય છે :—

સુપણું કહે હું અપરાધી, નળને દાસત્વ દીધું;
 હવે જીવીને શું કરું શ્યામ તિલક મેં કીધું. ૧૫
 પુણ્યશ્લોક કહે શોક ન ધરીએ, અનલેના તમે દાતા;
 ત્રણ સંવત્સર છાનો રાખ્યો, જ્યમ ઉદરમાં રાખે માતા. ૧૬
 ભીમકે બહુ ભેટ સમરપી, સંતોષ્યો ઘણું રાય;
 નળરાજાએ ઋતુપણું અપાવી સાલકની કન્યાય. ૧૭
 ઋતુપણું ગયો અયોધ્યામાં, થઈ સહુ ઉપર હરખ સબલ;
 ભીમકે પુત્રને વોલાવા મોકલ્યો, નૈષધ ચાલ્યા નલ. ૧૮
 હય ગજ રથ સૈન્ય બહુ આપ્યું, વસુ વસ્ત્ર શૃંગાર;
 નળદમયંતી નિજ પુર આવ્યાં, જાણ્યો બ્રાતે સમાચાર. ૧૯

વલ્લભ

સમાચાર જાણ્યો પુષ્કરે, આસનેથી બેઠો થયો;
 અહંકાર મૂકી પૂજા લઈ, બ્રાતને સામે જાય રે. ૨૦

કડવું ૬૦

રાગ ધવલ ઘન્યાશ્રી

માન મૂકી પુષ્કર ચાલ્યો, પાછો છૂટી ચાલે;
 સેન્યા તત્પર થઈ સંગ્રામે, વારી નળભૂપાલ.
 એ વીર ના'ય વઢવાનો, ગયો છે વિકાર;
 એવે પુષ્કર પાસે આવ્યો, કરતો નમસ્કાર.
 આંસુ આવ્યાં અતિ આશિયાળો, નળચરણ ગ્રહ્યો હાથ;
 નળે વિનય કરી ઉઠાડ્યો, ચાંપ્યા હૃદય સાથ.

હું ગોઝરો છું અપરાધી, વિચાર વિવેક મરજદલ;
 માતાતાતને ઠામ પૂછએ તેની કીધી મરજદલ.
 દેહત્યાગ કરું હું મારો, જીવ્યામાં ધિક્કારજ,
 નળ કહે તારો વાંકે નથી, એ કળિયુગનો વિકારજ.
 આશ્વાસના બંધુને કીધી, ગયા પુર મોઝારજ,
 બુથપતિ પુકરને કીધો, નળે કીધું રાજજ.
 પ્રજા સર્વ કો આનંદ પામી, રાજ ધર્મિષ્ઠે લીધું જ,
 છત્રીસ સહસ્ર વર્ષ સુધી નળે રાજ્યસન કીધુંજ.
 દિવસ દિવસે અધિક લીલા, ધર્મકર્મ શુભ થાયજ;
 પુત્રને રાજ્યાસન આપી, ગયા તે વન માંહજ.
 સ્વદેહે સ્વર્ગને પામ્યો, દેવે કીધું માનજ;
 વદે બૃહદશ્વ યુધિષ્ઠિરને, એ કહ્યું નળનું આખ્યાનજ.
 એવા સુખ ઊકરડું પામ્યો, દાસત્વ ફૂબડું ગાત્રજ;
 નળના દુઃખવિયોગ આગળે, ધર્મતમારું દુઃખ કુણ માત્રજ.
 કાલ અર્જુન આવશે, રાય રખે દુખિયો થાતાજ,
 ઉત્તમ કથા નળની સાંભળી, ધર્મને થઈ શાતાજ.
 સંવાદ બૃહદશ્વ યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તમ નળચરિત્રજ;
 ભાવે કલાવે જે સાંભળે, તે થાય પરમ પવિત્રજ.
 ઋતુપર્ણુ ને નળદમયંતી, યુધિષ્ઠિર ઋષિ નાગજ,
 એને સમરે પ્રાતઃકાળે ત્યાં નહીં કળિને લાગજ.
 સંવત ૧૭૩૩ના વર્ષે કાગણુ વદ નવમી દિનજ;
 એહ દિવસે પરિપૂરણુ કીધું, નળકથાકીર્તનજ.

પ્રહ્મજ્ઞાતિ શ્રેષ્ઠ કહીએ, હરિગુણ ગીત અભ્યાસજી;
 ચતુર્વંશી કુલમાં ઉદય વટપદ્રપુરમાં વાસજી.
 જથા બુદ્ધે કરવું એક જ ગુરુચરણે અનુસરીજી;
 વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કથા, કર જોડી, ઓતાજન,
 જોલો! સર્વ હરિજી.

इति श्री आरण्यक पर्वणि नलकथा समाप्तम् ।

સંવત્ ૧૮૭૩ કાર્તિક શુદ્ધ ૫ બુદ્ધે લખિતંગ જાતી ભગવાનેન
 પદ્માર્થમ ભાઈ પુરુષોત્તમેન, શ્રીરસ્તુ કથાલખસ્તુ. મહારાણા શ્રી
 જાણ્યમસંગજી રાજ્યેતિ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી.

ટિપ્પણ

[નોંધ : આંકડા કડવાની કડીની સંખ્યા બતાવે છે.]

કંડુનું ૧

આ કડવામાં નળની કથાનું પ્રસ્થાન કહે છે, શરૂમાં કવિ શંકરસુત — ગણપતિ, તથા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે અને પછી કંડુનું શરૂ કરતાં ચોતાના આ પદ્યનું પ્રયોજન તે વિષય કહે છે.

૧. નૈપથ તથા જરા જોડવા — નૈપથ-નળરાજ, તેના જશની કથા કવિતામાં જોડવા; નૈપથ — નળરાજનું આખ્યાન રચવાનું આદરું છું : 'નૈપથરામની કથા કહું.' નિપથ દેશ હિમાલય પ્રદેશમાં કુમાઉનો ભાગ હતો એમ મનાય છે.

૨. 'કહું' નું પાંડાંતર 'કવું' પણ સારું છે.

નળરાજ પુણ્યશ્લોક છે — અર્થાત તેનું નામ પવિત્ર — પાવન કરનારું છે :—

પુણ્યશ્લોકો નલો રાજા પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકા ચ વૈદેહી પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ ॥

આર્ણિક પર્વ — મહાભારતનું અરણ્ય પર્વ, જેમાં નળાખ્યાન મૂળ આવે છે.

૩-૪. પાંડવોની કથાનો અનુબંધ કહે છે. અર્જુન શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા કૈલાસ તરફ ગયો છે. ત્રિપુરાર, પશુપતિ એટલે શિવ પાસેથી શિવનું ખાસ અસ્ત્ર પાશુપતાસ્ત્ર મેળવીને વધુ અસ્ત્રો મેળવવા ઈંદ્ર પાસે જાય છે. દરમિયાન યુધિષ્ઠિર આ દુઃખ રહે છે.

દ્વૈતવન — મહાભારતની મૂળ કથામાં કામ્યક વનના નિવાસ વખતે આ બંધુ બંધુ જણાવ્યું છે. પાંડવો પહેલવહેલા કામ્યક વનમાં ગયેલા, પછી થોડો વખત દ્વૈત વનમાં ગયેલા; અને ત્યાંથી પાછા ફરી કામ્યકવનમાં આવેલા. કામ્યકવન સરસ્વતી નદીને તીરે આવેલું હતું.

કાલકેતુ, પુલોમા — આ ખોટાં નામો છે. મહાભારતની કથામાં પુલોમા અને કાલકા એ એ દૈત્ય સ્ત્રીઓના પુત્રો પૌલોમ અને કાલકેય નામના દૈત્યોનો વધ અર્જુનને કરેલો હતો છે.

૫. પુનરર્પ — હજી પણ, હજી સુધી એવો અર્થ લેવા જેવો. હજીય પાર્થ પાછો ન આવ્યો; શું ભાર્થએ ક્યાંક નવ નેગ — નવો સ્તેહ કે નવો સંબંધ કીધો હશે? અમને ભૂતીને ખીજે ધર કરીને રહી ગયો કે શું? — એમ મનમાં યુધિષ્ઠિરને ઉદ્વેગ — ઉચાટ બપન્યો.

૬. પાંડવે — યુધિષ્ઠિરે.

૭. પાંડવ — ચાર પાંડવો હતા તે.

૮. અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું તે તેથી આંખમાંથી આંસુ પડ્યા લાગ્યાં — ઋષિના પગ દાખતાં દાખતાં.

૧૦ થી ૧૭ સુધીમાં પ્રેમાનંદે જે ચિત્ર દોર્યું છે, તેનો ભાવ મૂળ મહાભારત પરથી નથી; કવિએ પોતે તે ઉમેર્યો છે.

૧૦. ધર્મ એટલે કે ધર્મરાજ — યમના પુત્ર યુધિષ્ઠિર. અર્જુન ઊડી ગયો — ચાલી ગયો. તેથી સવ્યસાચી — અર્જુન અવળા-સવળી — અચારનવાર? સીધી કે આડકતરી રીતે? પ્રસંગે કે અપ્રસંગ યાદ આવીને સાલે છે. જેમ કે, ૧૧ થી આગળ એવા પ્રસંગ કહે છે.

અર્જુન સવ્ય એટલે કે ડાબે હાથે પણ બાણ મારી શકતો, તેથી સવ્યસાચી કહેવાતો.

૧૧. કામનો કંટાળો ધરાવતા છોકરાઓ આજ પણ આમ જ કરે તે તેનું દુઃખ વડીલોને થાય છે.

દાતણ માટે મોટું ઝાડ લાવે, તેમાં હાસ્ય અને છલુકો ખતે વ્યક્ત થાય છે.

૧૨. કદાચ માગી જોઉં — આમ તો ન જ માગું, કેમ કે ખાણું કે કાંઈ વળશે નહિ; છતાં કદાચ જો માગું તો. ત્રીજે પાંક્તર છે તે સાદા કથન કરતાં આ પાંક સરસ છે.

પ્રાતસામગ્રી — દાતણપાણી.

૧૩. સાધુ — ભલો સારો માણસ છે; ભીમની જેટ રોપ નથી આણતો. પણ તેનું વાંકું ખીજું.

૧૪. પ્રેમાનંદ-યુગમાં આપણા સમાજમાં આવા શુકન-અપશુકન જોવાનું હતું એમ સૂચવાય છે.

૧૫. દ્રૌપદીને મોકલું — દાતણ લેવા. તે લાવે એવી આજ્ઞાકિત છે, શુશ્રૂષાવાળી છે; પણ એમાં વાંધો ખીજો છે. સ્ત્રીનું હરણ થવું જૂના કાળનો સમાજરોગ છે. હરણ કરીને લગ્ન કરવાની એક રીત જ અંકાયેલી જોવા મળે છે.

૧૬. ગાંજીવપાણિ — ગાંડીવ ધનુષ્ય જેના હાથમાં છે તે અર્જુન. ‘એમ, એક દાતણપાણીની જ વાતની આવી પીડા છે. તો ખીજું તો શું શું કહું?’ — એ લાવ. આ પ્રકારની સેવાચારીની અપેક્ષા રાખવી અને તે ન પુરાય તો દુઃખ થવું, એ આજે પણ આપણા સમાજના વૃક્ષોનો સંસ્કાર છે. તેમનેય અર્જુન જેવો આજ્ઞાધારી આમ જ વહાલો લાગે છે.

૧૭. પારથ એટલે પાર્થ — પૃથાનો પુત્ર — અર્જુન; તેના પાખી એટલે પાખે - વિના - સિવાય.

૧૮. વિયોગ પડ્યો — પ્રિય અને આજ્ઞાકિત એવા અર્જુનનો. એક તો વનવાસનું દુઃખ અને તેમાં વળી અર્જુનનો વિયોગ પડ્યો છે! — આ બમણું દુઃખ છે.

૧૯. હારી — હાર્યા. ‘નારી’ના પ્રાસ માટે રૂપકર. અથવા તે સર્વના અમો હારી — હારનારા થયા છીએ, એમ બેસાડવું હોય તો બેસાડાય.

નારી — દ્રૌપદી પીડા પામી : વસ્ત્રહરણની. રાજ્ય ઇન્ન તો ગયું; ઉપરથી એ થયું કે સ્ત્રીની રાંજક થતી જોવાનું પણ દુઃખ આવ્યું. આવી તેની હદ થઈ, એ તો ખીજા કોઈને ન થઈ હોય !

ન-૧૫ .

૨૦. વૈરાગ્ય — ઉદ્વેગ, ખેદ, નિરાશા એ અર્થ સમજવો ઘટે.
 ૨૨. તેવી રૂપવાન ને નળની નારી — એટલે કે રાણી હતી.
 જુઓ 'નારી' નું પાઠાંતર 'રાણી.'

૨૫. કાં મૂકી ભમયંતી — ભમતી રડતી કાં = ક્યાં અથવા કેમ — શા માટે મૂકી? 'કાં' નું પાઠાંતર 'કાંઠાં' 'ક્યાં' અર્થ લેવા તરફ વાળે. 'કેમ' પ્રશ્ન આગળ આવ્યો જ છે.

૨૬. સમદુઃખીની વાતથી ધીરજ ને હૈયાધારણ આવે છે, સાંત્વન મળે છે.

કડવું ૨

નળની કથા શરૂ થાય છે. નળનું રાજ્ય અને પુષ્કરની અદેખાઈ; તેથી પુષ્કર વનવાસ કરે છે અને નળ એકલો રાજ્ય કરે છે; ને લગ્ન માટે કન્યાઓ જુએ છે.

૩. જુધપતિ [સં. યુદ્ધ + પતિ] સેનાપતિ

૪. નક્ષાત [સં. ન + ક્ષત્ર] નક્ષત્ર; સામે ટકી શકે એવા કોઈ ક્ષત્રિય વિનાનું [('પૃથ્વી') નક્ષાત કરી' એમ સમજવું.]

શાત [સં. શો - જ્ઞાત] શાતન; નાશ; નિકંદન.

દિગ્વિજે — દિગ્વિજય ('ભજે' ના પ્રાસ સારુ રૂપાંતર.)

ભજવું — ને આશરે જવું, તાબામાં થવું.

૫ થી ૧૦. નળરાજ્યના રાજ્યનાં ગુણગાન. 'અતિશયોકિત.' જોકે, 'કનકે (નળના જ) કોશર ભરિયા'; ભિક્ષુક અને ભીખ તો ત્યાં બિમાં જ રહ્યાં! છતાં ચોરી નથી થતી. ક્ષત્રિયધર્મ એટલે દાન-મોશ્વરમાવશ્ચ. દાનવીર રાજા બતાવવા પણ જન્યક પ્રજા તો હોવી જ ઘટે ને? પ્રેમાનંદકાળમાં ઉત્તમ રાજ્યવહીવટનો ખ્યાલ આ ઉપરથી કરાય.

૮. ગામમાં અધે ધર્મ પ્રવર્તતો હતો. એટલે શું તે પછી કહે છે.

૧૧. પશ્ચ [સં. પશ્ચ] પશ્ચિમ. 'જશ' સાથે પ્રાસમાં આ
રૂપ લીધું.

હાત્રિયને ઈર્ષા પારકાના ઈશ્વરભાવની થાય. અદેખાઈનો જિગમ
દેખાડવા પણ નળનું રાજ્ય ઉત્તમ ચીતરણું જોઈએ. સરખાવો પાંડવોનું
રાજ્ય અને દુર્યોધનની ઈર્ષા. ભાઈપિત્રાઈઓમાં ઈર્ષા એ હિંદુ જ્ઞતિમાં
જૂનેથી ખતાવાતો દોષ છે.

'ધર ત્યાગ કીધું' — સંસ્કૃત ચી-રૂપ પેઠે આવો પ્રયોગ જૂનેથી
ગુજરાતીમાં સ્વાભાવિક છે. આક્રી 'ધરનો ત્યાગ કીધો' શુદ્ધ લાગે.

વૈરાગ્ય ઈર્ષાજન્ય છે; ખરે નથી. સરં અશક્તિમાન્
મર્વેત્ સાધુઃ ।

૧૩ થી ૧૬. પુષ્કરનો વૈરાગ્ય. સરં ભર્તૃહરિ —
શય્યા ભૂમિતલં . . .

પણ આ તો ઈર્ષા-વૈરાગ્ય છે. એટલે વનમાં મળી શકતાં
સાધનોથી પણ આશ્વાસન તો રાજ્યનું જ મેળવવાનું છે ને? એટલે
'વન તણું માનસી રાજ માંડ્યું' — તેમાં મૃગ ઘોડા છે, દુમ
બારણે પ્રતિહાર = પહેરાવાળા કે દરવાન રૂપે જિભાં છે; ભુંડ હાથી છે,
પૃથ્વી વનના 'માનસી' રાજને સૂવા માટે પરજંગ [સં. પર્યંક]
પલંગ છે.

આવા રાજ્યને પણ, નળના રાજ્ય પેઠે જ, ભય નથી. શત્રુની
ચડાઈનો કે ચોરનો પણ ત્યાં ભય નથી. અંનેનાં રાજ્યો સરખાં જ
વૈભવશાળી છે. સરખાવો ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકનો શ્લોક :—

મહીશય્યા શય્યા વિનુલમુપવાનં મુજલતા

વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોડ્યમનિલઃ ।

સ્ફુરદ્દીપશ્વન્દ્રો વિરતિવનિતાસઙ્ગમુદિતઃ

સુખં શાન્તઃ શેતે મુનિરતનુભૂતિર્નૃપ ઇવ ॥

૧૬. આમ પુષ્કરે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્યાસન માંડ્યું; અને એ
રીતે તેણે મનને અચલ કરીને વશ કીધું = એમ પોતાના મનને વાળ્યું.

‘અચલતે’નાં પાઠાંતર જુઓ. ‘અચલ તે’ એમ પદચ્છેદ કરીને અર્થ લેવાય. અથવા ‘અણુ - ચાલતે’, ‘અ - ચલતે’ = ન ચાલવાથી, લાચારીથી એમ પણ અર્થ ઘટાવી શકાય.

૧૮. પુષ્કરનો કાંટો ગયો એટલે નિષ્કંટક રાજ્ય થયું.

૧૯. ‘અંશ વંશ (અંગેનાં) લક્ષણે’ અથવા ‘અંશ વંશ (અને રૂપ રંગ વગેરે) લક્ષણે પૂરણુ’ એમ અર્થ લેવાય.

અંશ — માતાપિતા વગેરે; અને વંશ — કુલ.

નારદમુનિ આવીને દમયંતીનાં વખાણુ કરીને નળરાજનના મનમાં તેને માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરે છે, એવું મહાભારતમાં નથી. ત્યાં તો, નળ તેમ જ દમયંતી લોકો પાસેથી એકબીજાનાં વખાણુ સાંભળી એકબીજા પ્રત્યે અનુરાગવાળાં થાય છે, એવું છે.

કંડનું ૩

ત્યાં નારદમુનિ આવે છે. યોગ્ય કન્યા અંગે એ વચ્ચે વિચાર થાય છે. નારદ નળને દમયંતી નામની કન્યાની વાત કરે છે.

૪. ‘શોક કરી નળ બોલિયો’ કન્યા મેળવવા મથતાં છતાં હજી નથી મળી તેનો શોક.

૫. ‘મારે (માટે) કે નારી બ્રહ્માએ નિર્મી છે...’ એ અન્વય.

નવખંડ એટલે પૌરાણિક ભૂગોળ પ્રમાણે પૃથ્વીના ૯ ખંડ (પ્રધાત્ત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભારત, હિરણ્યમ, ને ઉત્તરકુંડુ). સપ્તદ્વીપ એટલે પુરાણાનુસાર પૃથ્વીના સાત મોટા વિભાગ (જંબુ, કુશ, પ્લક્ષ, શાલ્મલિ, કૌંચ, શાક અને પુષ્કર). — અર્થાત આખી પૃથ્વીમાં એવો ભાવ સમજવો.

૬. કાંઈ કોટ — કોટી, કરોડો — કન્યા છે. ‘કાંઈ’નું પાઠાંતર પણ જુઓ.

૯. તે તો ઘડતે ઇચ્છે નહીં, એવી અસૌકિક છે. નળના 'કાંઈ કોટ કન્યા છે' એવી ગર્વવાણીને અનુરૂપ જોરવાળો ઉત્તર.

૧૦. '૨' નું પાઠાંતર 'ને' (અને) જુઓ.

૧૧. 'રાજ્યાસન કરવું' = રાજ્ય કરવું એ અર્થ. (જુઓ 'રાજ્યાસન' (૩. ૩) = સિંહાસન, રાજગાદી.)

વિદર્ભ દેશ — આજનો વરાહ પ્રદેશ.

૧૨. તારુણી — તરુણ સ્ત્રી; અહીં યુવાન પત્ની અર્થ.

૧૫. 'ત્યાંહાં પૂછીને ખરું કીધું' — એ વાત ખરી છે એવી ખાતરી કરી.

૧૬. વરદાન આપ્યું તેની નિશાની તરીકે, 'એધાણી એટલી રાખે' (જુઓ પાઠાંતર — 'રાખજો' ઇ. ૦.) કે, તેમનાં 'નામ મારે નામે પાડજો.'

૧૭. 'કેટલે દિવસે' — કેટલેક દિવસે; તેના સમયે.

૨૦. 'નળ, મેં — મારાથી — ઉપમા ન અપાય'. 'મેં' નો આવો પ્રયોગ આજે કેટલીક તળપદી બોલીમાં સ્ત્રીઓમાં બોલાતો સાંભળાય છે.

કડવું ૪

નળરાજા યોગ્ય કન્યાનું નામ સાંભળી તેના રૂપ વગેરેની પડપૂછ નારદને કરે છે. નારદજી હમચાંતીના રૂપનું વર્ણન શરૂ કરે છે.

૨. 'તેનું વખાણ કહો' — વિગતે વર્ણન, વિશેષ આખ્યાન. 'કહો' નું 'કરો' પાઠાંતર જુઓ.

૩. શેષ — હજાર મોંવાળો શેષ નાગ.

૪. 'બુદ્ધ્યમાને' [સં. બુદ્ધ્યમાન કૃદંત પરથી ?] પદનાં પાઠાંતરો જુઓ; પદાર્થ એવો લાગે છે કે, 'બુદ્ધિ પ્રમાણે; યથાબુદ્ધિ'.

૫. સોહાગ — શોભીતું; સુંદર.

૭. વિરંચિ — બ્રહ્મા.

૮. ગેરો — ગરેલો ભૂકો; રજ.

૯. નળની ઉત્કંઠાસૂચક જ આ પ્રશ્ન છે તે પણ શંકાભાવ નથી. સર. અર્જુનનો ગીતામાં પ્રશ્ન અ. ૪-૪. — આવો જ મળતા રૂપનો છે.

વખાણુભાવ ન પહોંત્યો — વખાણ કે વર્ણનની વસ્તુ પહોંચી નહિ, એટલે કે તે યશોભર લાગતી નથી.

૧૦ થી ૧૨. નારદની ઉત્તર-ચાતુરી પણ પ્રશ્નને અનુરૂપ છે. તું નળ અવતર્યો એટલે તેને હવે અવતારી છે, એવું મીઠું સૂચન નળને તરત ગમી ગયું !

ભેદ — મર્મ, રહસ્ય.

૧૩. 'નેત્ર (તથા) બ્રહ્મટી દેખીને મીન, ખંજન (અને) મધુકર વન જલ કમલ ઘર કીધાં' — એ અન્વય. મીન તથા ખંજન પક્ષી નેત્ર જોઈને અને મધુકર બ્રહ્મટી જોઈને, એમ સમજવું. મીન જળમાં, ખંજન વનમાં, તે મધુકર કમળમાં ગયાં.

૧૪. વેસર — તથ; વાળી.

કલાકર — મોર; કીર — પોપટ; ધીર — ધૈર્ય; ધીરજ.

૧૫. વાઢયું — કાપ્યું. બુઝો પાકાંતર.

પરવાળી — પરવાળું; પ્રવાલ. 'કાળી'ના પ્રાસ ખાતર કવિશ્લેષ.

૨૦. માંઝ — મધ્યે, — માં.

કાગવાંઝ — કાકવાંઝા, કાકવાંધ્યા; એક જ વાર ફળનારી.

કડવું ૫

નારદજી દમયંતીનું રૂપ-વર્ણન આગળ ચલાવે છે. તે સાંભળી નળ તેને પરણવા મન કરે છે, ને તેને કામનો અગ્નિ સતાવે છે. તેની શાંતિને માટે નળ વન જાય છે.

૨. વદી — ગર્ભ, પરવરી.

ઘટી = ઓછી ઊતરી; ઊતરતી ગણાઈ.

૪. સાંભળતો = 'સંભળાતો' સમજવું જોઈએ.
'(દમયંતીનાં)' નેપુરતો નાદ સંભળાતો સુણી ગંધર્વનો સાથ બળતો' એમ અન્યથા.

૫. ભજિયું = ભજ્યું; વર્ણ થકી — વર્ણથી; તે એટલે દમયંતી; તેણે ચંપકને ભજ્યું એટલે તેનો રંગ પોતે લીધો.

૬. વખાણું = વર્ણવું; કહું. મર્જન = માર્જન? લેપની સામગ્રી. રોળ = ઢગલો. કલોલ = કલ્લોલ; મોળું.

સોળ શૃંગાર નીચે મુજબ જણાય છે :— મર્જન, ચીર, હાર, તાંબોળ, ચંદન-અરગમ્મનો રોળ, શીશકૂલ, રાખડી, ચૂતી, ગોફણો, કટિમેખલા, ગળુંબંધ મુક્તાહાર, કંકણ-ચૂડી, તુપૂર, અણુવટ-વીંછુવા, કલ્લાં.

૮. કંઠે નવરંગ (એટલે કે નવરંગી રત્ન જડેલો) ગળુંબંધ છે; બે સંગ (એટલે બે સ્તન સાથે) હેમ (= સોનાનો) મુક્તાહાર છે — એમ અન્યથા છે.

શકે — જાણે કે; એમ લાગે છે કે, ગિરિશૃંગ ભંગ કરીને (વચ્ચેથી ભાંગી નાંખીને) હાર રૂપી ગંગા (બે સ્તન) વચ્ચે વહે છે.

૯. રૂપે રતિ સરખી પણ હારી, એ અર્થ લાગે છે. જુઓ પાસંતરો:

૧૦. કલોલ = કલ્લાં. કણકે = કણજુણ ધ્વનિ.

૧૧. આળે — જુઓ પાસંતર.

લોઈ — લૂઓ.

૧૨. 'ન હોઈ' = ન હોય, નહીં હશે. પ્રાસ ખાતર 'હોય'નું 'હોઈ' કયું લાગે છે.

૧૨. સાગરમાંથી મથીને કાઢેલી જાણે રંભા અપ્સરા!

૧૩. આફળે = અફળાય; 'પરણ્યાને' = પરણવાને, પરણવા માટે. સર ૧૬, 'પરણ્યાની')

૧૫. સર્વસ્ત — ‘સર્વસ્વ’નું પ્રાસ માટે ફેરવેલું ૩૫.

હિમ એટલે કે હિમાલયમાં જઈને અસ્થિ ગાળ્યાં હશે એટલે કે તપ કરીને દેહ પાડ્યો હશે, તે (પુરુષ) હરિવદની — ચંદ્રમુખી-દમયંતીને પરણશે.

૧૬. ‘સખળ વખાણ સાંભળીને’. સખળ = જખરું, મોટું ભારે; ખૂખ.

અવટાયું = ઊકળ્યું [સર૦ ઔટના હિ.].

પરણ્યાની = પરણવાની; પરણવા માટેની.

૨૦. નીલાં વસ્ત્ર પહેરવાનું કારણ — મૃગયા માટે એ રંગનાં વસ્ત્ર પહેરાતાં હતાં. (જુઓ ૬-૨)

કંકવું ૬

નળરાજ વનમાં એકલો જાય છે. વનનું વર્ણન. ત્યાં એક સરોવર છે, તેમાં સુવર્ણ-હંસ જોઈ રાજા કામ-જ્વર ભૂલે છે ને હંસને પકડે છે.

૨. નળ વ્યાકુળ થઈને વનમાં મૃગયા માટે ગયો અને માન-સર અર્થાત્ કૈલાસ પાસેના માનસ-સરોવર પર પહોંચ્યો એવું મહાભારતમાં નથી. ત્યાં તો તે પોતાના અંતઃપુરના અગ્નીયામાં જ હંસોને જુએ છે, અને તેમાંથી એકને પકડે છે.

૩. ‘રમ્ય’ના પ્રાસ માટે ‘ગમ’નું ‘ગમ્ય’ ૩૫.

૪. સર૦ ૧૪-૧૨. વારુ = સારું; સુંદર

અંક જુઓ પાઠાંતર. ટીપમાં ‘અનંક’ = અ-સંખ્ય, અનેક ?

વણસડો = વરસડી ? (અકુલ, બોલસરી)

વંક (?)

૫. ‘મગીણી’ — આ પાઠ બરોબર શુદ્ધ લાગતો નથી. મરેઠી — અક્ષલકરાના છોડવા.

૬. સાદડિયા — સાદડ ઝાડ (અર્જુનવૃક્ષ ?).

૭. શાખે (ફેરીની) જેવી મીઠી. જુઓ પાઠાંતર ‘સાકર’.

૮. નેત્ર — નેતર (?). 'બેહુ' — બહુ ? જુઓ પાકાંતર.
 ૧૦. સખલ = ખૂમ (સરં ૫-૧૬).
 ૧૧. કામજવરને લઈને એમ સૂચવે છે.
 ૧૨. 'જેમ મદનગલતા ગળ ત્રાડે, (તેમ) મુખે મોટો શબ્દ કરે' — એ અન્યથ.
 ૧૪. સોપણ = સુવર્ણ.
 ૧૫. અનુકંમી = અનુક્રમે; એક પછી એક કરીને અનેક દેશો જોયા, એ ભાવ.
 ૧૭. કીધો જોઈએ = કરવો જોઈએ.
 ઈશ્વર = રાજા.
 પૃથ્વી માંહે = જમીન ઉપર (સરોવરમાં નહીં).
 ૧૯. મોણે મોણે = ધીરે ધીરે. (જુઓ પાકાંતર) [સં. મનાક્]
 ૨૦. લઘુલાઘવી = પેચ; યુક્તિ.
 ૨૧. પંખી પું છે.

કડવું ૭

હંસનો વિલાપ. હંસીઓને અતિમ વાડ્યો કહે છે. નળરાજા અભયવચન આપે છે.

૧. પાપ પું તરીકે વાપયું છે.
 ૨. નિર્દયા — નિર્દયતા; અદયા.
 માણસો પક્ષી-સૃષ્ટિને માટે ભક્ષક શિકારી જ હોય છે. અફસોસ કરી અંતે કહે છે — 'મારે મરવું, છે એને ભક્ષ'] (૯-૫)
 ૬. આલે = એળે; ફેગટમાં (જુઓ ૫-૧૧).
 તે નિધન થશે = તેનું નિધન — મરણ થશે.
 ૮. ગ્રહો — ગ્રહેલો નાથ નારીએ દીઠો, એ અન્યથ.
 ૧૦. શાપ આગળ ખરો પડે છે.
 ૧૯. એમ વિચારીને નળ હંસને કહે છે, — 'તમો હંસ વિશ્વાસ રહો — વિશ્વાસે રહો, વિશ્વાસ રાખો કે, હું નાશ કરવાનો નહિ.'

કડવું ૮

નળ-હંસ-સંવાદ. હંસ પાછો આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી નળના કબજામાંથી છૂટી, ઘેર સૌને મળી લે છે ને પાછો નળ પાસે આવી જાય છે. નળ હંસને લઈ વનમાંથી ઘેર પાછો જાય છે.

૨. આસનાવાસના = આશ્વાસન; દિવાસો.

૩. હૃદયા = અધ્યા.

૭. (મરણની) ખટખટ = ચિંતા, ઉચાટ.

૮. પ્રાસ ખાતર 'પ્રાણ'નું 'પ્રાણી'.

૧૧. સાખી = સાક્ષી.

૧૩. ત્રાહિ ત્રાહિ કરીને = તોળા તોળા કરીને; અકળાઈને.

(હંસે જે સમ ખાધા તે) સમ તણો વિચાર તું જાણે, પરમેશ્વર જાણે.

૧૪. તારી પ્રતિજ્ઞા છે માટે મૂકું છું. તે મુજબ જો પાછો નહિ આવે તો કટક ચડાવીશ કે ન્યાત બહાર કાઢીશ, એમ જોઈને જ કરી શકું એમ છું?

૧૬. કાગ અને અમે હંસ એ એમાં શો અંતર? શું અંતર - શો ફરક?

૨૦. પેર = રીતભાત; વર્તણૂક.

કડવું ૯

નળરાજા અને હંસ સાથે રહે છે. એક પ્રસંગે વાતમાં વાત નીકળતાં નળને દમચંતી સાંભરી અને એ મિત્રો વચ્ચે તે અંગે વાત થઈ. નળે હંસ પાસે દમચંતીનો હાથ મેળવી આપવા માગણી કરી.

૩. વીર = ભાઈ; ભાઈમિત્ર.

૬. વેહની = વિરહની (પોતાને ઘર છોડવું પડ્યું તેના કે નળ એકલો હતો ને ભાભી પિયેર ગયાં છે તેથી નળના.)

૧૧. કહીએ = કહો (?) ‘ભાઈ, કહીએ, તે બોલ્યું પાળશે?’
— એ અન્ય થાય. (જુઓ નીચે પાકાંતર).

૧૩. નળના ઉત્તરની વાક્યાતુરી નોંધપાત્ર છે.

સર્વથી = સર્વથા (?)

૧૪. વાયક વેદ = વેદવાક્ય. ધર નહીં આવો, એ વેદવાક્યની પેઠે નક્કી.

રિસાવ્યાનું = રિસાવાનું; ગયાની = જવાની. ભૂતકૃદંતનો આવો ઉપયોગ નોંધપાત્ર છે.

૧૬. ચાંચ ઘસતી એ પંખીનું ચિહ્ન = લક્ષણ છે. તે મુજબ ‘ત્યાં ચાંચ ઘસું’.

૧૮. કારણરૂપે = સ્ત્રીમાત્રના રૂપ ઇતિ લક્ષણોના મૂળ કારણ કે ખીજ રૂપે; રૂપગુણના ભંડાર રૂપે.

કડવું ૧૦

હંસ નળની માગણી સ્વીકારી વિદલ્ જવા તૈયાર થયો. નળે આઠ દિવસનો વાયદો કર્યો. ભીમકે રાજાની વાડીમાં હંસ પહોંચ્યો. ત્યાં દમયંતી હતી તે એને પકડવા લાયક છે.

૬. ભાય — ‘ભાઈ’નું રૂપાંતર પ્રાસ માટે.

૮. ભૂપ કહે, હે હંસ, પ્રયાણને વિષે — તું પ્રયાણ કરે છે ત્યારે — મેં (મારાથી) કેમ કહેવાય? — મારાથી મરણની વાત જોવું અશુભ ન કહેવાય. છતાં કહું છું —

૧૩. પૂતમની ‘મધ્યા યામિની’ — મધરાત.

મહાભારતમાં દમયંતીને સખીઓ સાથે દૂત રમતી જણાવી નથી. સખીઓ સાથે ખગીયામાં ફરતી હોય એવું જણાવ્યું છે.

૧૫. હરિવદની = ચંદ્રમુખી. સાવળું = પંખી (લાડમાં).

૧૭. આળ = નકામું, ખિનજરૂરી (?)

(પંખી પકડતી વખતે ઝાંઝરનો અવાજ નડે.)

કંડવું ૧૧

હંસ પકડાઈ જાય છે. દમયંતી તેને નળ વિષે પૂછે છે. હંસ જવાબમાં નળનાં વખાણુ કરે છે.

૧. હંસને પકડવા દમયંતી પોતાનો કરકમળ ખતાવવાની જે યુક્તિ વિચારે છે તેનો કશો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી.

૨. ધીરે = વિશ્વાસ મૂકે. (જુઓ કંડવું ૧૨-૮ માં પણ).

૩. ચહેખચો — લીલ અને વનસ્પતિથી ભરપૂર હોજ.

૭. ગાઠુઓ = ગઠિયો; પક્ષો. ગાઠવું — છેતરાવું.

૧૦. ખોલ દેવો = કોલ આપવો. હાથેથો = હાથ થકી; હાથમાંથી. સખળ = ભારે, જખરું, મોટું.

૧૧. કશી = કેવીક.

૧૩. જેણે નળ દીઠો નહીં તે નર નર નથી પણ રોઝ છે. જેણે કાને સાંભળ્યો નહીં તેના કાન વૃક્ષનાં ડાઝ — ખમોલ છે.

૧૬. કળકળી = કળકળાવે; કળકળુ કે લાગણીના જુસ્સાથી.

૨૦. તેણે = તેથી કરીને. (પાઠાંતર પણ જુઓ.)

કંડવું ૧૨

હંસ નળનાં વધુ વખાણુ કરે છે. દમયંતી તે પરથી મોહીને તેને પરણાવી આપ એમ હંસને વિનવે છે.

૨. રવિસુતનું જુગમ — એ અશ્વિની કુમારોની જોડી. વાટ નાખરી — પડીને ભાગી જવું.

૪. 'ધશ્વિરજુદ્ધથી' — જુઓ પાઠાંતર.

૮. ધીરે — વિશ્વાસ કરે (જુઓ ૧૧-૨)

૯. અગ્નિનાં અડતાલીસ રૂપ — મૂર્તિ કહેવાય છે. તે જાણે તેની સ્ત્રીની રક્ષા કાળે તેણે ધરી છે!

૧૦. રખે ફરતી નારી — રખેને અમારી સ્ત્રીઓનું મન નળ ઉપર ફરે.

૧૨. બળતું — બળતરા.

૧૩. જે ઇચ્છા મનમાં રાખીને માણસ કાશીએ જઈને કરવત માથા ઉપર મુકાવે, તે ઇચ્છા એને બીજે જન્મે ફળે, એ માન્યતાનો ઉલ્લેખ છે.

૧૫. તમ કરતાં = તમે કરો તો, તમારા કરવાથી; તમારી મારફત.

૧૬. જે = કે.

૧૭. ખપ કરીને = ફીક ખપતી વાત છે એમ સમજીને; પ્રયત્ન કે ઊછળે કરીને.

૧૮. સાત કંમનો — સાત પગલાંનો. સાથે સાત પગલાં ચાલીએ તો મૈત્રી થાય, એ ભાવ. સર ૦ સપ્તપદીનો વિધિ.

કડવું ૧૩

હંસ દમયંતીની વિનંતી કબૂલ રાખે છે. દમયંતી હંસને નળ પાસે જવા વિદાય આપે છે. હંસ નળ પાસે પહોંચ્યો. નળ તેને દમયંતીનું રૂપ કેવું છે તે પૂછે છે.

૨. મળતાને = મળતિયાને; મિત્રને.

૩. અફણિયે — આફણીએ — આપમેળે. વહેલો વિવાહ પહેલો = વિવાહ પહેલો જ — વિવાહ થાય તેથી વહેલો અહીં આવી રહેશે. જુઓ પાકાંતર.

૫. વહેવાયું — છેતરાયું.

અહીં હંસ દમયંતીને દેવો પણ નળનાં રૂપ ધરીને વરવા આવશે કાઢવાનાં એવી ચેતવણી આપીને, દેવોને પારખી કાઢવાનાં ચિહ્નો અર્તાવી જાય છે; પરંતુ પછી ૨૮મા કડવામાં સ્વયંવર પ્રસંગે કવિ દમયંતીને એ ચિહ્નોના જ્ઞાન વિનાની વળુવે છે.

૬. વહેશે — ભેદ, તક્ષાવત. વિરજ — મેલ કે ધૂળ વગરનાં. દેવોને પસાનો નથી થતો એવી કલ્પના છે. તેથી વસ્ત્ર વિરજ રહે.

૭. કરે = કરજે. લખે = લખજે.

મહાભારતમાં આ પ્રસંગે દમયંતી પાસે જાનો પત્ર લખાવ્યાનો ઉલ્લેખ નથી.

૧૨. વળતું = 'વળતી'; પછી. (પ્રાસ ખાતર ફેરફાર ?)

૧૪. ગૂઝ = ગુહ, ગુપ્ત.

વહાલાં = સગાંવહાલાંથી જે ચોરી રાખી હોય, ન કહેવાય તેથી, તેથી જે ગૂઝતી વાત તે મિત્રને કહીએ.

૧૬. વૃદ્ધ = પીઠ, ઘરડા સમજણ તરીકે તમે વાત કરી છે. નાના છેએ કરેલી છોકરમત વાત નથી.

૨૦. નળ પૂછે, કેવી છે (તે) રૂપ વિસ્તારી કહે; (એ જાણવાની) મુજને રહ થઈ છે. — એ અન્વય.

કંડવું ૧૪

નળ હંસને કુંદનપુર વિષે પૂછે છે. હંસ તે નગરનું, દમયંતીની વાડીનું વર્ણન કરી, પોતે ત્યાં કેવી રીતે કામ શરૂ કર્યું તે કહે છે.

૫. પ્રસ્થાને આણ્યું = પૃથ્વી પર આણ્યું એવો અર્થ લાગે છે.

૬. નિર્વૃત્ત = સંતુષ્ટ; સુખસંતોષવાળું.

૭. વાસ-સુખ = તે નગરીમાં વાસ કરવાનું સુખ.

૮. નિશાચર = ચોર; દિશાચર = ગામ બહાર ગમે ત્યાં રખડી ખાનારું.

જુગ્મ-કપાટ — એ ખારણાંની જોડ. જુગ્મ — જુદાં. આડે પહોર ખારણાં ઉઘાડાં રહે છે; ચોરીનો ભય નથી; એમ બતાવે છે.

૧૦. ભુવન ત્રણ વ્યતિરેક — ત્રણ ભુવનમાં વ્યતિરિક્ત — શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.

૧૧. સપ્તભોમ = સાત માળ; વ્યોમસમાને = વ્યોમ સમાન જિંયા. 'દશ સહસ્ર' એટલે અનેક, ઘણી એ ભાવ.

૧૨. વાળો સર ૬ - ૪; આંખાશાખ શેલડી = (સરખાવો ૬ - ૭) શાખ સરખી શેલડી.

૧૫. ખલો = એખરો? જુઓ પાકાંતર.

વચણ પંખી રચણ બોલે — રેણ — રાત્રિને સમયે પંખી વેણ — વચન બોલે?

ડોલે રાગ ગીરજ — હે રાગ, (એ પંખીઓના મધુર અવાજથી) ગિરિ — પર્વત પણ ડોલી ઊઠે. જુઓ નીચે પાકાંતરો.

૧૭. બેલડીએ = બેની બેડમાં, સાથે.

કડકું ૧૫

હાંસે દમયંતી જોઈ તેનું વર્ણન કરે છે અને નળને કહે છે કે, તે તમને વરવા માગે છે અને એ રીતે દૂતવ ફણું છે.

૩. 'બોમ' — આકાશમાં ચંદ્ર અને 'ભોમ' — પૃથ્વી પર દમયંતી, એમ બે સોમ હોય એવી સામાસામી શોભા હતી. વદનરૂપી ઇંદુમાં જે ટપકીઓ છે, તે જાણે ઊકુગુણ — તારાઓનો સમુદાય પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યો હોય એમ દેખાતો હતો.

૪. 'ભિભે અમિનિધિ' — અને ચંદ્ર.

૫. 'ધમ્મિલ' — ચોટલો. 'ધરાધર' — શેપનાગની ઉપમા આપીને વર્ણવે છે.

૬. કુરંગના જેવી દગ — આંખની ચપળતા છે. જાણે ખંજન પક્ષી જાળમાં પડ્યાં ન હોય! નેત્રની અણીના અગ્રે શ્રવણ — કાનને વેંચ્યા. મતલબ કે, તેની આંખની અણી એટલી લાંબી હતી. નેત્રો કાન વીંધવા માટે જાણે સોય જ થઈ રહ્યાં. જુઓ 'સોય'નું પાકાંતર.

૭. અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કરડોલા = કરડલાં? (કરડું = સ્ત્રીઓના કાનનું ધરેણું.) શરાસન — ધનુષ્ય, શરાં — ખાણ, બે ભુજ એટલાથી ખાણ છોડી શકાય છે, તેની ઉપમા સરખાવો. ૨૫, ૬. કાનની બે અકોટી તે સૂરજ ચંદ્ર જેવી છે.

૮. દ્વિજ = દાંત, હીરા જેવા છે.

‘સૂત્રહાર કસોટી’ (સ્પષ્ટ નથી સમજાતું.)

૯. દમયંતીના આનન = મુખ ઉપર (તેના નાક જેવો) કીર = પોપટ અને (નાકની વાળી પરનો) ‘શિખંડી’ = મોર. તથા દમયંતી બોલે તે જાણે અણુછતી છતાં કાળી = કાચલ બોલે. આ બધાં પંખીને દમયંતીની દેહરૂપી લતા પર દીકાં.

૧૦-૧૨. હંસને રહેવા યોગ્ય વાસ દમયંતીના દેહ ઉપર છે, એ ઉપમા અહીં બેસાડી છે.

‘સ્વરૂપ-સરા’ = સ્વરૂપનું સરોવર.

૧૩ થી ૧૫. કડીઓનો પાઠ સાફ અર્થવાળો મળતો નથી. કદલીપત્ર - બિંધા કેળના પાન સાથે વાંસાના ભાગને સરખાવાય છે. પચાગ્રેણુ = પંચાનન? - સિંહ. વેદ - ચાર (સંખ્યા). સંક્ષા = સદશ; સરખી.

અભિલાષે = અભિલાષા કે કામનાને લઈને; મોહથી વિવશ થઈને.

૧૬. હાટક = સુવર્ણ - સોનું. તેના રંગનો - સોનેરી.

૧૭. તેના ભુજરૂપી અંબુજમાં મેં પર - પીંછાં ભોંકી દીધાં - ઢૂંટવા માટે - તોયે તે મન નવ લાવી - તોણે એ ન ગણકાર્યું તે મને પકડ્યો.

અહીંયાં પકડાવાનું કારણ વર્ણવ્યું છે તે અગાઉ કડવું ૧૧ માં કહેલાથી જુદું પડે છે. ત્યાં તે કડવાના રસપ્રવાહમાં અને અહીં આ કડવાના રસપ્રવાહમાં વર્ણન કરતાં આ ફેરફાર થયો લાગે છે.

૧૮. જુઓ નીચે પાઠાંતર. તારો સ્વામી, જેના વર્ણનનું પોણુ બાંધી તું રસનાએ સ્વર કરે છે - બોલે છે, તે કાણુ છે? - એવો અન્વય. ‘એણી’ પદ સ્પષ્ટ નથી.

૨૦. ‘નલ’ના અનેક અર્થો પરથી પ્રેમયુક્ત ટોણો મારતો પ્રશ્ન દમયંતી નળ વિષે પૂછે છે.

પ્રાણનળ = વાયુનળ; ઉદરનળ = પેટનો નળ; ગ્રેહ = ધરતો નળ-
નળ કે મોરી.

બીજી કડીમાં જન્મને શા સંદર્ભ પરથી આણીને, નળના દેહનો
વર્ણ કે રંગ કાળો છે, એવો ટોણો મારે છે, તે સ્પષ્ટ નથી થતું.

૨૧. પર-અથ = પીંજતો આગળનો ભાગ.

કશવકે = પીંજી ?

૨૩. અમર = દેવો અમૃતપાન કરે તેથી અમૃતઘટ ઊણા થાય,
ત્યારે વૈદનીની વાણીને સુધા ગાણી, તે લઈને કુંભ પૂરો ભરે,
એ અન્યથ.

૨૪. વિનતાવદન = વનિતાનું વદન વિધિએ ધડ્યું; તે માટે
'સ્ત્રીનું સાર લીધું' એટલે કે સ્ત્રીરૂપનો અધો સાર લીધો ને તેમાંથી
વદન ધડ્યું.

કલ્પના એવી લાગે છે કે, આકાશપટની પેલે પાર રહેલા દેવો
દમયંતીને જોવા તે પટમાં નખ વતી છિદ્ર પાડે છે ને જુએ છે. નખથી
થયેલાં લાંછન નભમાં ભાસે છે; એ અર્થમાં તેને છેક જ છિદ્રાણુ ક્યું.

૨૫. ગ્રહ-શર્વરી-પતિ એટલે કે ગ્રહપતિ સૂર્ય અને શર્વરીપતિ
ચંદ્ર તે બન્ને = અંતે 'ગોખગે' (આકાશમાં ?) ફરે.

૨૬. કવ્યસમૂહ = ચોટલો. કલાકર = મોર

કરઅર્થચંદ્રે કાઢ્યા = કાઢતો અર્ધચંદ્ર કરી-ઓચીએ પકડીને કાઢ્યા.

કડવું ૧૬

હવે દમયંતી વિષે કથા શરૂ કરે છે. તે કામ-અગ્નિથી પીડાય
છે. તેની માતા ભીમકે રાજાને કહે છે કે, તેનો સ્વયંવર કરો.
રાજા સ્વયંવરની તૈયારી કરવા પુત્રોને કહે છે. નળને તેડવા
સુદેવને નૈષધ દેશ મોકલે છે. દમયંતી સુદેવને નળ માટે પત્ર
લખી આપે છે.

૭. ટાઢકે = સુખડ જોવા ઠંડા લેપ અર્થા વગેરે.

૮. આખે = અક્ષત; દાણા.

દષ્ટ ખેડી = નગર લાગી.

૧૦. મરી જશે એવી ખીકનું દુઃખ કરે છે કે, પરણ્યા વગર મરશે; પરણી હોત તો 'સમોતી' (સાહસશ્રી ?) સાસરે જાત. ત્રણ ભાઈ વચ્ચે એક મોઢી બહેન કેમ હવે ?

૧૩. હું સમાણી = મારા જેવડી (ખીજ છોકરીઓ).

૧૫. સત્તાર થાય ને રોજ કુંવરીને દુઃખ થાય છે. માટે જો આ વારકી હવે, કોને ભાગ્યે કાળથી ઊગરે, તો પરણાવીને પારકી કરે - એમ અન્યય.

ધવળમંગળ = લગ્નગીત. નફેરી = દોલ જેવું વાદ્ય.

૨૦. 'વાંચી નલને...' નીચે પાકાંતર જુઓ.

કડવું ૧૭

દમયંતીનો પત્ર નળ વાંચે છે. સુદેવનું તેડું સ્વીકારી જાન લઈ વિદલ્ જાય છે. કુંદનપુરમાં સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓની જાનોના ઉતારાનું વર્ણન. ખીજ બાજુ નારદ સ્વર્ગમાં ઇંદ્રાદિ દેવોને સ્વયંવરમાં જવા ઉશ્કેરે છે. દેવો પોતપોતાની મેળે એકલા ત્યાં જવા જાય છે.

૩. મીન નીર = માછલું અને પાણી. તેમની મીત = મિત્રાચારી જેવી અતૂટ છે, તેવી આપણે કરવી.

૬. ચોક ફેર = (કુંદનપુરની) ચોમેર.

૮. ત્રાંસ = વજન, કાટલું.

૧૬. સરવથી = 'સર્વથા' (પ્રાસ ખાતર રૂપાંતર ?)

૧૭. અપ્સરાના વના = અપ્સરાના મુજરા.

૧૮. જાના = પોતાના અંતરમાં.

કડવું ૧૮

દેવો ત્યાં પહોંચ્યે અણુધાર્યા લેગા થઈ ગયા. માંહોમાંહે ચર્ચા કરે છે કે શું કરવું ? છવટે અગ્નિ સૂચવે છે કે નળ પાસે જઈ તેને આપણે માટે દૂત થઈ દમયંતી પાસે જવા કહીએ.

૧. એટલે = એટલામાં. દેવો પોતપોતાની મેળે જાના નીકળેલા

છે અને કુંદનપુરમાં ભેગા થઈ જાય છે, એમ ખતાવી, કવિ તેઓને પરણ ચડ્યાનો વિનોદ આલેખે છે.

૮. જો નવની મનસા — ઇચ્છા તણને દમયંતી આપણા ઉપર ઇચ્છા કરે, તો તેવી ગુણની કદર વિનાની દમયંતીને આપણી ખસાવે ! — અર્થાત્ આપણે જ શા માટે વરીએ ?

૧૦. જેહ પ્રકારે એટલે, (૧) તે નળને પરણવાનું પસંદ કરશે; (૨) જો તેમ ન કરે ને દેવને પસંદ કરે, તો તે સ્ત્રી કેવી લક્ષણવિહીણી કહેવાય ? ગોળ મૂકી ખોળ ખાતારી એવીને દેવ પરણવા ન તૈયાર થાય. આમ જો રીતે એને વરવાનું દેવાને મળે નહિ, એવી દલીલ છે.

૧૨. છેલ્લા ચરણનું પાસંતર જુઓ. યમના બોલમાં રહેલો વ્યંગ તેથી સ્પષ્ટ થશે.

૧૩. આખી કડીનું પાસંતર જુઓ. તેથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રમ કરવો ભલો (અથવા રૂડો શ્રમ કરવો જ), કદાપિ સાચો — સફળ થાય.

૧૪. કડીનું પાસંતર જુઓ.

૧૮. ઇંદ્રે વજ્ર, વરુણે પાશ, અગ્નિએ જવાલા ગ્રહી અને જમે જમદંડ ગ્રહી.

કડબું ૧૯

નળને ગુપ્ત વેશે દમયંતી પાસે જઈ પોતાને માટે માગુ કરવા દેવાએ કહ્યું. નળે તે સ્વીકાર્યું અને તે ગયો. દમયંતીના મહેલનું વર્ણન. દમયંતીને જોઈ નળ મોહ્યો, પણ દેવાનું કામ કરવું જોઈએ એમ વિચારી સાવધ થયો.

૩. 'જોગીને વેષે જાઓ' એમ અહીં કહ્યું છે; પણ પછી ૪થી ૬ કડીમાં કવિ દેવો પાસે શંકા કરાવીને તેને જોગીનો વેષ લેવાનું કહેવાય છે. એટલે આ કડીમાં એ ભાગ નિરર્થક છે.

મહાભારતમાં નળને જોગીનો વેષ લેવશયતા નથી. માત્ર રક્ષકોથી અદશ્ય રીતે મહેલમાં પેસી શકવાની જ વાત છે.

૬. તેખ = તળવીજ.

૭. મહાભારતમાં નળની પાછળ ખીન્ને અનુચર દેવોએ મોકલ્યાની હકીકત નથી.

૮. દેહીના ચોર = અદશ્ય. જુઓ પાકાંતર.

૨૦. પદારથ એટલે ૧૯મી કડીમાં જે ભાવી પદારથની વાત છે તેને લગતો વિવેક ગ્રહો એમ સમજવું. જુઓ પાકાંતર.

કડવું ૨૦

નળ ગુપ્ત વેશે દમયંતીના લવનમાં ગયો. દમયંતી અને તેની દાસી ઓરડામાં બેઠાં છે. પ્રતિખિંબ પરથી દમયંતીએ નળને ઓળખ્યો. નળ છતો થઈ દાસી અને દમયંતી જોડે વાતે લાગે છે.

૭. પ્રીત્યું = જાણવું, સમજવું અહીં ‘પ્રીછા તમે’ તેમ જ કડી ૮માં ‘પ્રીછ્યું તમે’ છે. તેનો અર્થ ‘તમે જાણ્યું, જાણ્યું ! તમે શું ધૂળ જાણો ?’ એવા વ્યંગનો સમજવો. ધંખના — જુઓ પાકાંતર.

૮. ફરી બેઠાં કે પાછી મીટની જોડ (એટલે — કે નળદમયંતીની મીટ) જડી = એક થઈ.

૧૦. વીજળી ઝબકારે ઝબકે અને તેથી જેમ ચમકી ઉઠાય, તેમ દાસી અને રાણી બંને ‘બેઠાં થયાં’ અર્થાત્ ચમકી ઉઠ્યાં. સૂતેલાં બેઠાં થયાં એવો તો અર્થ ઘટે નહીં; કારણ કે ૯મી કડીમાં તે બંનેને બેઠેલાં જ વર્ણવ્યાં છે.

૧૧. પછી શ્યામાએ અંતરપટ આડો ધરી = ઓઝલમાં જઈ નળની સ્તુતિ માંડી, નળને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી. એટલે દેખતાં દેવરૂપ થયો — થયેલો એવો જે નળ તેણે પોતાની દેહ પ્રગટ કરી, એટલે કે, પાછળ છુપાઈને બિભેહતો તે આગળ રજૂ થયો.

આ કડીનાં પાકાંતર જુઓ. તે પરથી એવો અર્થ થઈ શકે કે, તમે તમારું રૂપ દેખાડો, એટલે કે વેશ છોડો; ત્યારે નળે પોતાની દેહ

પ્રગટ કરી. (પણ આ અર્થ લેવામાં ૧૦મી કડીનો અર્થ સંગત ન હોય એમ લાગે છે.)

કડવું ૨૧

નળ દમયંતી વાત કરે છે. નળ દેવોનું દૂતકાર્ય કરે છે.

૩. આપણો = પોતાનો (સર૦ હિ. અન્ના).

૪. જે = કે.

૮. મહેલાં = મહિલા (પ્રાસ ખાતર રૂપાંતરની લીધેલી છટ).

૯. ઇન્દ્રિયના વિષય તો ઇન્દ્રિય નીરખે — જુએ છે; પણ નળ પોતાના મનને આકરખે = આકર્ષે, પાછું ખેંચી લે છે.

૧૦. પરમારથ — એટલે કે પરાર્થ-પારકાનું કામ. જુઓ ઉપર કડી ૫.

૧૧. ઉપર ૧૦ મી કડીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નળ દેવની વાત કહેવાનું શરૂ કરે છે; પણ પછી જોગીને ન જાણે તેવાં સ્ત્રીના રૂપનાં વિશેષણ વાપરી એસે છે, અને દમયંતીને કહે છે કે, તમારે જે પૂછવું હોય તે પૂછો! અર્થાત્ દમયંતીને જોઈને તેને ધ્યેલી વિહ્વળતા આ કડીમાં તાદશ થાય છે.

૧૩. કશું — કેવું.

૧૪. આ કડીમાં પણ નળની વિહ્વળતા જ પ્રગટ થાય છે. ૧૩ મી કડીમાં દમયંતી પૂછે છે કે, તમને શું નળે મોકલ્યા છે, અને શું કહાવ્યું છે? ત્યારે જવાબમાં નળ 'હું નળ નથી' એવું બોલી એસે છે!

મહાભારતમાં તો નળ પહેલીથી જ કહી દે છે કે, હું નળ છું, અને દેવોએ કહેલો સંદેશો કહેવા આવ્યો છું.

૧૬. 'કોડી કો'નું પાછાંતર 'કો શીસો,' જુઓ.

શીસો = કાચ (સર૦ હિ.).

૧૮. માનસી = સૂક્ષ્મ; કોઈ ન જુએ તેવું.

૧૯. અમર ઇશુક — શેરડી જેવા છે; તેમની પાસે નળ તો ઘાસ જેવો છે.

૨૦. મરત = મૃત્યુ; નરત = નિવૃત્તિ; છુટકારો.

આય = આયુ-આયુષ્ય.

૨૨. ઘડીએ = ઘડીએ ઘડીએ; વારંવાર.

૨૩. ઓસરવું = પાછા પડવું; ખૂટવું.

૨૪. હીંચાં = હીંચળે (?)

૨૫. આદે = આદિ; પહેલી. ઘાસડ સહસ્ર રંભાની (અસરાની) પહેલી તું ... થઈશ એ અન્વય.

૨૮. વાલી વાલી = વળી વળીને; વારે વારે.

૩૦. બાહ્યાવસ્થાની ટેવ = બાળપણને છાંને તેવી અર્થાત્ આલિશ ટેવ.

૩૧. કદરજ = કદય; હલકી. જુઓ પાસંતર.

આપ = પોતાની જાત.

કડેલું ૨૨

નળ દમયંતીને દેવને વરવા કહે છે. દમયંતી ના પાડે છે. નળ કહે છે, 'દેવો બળાતકારે લઈ જશે' તો દમયંતી આપઘાત કરવાનું જણાવે છે. તેમ કરવાથી પણ દેવો જ દમયંતીને વરશે, એમ નળ કહે છે.

૧. બાધી = બંધાઈ; સફળ થઈ (?) એ દુઃખ જુઓ કડી ૨.

૪. સાન વળી = સાન પાછી આવી; મૂર્છા વળી.

૫. આય = આયુ. સરં કડવું ૨૧-૨૦

૬. અકલ = વિષણુ; અજ = બ્રહ્મા; અનંગઅરિ = શિવ.

૮. હેત — હિત; ભલું. શકે તો = કદાચ એમ તો નથી કે, એવો અર્થ.

૧૧. અગોચરની ગત્ય = અદૃશ્ય રહેવાની શક્તિ. બુઝો પાસંતર.
 ૧૨. ઘર-ખોલ = ખોરડા જેવું ઘર.
 ૧૫. એ તો વારુ - રૂડી વિવાહની વાત જ થઈ!

કડવું ૨૩

દમયંતી નળને પૂછે છે, 'તમે નળ જ છો; સાચું કહો.' નળ હસીને ચૂપ રહે છે. દમયંતી તેની પાસે જાય છે; નળ અલોપ થઈ જાય છે ને દેવો પાસે પાછો જાય છે, દૃતકાયનો હેવાલ આપે છે. દેવો નક્કી કરે છે કે, નળનું રૂપ લઈ નળ જોડે પાંચેયે સ્વયંવરમાં જવું. નળ કમ્પૂલ થાય છે.

ભીમકરાણ સ્વયંવરનો પડો વગડાવે છે. દમયંતીને ખબર કહે છે કે, નળરાણ આવ્યા છે.

૬. લહે = લગતી (દ્વા. ૨ માં 'વાસના' પાસંતર છે).

૮. પ્રેમરહેણુ-પ્રેમરૂપી રહેણુ-ઝારણુથી ઝાળેણું-જોડેણું.

૧૩. ફરી જાતાં = પાછા ફરતાં.

૧૬. ખોલખંધ = પ્રતિજ્ઞાખંધ.

ધર્મ = યુધિષ્ઠિર, ધર્મરાણ. આ કડી ખૂબદશ્ય ખોલે છે.

૨૦. 'પડીય' = પડો પાડનાર. બુઝો પાસંતર.

૨૧. સેના માંહે = રાજાઓની સેનાઓ કે ધાવણીઓ છે ત્યાં.

૨૨. જેણે = જે જે (શિબિરે).

૨૩. અંગ ઊલટ = અંતરમાં ઊલટ. હોંશથી મલ-સ્નાન કરે. સર૦ હિ. મલના. મલ-સ્નાન = ચોળી ચોળીને નાહવું?

૨૪. સાંતરા = તૈયાર; સજ્જ.

કડવું ૨૪

સ્વયંવરનું વર્ણન. આવેલા રાજાઓ મ'ડપે જાય છે અને સજ્જ થઈને તેમાં બેસે છે. દમયંતી નળરાણ આવ્યાની વાત બુઝે છે.

૫. વાહનો ઉપરથી અસવારો તીકળી પડે-ગમડી પડે, તે પછી કંઈએક = કોઈકે જ, જવલે જ વાહન ભેગા થાય.

૯. નામું = નામ. જુઓ પાસંતર (સર ૦ ૩૧૦ નામહું)
 ૧૧. અંદીજન જશગીત એવું બોલે કે જાણે કોઈ રાગ જોની
 તોલે નહિ આવે — એ અર્થ.
 ૧૩. ભાવન = ભાવના; સ્તુતિ.
 ૧૪. ઉવેબે = ઉપર ફેંકે; વેરે.
 ૧૯. ખોડ = ફૂલકું; થડિયું.
 ૨૦. પર મૂચ = ખીંછાં ખોચ્યાં. જુઓ પાસંતર.

કડવું ૨૫

દમયંતી શણગાર સજી તૈયાર થાય છે. ભીમક તેને તેડાવે
 છે. નળ નથી આવ્યો તેથી દમયંતી તેની વાટ જોતી નથી આવતી.
 ચાર દેવો સાથે નળ છેવટે આવે છે.

૨. શ્રીકાર = સુંદર; ઉત્તમ.
 ૩. મર્જન = માર્જન (પ્રાસ માટે છૂટ); અર્ચવું કે ચોપડવું.
 ૯ શર-શબ્દ = ખાણ જેવો શબ્દ. 'કન્યા આવી' એ શબ્દો
 રાગજોને મોહખાણ જેવા વાગતા હતા.

કડવું ૨૬

નળરાજા મંડપમાં આવ્યો. તેનું વર્ણન. દમયંતીને મંડપમાં
 ચાર દાસીઓ જાચકીને લાવે છે.

૧. તાડ = નેમ; લક્ષ્ય.
 ૬. પ્રેમનાં કંઠ જેવાં કમલનયન.
 ૭. ચાર દેવ ને નળ એ સરખા પંચ એટલે કે પાંચને કોઈ
 ન દેખે, એ અન્યથા.
 ૮. ગજમુક્તા = હાથીના લમણામાંથી મળતું મોતી.
 ૯. કુંજરનો કાળ = સિંહ.
 ૧૬. અશ્વર્ષમાં 'નિર્ધૂષ' રાગ જેવો છે. 'નિર્ધૂષ' = 'નદૂષ' ?

૧૮. ફક = ફિકર; ચિંતા. નીચે પાકાંતર જુઓ. પ્રાસ ખાતર ફેરફાર? નર્મદાશંકરે આ કડી આમ આપી છે :

‘દમયંતી બહુ હરખે, — રખે વાર લાગે મન ફરકે’.

૧૯. ઊચલયુ = ઉપાડયુ = ઊંચકયુ.

૨૦. કુમાર = નીમક રાજની કુમારી-દમયંતી.

કંડયુ ૨૭

દમયંતી રાજાએને જોતી જોતી જાય છે તેનું વર્ણન. કોઈને ન ગણકારતાં તે નળ જ્યાં છે ત્યાં જાય છે, તે પાંચ નળ જુએ છે.

૩. મન ઉદસાસિક = મનને ઉદસાસે એવી. વેણુ વાસિક = સુવાસિત વેણીવાળી. અલકા — ચોટલા ઉપર મલતય = મલખે છે, શોભે છે.

૫. બહુ રંગે ફૂલેલી ડુંગ જેવી દમયંતી; તેમાં બે નેત્રકમળને વર્ણવે છે.

૬. કટાક્ષબાણે મારતી દમયંતી; તેના પૂરા — અરોળર કે સચોટ ઘાથી ઘાયલ થઈ શરા રાય પડ્યા.

૭. દીપક-પ્રકાશ = દીવાની શગ જેવી, હેમ-નાસા = સોનેરી નાક; તેણે કીર (પોપટ)ના મનને હેડે લીધું = કેદ કર્યું; હરાબ્યું. તેણે પોપટનું માન ઉતાર્યું.

મધુકર-આલય = આલ મધુકર; નાની મધમાખ. તેના જેવું ચિત્રક પરનું ફૂંદડું.

૮. અવલ = અવળાં; ઊંઘાં. જુઓ પાકાંતર. અર્થ એવો છે કે બે ભુજ પરના આજુબાંધનાં ફૂમતાં અવળાં અંબુજ પેઠે ઝૂલે છે.

૨ંકણ = રણકયુ તે. ચૂડા ને કંકણનો નાદ રણકતો હોય.

૧૦. તંગતી ધાર જેવી નખજ્યોત.

કુસુમગુચ્છ ઉદય પામ્યાં હોય — ખીલ્યાં હોય એવા ઊંચા બે હૃદય હાથીના કુંભસ્થલાકાર છે, એવો અર્થ લાગે છે.

૧૧. સલિતા — સરિતા ? દમયંતીને સરિતા જોડે સરખાવે છે.
લંક = લાંક; મરોડ.

૧૨. માંણુ = ધીમે. ઢૂકી = પાસે.

૧૩. બેલ = બેડી (અણુવટની). છૂટેદોરય = છૂટે. હાથે —
ચુકળ.

૧૫. પંચબાણુ = કામદેવ.

૧૬. દમયંતી કોઈ સામે મીટ સાંધતી નથી.

૧૮. કનક કાપી, તેની લાંચ આપી, દમયંતીની સાહેલીને સાધે
છે તે કહે છે.

૨૦. લાંબી ડોક કરી, આગળ ડોકું લંબાવી, સાહેલીને વળી
રાખ્યો કહે છે — અમે નરતા નથી; દમયંતીને કહે કે હાર આરોપે.

કડવું ૨૮

ખરો નળ જોળવા દમયંતી પ્રયત્ન કરે છે. દેવો દમયંતી
પર રાજ થઈ છતાં થાય છે. નળ-દમયંતીને વરદાન આપે છે, અને
જાય છે. કળિયુગ સ્વયંવરમાં આવે છે, પણ મોડો પડે છે. નળ
ઉપર વેર લેવા તાકે છે અને તેનામાં પ્રવેશ કરે છે. પિતરાઈઓ
વચ્ચે લડાઈ કરાવવાનો મનસૂબો રાખે છે.

૧. કન્યા મનમાં કહે. . . સંચ = ગુપ્ત કરામત; યુક્તિ.

૪. મહાભારતમાં દમયંતી ભીમકને પૂછીને દેવનાં ચિહ્ન જાણી લે
છે એવું નથી. તે ચિહ્નો તે જાણતી જ હતી. પણ દેવોએ મનુષ્યનું
રૂપ ધારણ કરેલું એટલે દેવોનાં તે ચિહ્ન પણ દેખાતાં ન હતાં. તેથી
અકળાઈને દમયંતી નળ પ્રત્યેના પોતાના અવિચળ પ્રેમનું સત્ય
સામું ધરીને દેવોને પોતાનાં ચિહ્ન પ્રગટ કરવા કહે છે. એટલે પછી
દેવો તે ચિહ્નો પ્રગટ કરે છે.

૬. અંતરિક્ષ = અંતરિયાળ; અધ્ધર.

મહાભારતમાં દેવોનાં જ ચિહ્ન ગણાવ્યાં છે : ૧. પરસેવો ન હોય,
૨. આંખો પલકારા ન કરે; ૩. પુષ્પમાળા કરમાય નહીં; ૪. શરીરે
રંગ ન હોય; ૫. પૃથ્વીથી અધ્ધર રહે; ૬. પગ્ગાયો ન પડે.

૮. 'આગળ'નું પાસંતર જુઓ.

એક એકની આગળ થાય અને માળ લેવા કંઈ આગળ ધરે,
કેમ કે આવો સંચ = લાગ ફરી ફરી ન આવે — એ ભાવ.

૧૧. 'આધાવેધ' — પાસંતરો જુઓ. ખદાખદી, વેર કે
માંહોમાંહે અદેખાઈ જેવા ભાવનો શબ્દ કોઈકે લાગે છે.

૧૨. પંચનળી = પાંચ નળોનો સમૂહ? યા પ્રાસ માટે પંચ-
નળનું રૂપાંતર? જુઓ પાસંતર.

૧૫. એટલા માટે હસે છે કે દેવોએ આપતું નામ ખોટું કહ્યું.
પણ લોભ વિષે પાપ ન ગણાય.

૧૬. કપટરૂપ = કપટી રૂપ વાળાને.

૨૧. તમે અમને ભીમક રાગત જેવા, એટલે કે પિતાનુલ્લ છે.

૨૬. જમજમના = જમનું તેડું.

૨૯. અદેખવા — અદેખા. જુઓ પાસંતર.

૩૧. મહાભારતમાં કલિયુગ અને દ્વાપર અને સાથે આવતા
વર્ણવ્યા છે. પછીના કડવામાં (૨૯-૧) પ્રેમાનંદ પણ એ અંતેને
સાથે આવતા વર્ણવે છે.

૩૩. કલિએ જાણ્યું જે (કે), કન્યાએ નળને વર્યો — પસંદ
કર્યો — પરણી.

૩૮. મહાભારતમાં જોડિયાં આળકે જન્મવાંનો ઉલ્લેખ નથી.

૩૯. મહાભારતમાં એમ છે કે, નળરાજ પેશાજ કરીને, પગ
ધોયા વિના સંધ્યોપાસના કરવા બેઠા.

૪૦. કલિનો પ્રવેશ થયો તેની સાત નહિ રહી. જેમ જ =
એમનો એમ જ.

કડવું ૨૯

કલિ દ્વાપર સાથે પુષ્કર પાસે ગયો. તેનામાં નળની અદેખાઈ પ્રેરી. પુષ્કરને ઘૂત રમવા તૈયાર કર્યો. નળ ને પુષ્કર ઘૂત રમવા તૈયાર થયા.

૪. નળમાં પ્રવેશ કરવા માટે તો કળિને લાંબો વખત ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હતાં; કારણ કે તે ધર્મચારી હતો; ત્યારે પુષ્કર દેખાતો તપસ્વી હોવા છતાં કળિ સીધો તેનો હાથ પકડીને તેને ભેટે છે અને તરત જ અંદર પ્રવેશ કરી શકે છે. કારણ કે પુષ્કરનું તપ છળ્યાં-તપ હતું.

૬. રસ્તે જતાં વાત પરતી કે, ઝાંસા નાંખ્યે — હા કે ત્રાગું કર્યે — કાંઈ મળવાનું નથી.

૭. પોણુ કરવું = હોડ અડવી.

મહાભારતમાં દ્વાપરને પોદિયો અનાવીને સાથે લીધાનો ઉલ્લેખ નથી. ત્યાં તો કળિ તેને માત્ર પાસામાં પ્રવેશવાનું જ કહે છે.

૧૪. પણ ખરી વાત એ કે આગળ ભાવી છે. તે ભુલાવે છે, તેને વશ નળ વર્તે છે. જોકે તેને ઘૂત ગમતું નથી.

કડવું ૩૦

ઘૂત રમાયું. નળ હાર્યો. પુષ્કર રાજ થયો. નળ-દમયંતી વનવાસે જવા નીકળે છે.

૨. સંકંમવું = અંદર જવું; પેસવું.

૫. અગુપ્તે = ગુપ્ત વાસમાં; છુપું. પ્રીછ = પિછાન; ઓળખાણ.

મહાભારતમાં ત્રણ વર્ષ ગુપ્ત વનવાસની આવી કશી શરતનો ઉલ્લેખ નથી. નળ અધું જ હારી જાય છે એટલે આપોઆપ વનમાં જ જાય છે.

૮. ઘૂતમાં હારતાં કશું બાકી ન રહ્યું ત્યારે જેમ યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી હતી, તેમ જ નળ જ્યારે અધું હારી ગયો, ત્યારે પુષ્કરે

દમયંતીને હોડમાં મૂકીને રમવા નળને સૂચના કરી હતી. એવી મહાભારતમાં કથા છે. આ વખતે તો નળ ગુસ્સાનો માર્યો કાંઈ જવાબ આપતો નથી, પણ વનવાસને અંતે જ્યારે તે પુષ્કરને ઘૂત રમવા આમંત્રણ આપે છે, ત્યારે તેમાં તે પ્રથમથી જ પોતાના નવા કમાયેલા ધનને તેમ જ દમયંતીને હોડમાં મૂકે છે.

૧૪. કેમ ન થાઉં = કેમે કરીને ન થાઉં. જુઓ પાકાંતર.

૧૫. મહાભારતમાં વનવાસ જતી વખતે નળ દમયંતીને વનમાં ન આવવાનું કે પિયર જવાનું વગેરે કશું કહેતો નથી. દમયંતી આપ મેળે જ સાથે જાય છે; અને આળોકને પણ પોતાની મેળે મંત્રીઓની સલાહથી પિયર મોકલી દે છે.

કડવું ૩૧.

વનવાસમાં જતા પહેલાં નળ-દમયંતી બે આળોકને મોસાળ વિદાય કરે છે. તે વખતનો માતાનો કરુણ વિલાપ.

૨. છેલુંવહેલું = છેલ્લવહેલું; છેક છેલ્લું.

૩. પેટ = પોતાનું સંતાન.

૭. વછ = વત્સ; આળોક.

આળોકને સુદેવ સાથે મોકલ્યાં એવું મહાભારતમાં નથી. નળનો સારથિ વાણ્ણેય તેમને મોસાળ મૂકી આવે છે અને પછી ઋતુપર્ણી રાત્રની નોકરીમાં જોડાઈ જાય છે.

કડવું ૩૨

નળ-દમયંતી વનમાં જાય છે. નગરજનો તેમને તરછોડે છે. કળિયુગ સાથે થાય છે. રસ્તામાં ફળ-ફૂલ-જળ રહેવા દેતો નથી. બંને ભૂખે તરસે હિરાન થાય છે. તેવામાં સરોવર આવે છે. નળ માછલાં પકડી લાવે છે. દમયંતીના હાથમાં તે જીવતાં થઈને નાસી જાય છે. નળ વહેમાય છે કે તે એકલી ખાઈ ગઈ. નળ તેનો ત્યાગ કરી જાય છે; દમયંતી પૂઠે પૂઠે જાય છે.

૨. પડો વાળે = દંડેરો પિટાય.

૩. મહાભારતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે પુષ્કરની આજ્ઞા હોવાથી, તેમ જ દ્યુત રમનાર નળરાજ્ય પ્રત્યે લોકોને રોષ થયો હોવાથી તેઓએ તેનો સત્કાર ન કર્યો.

૪. મહાભારતમાં ત્રણ રાત નગર જહાર માત્ર પાણી પીને રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ત્રીજી કડીમાં પ્રેમાનંદ નળને વરુણનું વરદાન હોવા છતાં પાણી વિના તરસ્યાં રહ્યાં એમ વર્ણવે છે !

૮. કલિયુગનાથી તે 'કેાક ન થયું' = ઉરાડી મુકાયું નહીં.

૯. વાર = પાણી.

૧૦. સાંસતાં થઈએ = ધીમાં થઈએ = શ્વાસ ખાઈએ; જરા થોભીએ. મહાભારતમાં માછલાંનો આખો પ્રસંગ નથી.

૧૨. એટલા સારું - એથી; એટલા વડે.

૧૩. વરાં = વાર; વેળા.

૧૬. અમૃતસાવિયા કરું — જુઓ ૨૮-૨૭માં દમયંતીને દેવો તરફથી મળેલું વરદાન.

૧૭. વેવલાં વીણવાં = ફાંફાં મારવાં.

૨૧. નળ જે રીતે અવિશ્વાસપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછે છે, તેથી ગભરાઈ જઈ દમયંતી એકદમ તો 'મેં ખાધાં' એમ કહી દે છે. પછીથી આગળ ૩૩મા કડવામાં કડી ૪-૫માં તે સાચું કારણ કહે છે, પણ નળ કલિયુગના પ્રતાપે માનતો નથી.

૨૨. હંસે વિદાય થતી વખતે નળને કશી સારી શિખામણ આપ્યાનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી. આ પુસ્તકમાં લીધેલા પાઠમાં (૧૭-૫) પણ એવો ઉલ્લેખ નથી.

૨૪. હા હા કરે = અરે, અરે કરે. હાય હાય શું કરું? શાના સમ ખાઈને કહું કે જેથી માને?

૨૫. પીઉ = પિયુ; પતિ.

કડવું ૩૩

કાળ બગલો થઈને રસ્તામાં આવે છે. નળ તેને પકડવા પોતાનું વસ્ત્ર નાખે છે. તે લઈ બગલો ઊડી જાય છે. નળ-દમયંતી એક વસ્ત્ર પહેરે છે. રાતે એક જાડ તળે વાસો કરે છે. ત્યાંથી નળ દમયંતીને છાડીને જતો રહે છે.

૨. ગત = ચાલવાની ગતિ, વેગ.

મહાભારતમાં પાસાઓ બગલાનું રૂપ લઈને આવ્યાની વાત છે.

૮. કોણ = કોઈ.

ઉકરંદું = ઊંધું, અવળું; અવળે મોંએ ઊભેલું.

૧૪. તીરથમાં નાહતી વખતે કે પિંડદાનાદિ ક્રિયા કરતી વખતે એક જ કપડામાં પતિપત્નીએ વીંટાવું પડે છે.

૧૫. મહાભારતમાં નળ આટલે સુધી આવ્યા પછી દમયંતીને પહેલી વાર કહે છે કે, તું તારે પિયર જન; મારી સાથે દુઃખી થઈશ. દમયંતી નળને કહે છે કે, તમે પણ મારે પિયર ચાલો. નળ એમ કહે છે કે, રાજપાટ છૂતમાં હારેલો હું શું મોઢું લઈને ત્યાં આવું ?

૧૯-૨૧. મહાભારતમાં દમયંતીનો ત્યાગ કરવાનું કારણ આ પ્રમાણે નથી. ત્યાં તો દમયંતી પોતાની સાથે વનમાં રખડવામાં દુઃખી થશે એ જાતના વિચારથી જ તેનો ત્યાગ નળ કરે છે.

૨૩. મહાભારતમાં કળિના ઉલ્લેખ વિના જ ઉઘાડી તલવાર મળ્યાનું જણાવ્યું છે.

૨૬. હું = હુંને, મને.

૨૭. પરજળાવું = પ્રજ્વલવું; સળગી ઊઠવું.

કડવું ૩૪

એકલો નળ પશ્ચાત્તાપથી વિલાપ કરે છે, વનમાં ફરતાં કંકોટક નાગનો અવાજ સાંભળી તેને બળતામાંથી બહાર કાઢે છે, અને તેને તેની વાત પૂછે છે.

૧. આપ = આપને; પોતાને.

૨. અવધ્ય વળી = અવધિ પૂરી થઈ.

૪. સૃષ્ટિદોહિની = સૃષ્ટિના સૌંદર્યને દોહીને ઘડાયેલી; સૃષ્ટિમાં અનુપમ રૂપવાળી.

વદલલ-વિરહિણી = પતિથી વિખૂટી અનેલી.

૫. નરડાટ (?) ગુ. ૧નો આ પાક છે. જુઓ પાકાંતર.

૬. મોહધારણ = મોહધારી, મોહાવનારું કર્મ આ વિપતનું કારણ છે.

૭. કલપવું = કલ્પાંત કરવું.

દમયંતીને કુષુદ્ધ આવી તેથી જ (માછલાંતી) વાત તેને ભાવી - તેણે માછલાં ખાધાં. અને એમ છેલ્લે દીધો; પણ તે અન્યા = અન્યાય (?) અર્થ છે; તે મોટો ગુનો નથી.

૮. દોહલે (મેં) ગજગામી પામી — હું પામ્યો.

સ્વયંવરમાં નળ જોડે આવેલો સાથ = સમુદાય.

૧૦. પ્રેમજલ = પ્રેમનાં આંસુથી ભરેલો નળ (?)

૧૫. વિપ્રવાચા = બ્રાહ્મણો - સપ્તર્ષિઓએ કહેલું તે વચન પ્રમાણે.

કડવું ૩૫

કર્કોટક પોતાની કથા કહીને નળને ડકેલો. નળ ખાલુકે ખન્યો. તે અયોધ્યા જઈ હયરાણામાં નોકરીએ રહ્યો. એમ ત્રણ વરસનો ગુપ્તવાસ તે શરૂ કરે છે.

૨. મહાભારતમાં નારદઋષિને છેતરવાનો અપરાધ કહ્યો છે.

૬. મેં ઋષિ-વચનનું ફળ પામ્યું — એ અન્વય. ‘પામવું’નો આવો પ્રયોગ જુઓ ૩૪-૯ માં પણ.

૮. પાંચ વર્ણ કેશ — કાળા, ઘોળા, ભૂખરા, પીળાશ-પડતા, રતાશ પડતા—એમ પાંચ રંગના કેશ.

૯. કદુ — કશ્યપઋષિની સ્ત્રી — નાગલોકાની માતા; તેનો કુમાર = નાગ.

૧૧. મહાભારતમાં એ વસ્ત્ર છે.

૧૨. ધરિયું = ધારણ કરાવ્યું અર્થ છે. જુઓ નીચે પાકાંતર.

૧૪. લોક એમ કહીને હસે કે, 'રૂપે લીલ વાળી' એ અન્યથા.

લીલ = લીટી; આંક (આટો આંક વાળો — પરાકાષ્ટા અર્થ.)

૧૭-૧૯. મહાભારતમાં તો નળરાજા ચાલ્યો જતાં તેનો સારથિ વાણેય ઋતુપર્ણને ત્યાં આવીને નોકરીએ રહ્યો છે. આહુક આવીને પોતાની અશ્વવિદ્યા અને રસોઈવિદ્યાનાં વખાણ કરે છે; તથા ઘોડાઓની ગતિનો શોખીન ઋતુપર્ણ રાજા તેને નોકરીએ રાખી લે છે અને વાણેયને તથા પોતાના મૂળ સારથિ જીવલને તેના હાથ નીચે મૂકે છે.

૨૧. જેમ તેમ — જેમ તમે ચાહો છો તેમ; તમને હીક લાગે તેમ.

૨૩. અર્થ : — પત્ની સાથે હોવાથી જે (ચક્રવાક) પંખી પ્રખર તાપમાં ધીરજ રાખી શક્યો હતો, તે રાતપૂરતો પત્નીથી વિખૂટો પડ્યો, ત્યારે ચંદ્રનાં કિરણો પણ સહન ન કરી શક્યો : મન દુઃખી હોય તો અધું અસહ્ય અર્થ પડે છે. (જુઓ પાકાંતર પણ.)

કડવું ૩૬

એકલી પડેલી દમયંતી જાગીને જુએ છે; અને વિલાપ કરવા લાગે છે.

૨. કારમાં = કામળ (?) જુઓ પાકાંતર.

હાસ = હસવું; મનનક.

૭. હાડ જવું = છેલ્લી હદે જવું.

કડવું ૩૭

દમયંતીનો વિલાપ. વિરહને લઈને શૂદ્ધબુદ્ધ વગર વનમાં વલવલે છે તેનું વર્ણન.

૩. નયણે બખ્ખે ધારા ઝરે છે તે જાણે રુધિર વહે છે!
એ ભાવ.

૬. અશુદ્ધે = શુદ્ધ - ખખર કે ભાનનો અભાવ; શુદ્ધબૂધ વગરની
અવસ્થાને લક્ષને ઉધડકે નહીં, બીએ નહીં-ચોકે નહીં.

૧૦. સેકટો = સરગવો.

૧૫-૧૬. અહીં ત્રણ દિવસ વહી ગયા પછી અજગર, પારધી
વગેરેના પ્રસંગો અનેલા જણાવ્યા છે. મહાભારતમાં પહેલે દિવસે જ
એ બધું બને છે.

કંડવું ૩૮

વનમાં વૈદલી^૧ નળને ખોળતી ભમે છે. તેવામાં એક અજગરના
મુખમાં પગ પડે છે. એક પારધી તેને બચાવે છે.

૩. કંટ = કટી, કમર.

૫. પશુઅરિ = પશુઓનો શત્રુ; સાવજ.

૯. ચરવું = ચડવું; સંચરવું.

૧૧. શોખ = શોષ.

રસના હૃદયે = જીભે અને હૃદયે પુણ્યશ્લોક મૂક્યો નહીં, એ અન્યથ.

૧૨. અજગરમુખમાં પગ પડ્યો છે એવી શ્યામા દીડી, એટલે
તેને સાહી — ઝાલી, — એ અન્યથ.

૧૪. પરમનિધાન = સુખરૂપ.

કંડવું ૩૯

દમયંતીને પારધી પરજીવા ઇચ્છા બતાવે છે. દમયંતીના
શાપથી તે બળી જાય છે. પછી લોકાપવાદની બીકે દમયંતી
આપઘાત કરવા જાય છે, ત્યાં એક તાપસનો આશ્રમ જુએ છે
ને આપઘાત નથી કરતી. દમયંતી તે આશ્રમમાં રહે છે. તાપસરૂપે
કળિયુગ હોતો, તે તેને છોતરે છે.

૨. જીગને જીતીને = ખરોખર ક્ષાપીને.

૫. વ્યાધી — વ્યાધ; શિકારી.

૬. રળી રસે = રળિયામણી (તમારી) રસના વડે તમારું કાણુ
નામ તે બોલો — એમ અન્યય.

૯. ઝાંપવું = સંતાડવું; ઢાંકવું.

ખગ = આકાશ અર્થ સમજવો.

૧૪. આપણાં બંનેનાં જીવન, (વિદ્યાતાએ) જીવ સાથે જડેલાં —
જોડેલાં છે.

૧૬. વાસ પૂરી (ઘર કરીને, રહીને) સદનને શોભાવો.

૧૮. ગડગડતી = જગજગદેર; જાણીતી.

૨૦. નળને નામે (અને) ગુણે (તું) શું લોભી, કે જેણે આમ
દુષ્ક્રિયાં કીધાં? — એ અન્યય. બુઝો નીચે પાસાંતર પાણુ.

૨૫. ભાન = ભાનું.

૨૬. આપ = શરીર.

૩૦-૩૨. મહાભારતમાં સાચો જ તાપસઆશ્રમ છે. કળિયુગની
માયા નથી. જો કે દમયંતીને આશ્વાસન આપીને પછી સૌ અંતર્ધાન તો
થઈ જ નય છે. નળથી વિખૂટી પડ્યા બાદ ત્રણ દિવસ અને રાત
રખડીને દમયંતી આ આશ્રમ પામે છે, એવું મહાભારતમાં છે.

૩૪. પ્રશ્ન — ભવિષ્ય અંગેનો પ્રશ્ન — જોશ.

૩૫. તું મનમાં જે ઊપજે તે કર, એ અન્યય.

કડવું ૪૦

તાપસ અને તેનો આશ્રમ અલોપ થઈ ગયા. તે દમયંતીએ
ભગીને જોયું. પછી નળ વગેરેને સાદ કરતી વનમાં ફરવા લાગી, તે
એક નદીતીરે પહોંચી. ત્યાં વેપારીનો કાફલો મળે છે.

૭. ભામણે જવું = ઓવારણાં લેવાં; વધાવવું.

કડવું ૪૧

કાફલા જોડે દમયંતી ભય છે. રાતે વાસો કર્યો છે, ત્યાં
હાથીઓનું ટોળું આવે છે. તેના તોફાનથી કાફલાને ભારે નુકસાન

૨૬૦

નળાખ્યાન

થાય છે. જોગી-વેશે આવી કલિ કાફલાના નાયકને કહે છે કે, દમયંતી કૃત્યા છે; તેણે આ કરાવ્યું છે.

૪. સવારનો પહોર, તીર્થસ્થાન, જળાશયનો કિનારો વગેરે પવિત્ર સ્થળોએ જૂઠું ન બોલાય.

૬. નળનું દર્શન કરતાં ૬૮ તીર્થની જગ્યા વળે — અર્થાત્ તેટલી જગ્યાનું ક્ષણ મળે.

૯. અહીંથી આગળ નળના શણગારનું વર્ણન છે; પણ તે તો કેવળ એક વસ્ત્રે નીકળેલો, એમ આગળ વર્ણન છે. (જુઓ ૩૦-૧૦.) એટલે અહીં તેના સામાન્ય શણગારનો ઉલ્લેખ માનવો.

૧૭. ધર્મરાય — બૃહદ્વધ ધર્મરાજને આ કહે છે તે સંદર્ભમાં આ છે.

૨૧. મહાભારતમાં કળિ આ કરતો નથી; રાતે સહેજે જ જંગલી હાથીઓ પાણી પીવા આવે છે, અને સંઘના હાથીઓ જોડે આથડી પડે છે. તેમાંથી બધો વિનાશ સરજાય છે.

૨૩. બાઝ = બાહ્ય; વિવેક બહારનું; અધરિત.

કંડવું ૪૨

વેપારીનો કાફલો દમયંતીના ઉપર તૂટી પડે છે. તેમાંથી બચવા દમયંતી નાસે છે. એ કરુણ દશામાં તે એક ગામ પહોંચે છે. ગામ એની માસીનું રાજનગર છે. રસ્તા પર લોકો દમયંતીને ગાંડી માની પળવે છે. દયા લાવી તેની માસી તેને પોતાની પાસે બોલાવે છે, પણ તે એને ઓળખતી નથી — દમયંતી ઓળખે છે.

૧૦. દશાર્ણ દેશના રાજા સુદામાની બે પુત્રીઓ; તેમાંથી એક તે દમયંતીની માતા, અને બીજી તે ચેદિરાજના વીરબાહુની પત્ની, આ માસી. પતિ ગુજરી જવાથી અને સુબાહુ નાનો હોવાથી રાજમાતા તરીકે ભાનુમતી માસી બધું સંભાળતાં હતાં

કંડુ ૪૩

દમયંતી ચોતાની માસીને ત્યાં દાસી તરીકે ગુપ્તવાસ કરે છે. કળિ પાછો તરખટ કરે છે. માસીની દીકરી ઇંદુમતીનો હાર કળિ લઈ જાય છે. દમયંતી પર ચોરીનું આજ આંચે છે.

૧. દમયંતીએ મોટા મહેલ વગેરેના વૈભવ માણેલો હોવાથી તે તો સીધી અંદર ચાલી ગઈ; મહેલ કે ત્યાંના વૈભવ તરફ અંબઈ જઈને નજર કર્યા વિના — તેથી ભાનુમતી વિસ્મય પામે છે અને પૂછે છે કે તું કયા કુળમાં પરભવી — ઉત્પન્ન થઈ છે? (અર્થાત તું કોઈ કુલવાન ઘરની સ્ત્રી લાગે છે.)

૩. કર્મભાવે = કર્મ એવાં તેથી. યથા = વ્યથા.

સરં અનવોલત મેરી વિરયા જાની.

૬. મહાભારતમાં માસીની પુત્રીનું નામ સુનંદા છે.

૧૧. આ કડીથી હાર ચોરાયાનો જે પ્રસંગ શરૂ થાય છે, તે મહાભારતમાં નથી. ત્યાં તો દમયંતી માસીને ત્યાં છૂપાવેશે રહે છે, અને પછી તેના પિતાના કહેવાથી તેની શોધ કરતો સુદેવ ત્યાં આવીને તેને ઓળખી કાઢે છે અને વિદર્ભ લઈ જાય છે.

કંડુ ૪૪

ઇંદુમતી દમયંતી ઉપર હાર ચોર્યાનું આજ મૂકે છે. રાજમાતા ભાનુમતી આગળ ફરિયાદ કરે છે. રાજમાતા દમયંતીને પૂછે છે, ને તેની ઉપર આજ મૂકે છે.

૮. વરાંસે = જૂદો, ભૂલ ખાય.

૧૦. જાણેવાણે = જાણેતો.

કંડુ ૪૫

હઃખની મારી દમયંતી પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે ને હાર ચોરનારને શાપ દે છે. હાર ઉપરથી પડે છે. દમયંતી સાચી સાબિત થાય છે.

૧. કરતું = કૃત્ય; કરેલું તે.

૪. હું હરખ તણી હણાઈ = હું હરખની મારી અહીં રહી, તેની સગ્ન મને મળી.

૪. કોની દીકરી અને કોણ તણી પત્ની? અથવા હું કોની દીકરી ને કોની પત્ની અને આજે હું કોણ તણી — કોની છું? હરિ સિવાય મારું કોઈ નથી — એમ સમજવું.

કંડવું ૪૬

નળરાજ વનમાં જવા નીકળ્યો તે સમયે દમયંતીએ બે બાળકોને ગુરુ સુદેવને સોંપેલાં. તેમને લઈ સુદેવ કુંદનપુર જાય છે. ત્યાં લીમક વગેરે બધી ખબર જાણે છે. આખું કુંદનપુર દુઃખી થાય છે. દમયંતીની શોધમાં માણસો અને ખાસ કરીને સુદેવને મોકલવામાં આવે છે.

૩. અકૃત = અશુભ, માહું થયું હતું તે.

૫. દેહી — દહી = બળેલી એવો પાઠ હશે? જુઓ નીચે પાઠાંતર.

૭. સુત સાહેલી = સુતા કે દીકરી જેવી બે સખીઓ. જુઓ નીચે પાઠાંતર.

૧૬. નિદ્રા ન આવે, કેમ કે હૃદયમાં સાલે છે. ‘હૃદયાસાર’ નાં નીચે પાઠાંતર જુઓ. ‘સાલ’ને પ્રાસ માટે સાર કયું લાગે છે.

કંડવું ૪૭

સુદેવ વેશ બદલીને નીકળે છે. દમયંતીની બોળ કરતો કરતો તેની માસીની નગરીમાં આવે છે, અને યજ્ઞમંડપમાં તેને જુએ છે. બેઠ અરસપરસ બોળખી લે છે. દમયંતી હર્ષથી મૂર્છા ખાઈ જાય છે.

૭. દાસીઓ મળતી = દાસીઓ ભેગી.

માતનું દર્શન = વત અંગે પ્રતિષ્ઠા કરેલી માતા કે દેવીનું દર્શન.

૮. અપૂર્વ મનુષ્ય = પૂર્વે નહીં જોયેલો, અનન્યથો, નવો, માણસ.

૧૧. ઝંકડ = શોરઅકોર ને ધમાલ; ધાંધલ.

કંડવું ૪૮

દમયંતી સૂર્યામાંથી જાગીને સુદેવ જોડે વાતચીત કરે છે. રાજમાતા સુદેવને પૂછે છે ને જાણે છે કે ચોતાની દાસી તો દમયંતી છે. તેથી તેને દુઃખ થાય છે.

૧-૧૨. એક એક લીટી રૂપે સુદેવ દમયંતી વચ્ચે સંવાદ છે.

૫. પ્રતિબોધ = ખાતરી.

૬. રાજમાતા ઋષિને દમયંતી વિષે પૂછે છે, એમ સમજવું. નીચે પાદાંતરે જુઓ. રાજમાતા સુદેવને કહે છે, 'તમારે આ બાઈ જોડે શું છે? તે કાણ છે? અને કોને જાણે છે?' તેનો ઉત્તર સુદેવ આપે છે, 'એ તમારી ભાણેજ છે.'

કંડવું ૪૯

રાજમાતા દમયંતી તથા સુદેવને સુખાહુની સાથે કુંદનપુર વિદાય કરે છે.

૨. વન વસતું લેખ્યું — તું વનમાં હોય — એમ તેં લેખ્યું, એવો અર્થ લાગે છે.

૧૫. સુખશોભા = સુંખપાલ, પાલખી (?)

૧૬. કરે = કરીએ, કર કે કરો કે કરજે, એ અર્થનો પ્રયોગ. જુઓ નીચે ૧૭માં 'રાખે' પણ.

કંડવું ૫૦

દમયંતી કુંદનપુર પહોંચે છે. માતાપિતા તથા બાળકોને મળે છે.

૮. તમારાં જજમાનની — તજરાજની જાત — દેહ, શરીર.

૨૦. ૪૯-૧૪માં દમયંતીને ઘણું આર્પણે સુખશોભાએ માસીએ વિદાય કરી છે. અહીં સુધી દાસીવેશે જ આવવા દીધી હોય એમ ન બને.

કંડવું ૫૧

ભીમક તજની શોધ કરાવે છે. સુદેવ તે માટે ટહેલ નાંખતો નીકળે છે. અયોધ્યામાં આવે છે, ત્યાં બાહુક ટહેલનો જવાબ

આપે છે. તે લઈ સુદેવ પાછો આવી દમયંતીને કહે છે. દમયંતી તે પરથી નળને ઓળખે છે.

૧૨. મર્માળો = મર્મભેદક.

૧૩. સતઅરદ = સત્યતા ગિરદે.

૧૪. જુઓ ૩૦-૫; ત્રણ વર્ષ ગુપ્તપણે વનવાસે રહેવાની છૂતની શરત હતી, તે પહોતી — પૂરી થઈ.

૧૬. કારમું — (મારા મૃત્યુ જેવું કાંઈક) અનુગતું થાય તેવું તમે નહીં જ ઇચ્છો — એ ભાવ.

૧૮. કળા પાડવી = પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંકવું.

૨૧. જાત નીવડી નેટ — જાતિસ્વભાવ ઉપર અચૂક ગયો.
કાં = કયાંક.

૨૨. અનાદૂત = અનાહત, અખંડિત, પૂરેપૂરું (?) ટહેલનું હાઈ તેના જવાબમાં પૂરેપૂરું જોવા મળે છે.

૩૬. સંભાળ = ભાળ (જુઓ પાકાંતર)

કડવું ૫૨

દમયંતી સુદેવને અયોધ્યા મોકલે છે. તેમાં એવો પ્રયત્ન રચે છે કે, પોતે ફરી પરણે છે એમ કહી ઋતુપણુંને સ્વયંવરમાં આવવા આમંત્રણ મોકલે છે ને કહે છે કે આજે જ સુદૂત છે. ખાહુકે જો નળ હોય તો તેની અશ્વવિદ્યાથી એક દિવસમાં આવી શકે, એ તેમાં પરીક્ષા રહેલી છે.

૩. અશ્વરક્ષકનો આશરો ન હોય — અશ્વરક્ષકે જો કહ્યું તે આશરે કહ્યું નથી, પણ અંતરની વાત તે જાણે છે — એવો અર્થ.

કડવું ૫૩

સુદેવ અયોધ્યા જઈ ઋતુપણુંને કંકોતરી પહોંચાડે છે. ખાહુકે સારથિને લઈ તે તરત વિદર્ભ જવા નીકળે છે. સુદેવ સાથે છે.

ખાહુકની અશ્વવિદ્યા જોઈ ઋતુપણું તેને પોતાની ગણિત-વિદ્યા બતાવે છે. ખાહુકે તે વિદ્યા તેની પાસેથી શીખે છે.

ખાહુકના શરીરમાંથી કલિ નીકળીને નાસે છે. ખાહુક તેને પકડીને મારવા લે છે. કલિ અને ખાહુકનો સંવાદ થાય છે.

૩. દમયંતીએ ભીમકના નામથી કંકોતરી લખી છે. ફરી સ્વયંવર કરવા આજ્ઞત દેવોતું વરદાન હોવાની વાત પણ ખતાવટી છે, એમ સમજવું.

મહાભારતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, દમયંતી માત્ર પોતાની માતાને કહીને આ કંકોતરી લખે છે, અને ભીમકથી આ વાત ખતે જણુ ગુપ્ત રાખે છે.

૫. વેદવાણી = નક્કી.

૮. જે રૂપના પલકા એવા સર્વ ભૂપ પ્રથમ ધાર્મિ ગયા હશે, એ અન્યથા. રૂપના પલકા = રૂપના પળકેલા, દમયંતીના રૂપને અંખનારા.

૧૦. વૈદભીષે વરવામાં તે (આમ મોડા આવીને) કયું વેર વાળ્યું ?

૧૯. આ લિયા — તું ઋતુપર્ણ !

૨૫. આપણું ભાગ્ય ત્યાં ભડશે — લડશે, ટકરાશે; જેનું ભાગ્ય સમધું હશે તેને કન્યા જડશે — મળશે.

૨૭. ઘઘરણું = નાતરું.

૨૮. અણછતી = ખખર આપ્યા વિના; ગુપ્ત રીતે.

ગૂંધ = ગુલ વાત; એખ.

થયું ઊજળું દૂધ = જેવા જેવું, આખર વધે તેવું થયું ! (કટાક્ષમાં)

૩૦. ભમરા જેવા અમે કરોડો ફૂલ સેવીએ.

૩૬. આતીવાર = આટલી વાર. મામુચ (?)

૪૪. મહાભારતમાં સુદેવને સાથે લીધાની વાત નથી. નળનો જૂનો સારથિ વાળેલું કે જે ઋતુપર્ણની નોકરીમાં આવીને રહ્યો હતો, તેને જ સાથે લીધો છે.

૪૫. ભજ્યો = શોભ્યો.

૪૮. સરવી નથી = સરવાની નથી, પાર પડવાની નથી.

૫૨. વરવામાં = કદરૂપા (આહુક) માં.

૫૫. વાસવની — ઇંદ્રે આપેલી (૨૮-૨૪) અથવા તો ઇંદ્રે જે વિદ્યાનો દેવ છે, તે વાણવિદ્યા = અશ્વવિદ્યા.

૭૩. ખીછ વિદ્યા તે ગણિત, જે વગર તે બુગટામાં હારેલો.

૭૬. ભય-કાટ્યો = ભયથી ડળેલો.

૭૭. વીજ્યો = વીંઝ્યો ?

૭૮. રણુ - જુઓ પાહાંતર રણુ.

૮૪. વગોઈ = ખરાબ કરી; ફજેત કરી.

૮૮. ભખળ = આચારભ્રષ્ટ.

૯૭. 'કારણી' = મૂત-પ્રેત, મૂઠ-મંતર આદિ મેલી વિદ્યાવાળી; મોહ પમાડી ફસાવનારી.

૧૦૦. તંત — તંતુ; વાતનું રહસ્ય. જુઓ પાહાંતર.

૧૦૧. અભડાવે નવેણુ = તળાવ નદી વગેરેમાં અશૌચ અવસ્થામાં પણ નહાય, ધુએ એટલે.

૧૦૫. સાધુ પુરુષો અસાધુપુરુષોના ઉપકરણુ એટલે કે સાધનરૂપ બની જાય છે. સ્વાગત = સ્વાગતા અર્થ છે.

૧૦૬. શબ્દભેદ = ભેદવચનીપણું.

૧૨૧. મહાભારતમાં નળરાજન કળિને અહેડાના વૃક્ષમાં રહેવાનું કહે છે એવો ઉલ્લેખ નથી. અહેડાના વૃક્ષનાં પાન ગણતી વખતે કળિ નીકળ્યો હોવાથી, આપમેળે જ તે અહેડાના વૃક્ષમાં ભયથી ભરાઈ જાય છે. અને નળ જતાં પાછો નીકળી જાય છે. જોકે, એટલો વખત પણ કળિ એ વૃક્ષમાં રહ્યો હોવાથી, અહેડાનું વૃક્ષ ત્યારથી હીણું થઈ ગયું એમ ત્યાં કહ્યું છે.

૧૨૨. મારી કથાનું સ્થાન તથા જીવું ત્યાં સુધી હું એમ બે સ્થાનક કહે છે. મહાભારતમાં તો કળિયુગ પોતે જ વગર માગ્યે નળને કહે છે કે, મને જો અચાવશો, તો તમારું નામકીર્તન કરનારને હું કનડીશ નહીં. એમ ત્યાં એક જ વરદાન છે.

ટિપ્પણ : કડવું ૫૬

૨૬૭

કડવું ૫૪

દમયંતી સુદેવે આપેલા વાયદાની પ્રતીક્ષા કરતી સખી જોડે વાત કરે છે.

૩. વન તણી = વનવાસ તણી અવધ પહોંતી = પૂરી થઈ.

કડવું ૫૫

ઋતુપર્ણ અયોધ્યા પહોંચે છે. ત્યાં સ્વયંવરની તૈયારી કે ધામધૂમ નથી તે વાતનું તેને આશ્ચર્ય થાય છે. સુદેવ તેનો જવાબ આપે છે, ને દમયંતીને વધામણી કહેવા જાય છે. ભીમકે ઋતુપર્ણનું સ્વાગત કરે છે.

૧. અવેવ = અવયવ, અંગો — ચિહ્નો.

૪. મહાભારતમાં તો સુદેવ સાથે આવ્યો જ નથી. એટલે કંકોતરીની વાત ભીમકથી જાની રાખવાનું ઋતુપર્ણને કહેવાપણું છે જ નહીં. ઋતુપર્ણ જ સ્વયંવરનાં કર્તા ચિહ્ન ન દેખી, મનમાં સમજી જઈને પોતાના આવવાનું કારણ ભીમકને સામાન્ય મળવાનું જ બતાવે છે. ભીમકને તેથી નવાઈ લાગે છે.

કોઈકને લખી છે = ભીમકથી જાની રીતે થોડાકને જ લખી છે, અર્થાત્ ભીમક તો આ વાત જાણતા જ નથી; અને અનેક રાગ્ગઓ પણ તેથી ભેગા થયા નથી.

કડવું ૫૬

ભીમકે ઋતુપર્ણનું સ્વાગત કરતાં પૂછે છે, આપ ક્યાંથી પધાર્યા? અને આ મિત્ર ક્યાંથી મળ્યા? ઋતુપર્ણ આવવાનું બીજું કારણ બતાવે છે. ભીમકે ઋતુપર્ણને રહેવા માટે આગ્રહ કરી રાખે છે. ઋતુપર્ણ ભીમકને કહે છે કે, મારો મિત્ર આપ-નૈવેદી — સ્વયંપાકી છે.

૪. છાતું = ભીમકથી જાનું એવું આ વિવાહનું કર્મ દમયંતીએ ગોઠવ્યું છે. માટે તમે ભીમકને આ વિષે વાત ન કરશો.

૬. ઉપરાજ્યો — ઉપાજ્યો — મેળવ્યો.

૯. 'સ્વામી' - અહીં એવો ભાસ થાય છે કે જાણે ભીમક રાજા ઋતુપર્ણથી ઊતરતી કોટીનો કે તેનો ખંડિયો રાજા હતો. પરંતુ મહાભારતમાં તેવો કશો ઉલ્લેખ નથી. ઊલટું ભીમકરાજને ઋતુપર્ણના અનુસંધાનમાં 'મહારાજા' કહ્યો છે.

૧૦. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તો આહુક ઋતુપર્ણના રસોઈયા તરીકે પણ કામ કરતો હોવાથી રાજાની રસોઈ પણ તે જ કરવા એસે છે.

કંકલું ૫૭

દમયંતી આહુકની પરીક્ષા કરે છે. વાડીમાં સ્વયંપાક કરે છે, ત્યાં પોતાની બે દાસીઓને મોકલે છે. અગ્નિ, જળ ધન નળ-રાજા મંત્રથી મેળવે છે તે જોવા મળે છે. પછી દમયંતી બે આળકોને નળ પાસે મોકલે છે.

૩. મહાભારતમાં આહુકની પરીક્ષાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આહુક ઋતુપર્ણના ઘોડાઓને આંધીને રથ ઉપર બેસાડે છે. ત્યાં દમયંતીએ મોકલેલી કેશિની તેની સાથે પ્રશ્નોત્તર કરે છે, અને પૂછે છે કે તમે સુદેવ ટહેલિયાને જવાબ આપ્યો હતો તેનું શું છે ? આહુક ફરીથી વિગતે જવાબ આપે છે. દમયંતી જળ, અગ્નિ વગેરેને લગતાં વસ્તુઓની રીતે પરીક્ષા કરવા કેશિનીને આહુકને રસોડે મોકલે છે. તથા છેવટે તેનું રાંધેલું મંગાવી ચાખીને ખાતરી કરે છે કે તે નળ જ છે. પછી પોતાની માતાને આ અંધું જણાવીને તેની તથા પિતાની રજાથી આહુકને છેવટની પરીક્ષા માટે પોતાની પાસે બોલાવવા દેવાની રજા માગે છે.

૫. મેક્ષણુ = કંકળી, ચાટવો.

૯. નેશ (?) જુઓ નીચે પાકાંતર.

૧૧. ગોઠડી = ગોઠ; મૈત્રી; ગોઠું આવવું તે.

૧૩. વારુ - સુંદર (૩૫ અને વર્ણ !)

૧૫. ઉપાગે = ઉપાયે (કવિદ્વંદ્વ). એકબે પોથી પ્રાસ ખાતર 'ઉપાગે' લખે છે.

ટિપ્પણ : કડવું ૫૯

૨૬૯

૧૮. દારસ = દારસી. પ્રાસ ખાતર કવિદ્વંટ.

૧૯. સુકાપેલા વૃક્ષને છવતું કરવાની વાત રસોઈના અનુસંધાનમાં
 ઘટતી નથી. મહાભારતમાં તો તેના હાથમાં યોગાતાં ફૂલ પણ ચીમ-
 ળાતાં નથી એવો ઉલ્લેખ છે.

કડવું ૫૮

નળ બાળકોને બાળખે છે ને પાસે લેવા મન કરે છે, પણ
 બાળકો તેનું રૂપ જોઈ બીએ છે. આ પરથી દમયંતીને નળ વિષે
 ખાતરી થાય છે ને બીમકની રજા લઈ બાલુકને મળવા માટે
 ઘરમાં બોલાવે છે. બાલુક જાય છે.

૨. કંદપાંત = કારમો કેર.

૬. સાંઈ = આલિંગન.

૧૭. દેવનું કૌતુક તો જુઓ ! એ અર્થ.

૧૮. કર્મડા = નસીબ (?)

૨૨. અગ્નિકર્મ કરે (?) — તને વરવા કરતાં તો પહેલાં
 અગ્નિમાં જ બળી મરે — એવો ભાવ લાગે છે. અથવા તો રાજ
 અગ્નિકર્મ — હોમ હવન આદિ કરતારી આવી પવિત્ર આઈ તારો ધર્મ
 ભાગવાનો વિચાર શાની કરે ?

૨૫. કંશો = શો ? જુઓ ૨૬ માં 'કથું'.

કડવું ૫૯

બાલુક અને દમયંતી વચ્ચેનો સંવાદ. દમયંતી બાલુકને
 પ્રશ્ન કરે છે.

૪. નટે (સર ૦ હિં. નટના) = ના પાડે.

લાજે નહીં રાજવટે = પોતાના રાજપણાની વટ-ટેકની
 પણ શરમ રાખે નહીં.

૧૩. પ્રભાજલ — જુઓ પાકાંતર — પ્રવાહજળ, પ્રેમપ્રવાહ.
 અર્થાત્ પહેલાં તો વેલ રખે સુકાય એ બીકે આખો પ્રવાહ વહેતો મૂકે,

પણ પછી એ જ ચતુર પુરુષ ચૂકાને (અથવા તો સ્ત્રીની નાનકડી ચૂક - મૂંઝાણ) નારીને તળે.

૨૧. અલેખે — એળે, વિનાશરણ.

તેખ = તળવીજ; શોધ.

૨૨. ચતુરાની શી ચારી = એવી તે શી મોટી ચોરી તે સ્ત્રીએ કરી હતી કે જેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની કશી સારસંભાળ ન લીધી?

૨૬. ઈંધણધોરી = જળદિયા જેવો મૂખ (અને અધોરી નાથ એવો છે કે તેનું માથું ભાગે તો પણ જાગે નહીં.)

૨૯. ઠરશે = ટાઢી પડશે, શાંત થશે.

૩૨. કર્મા ધર્મા = કર્મ અને ધર્મ અનુસાર (લેખ લખે છે.)

કંડવું ૬૦

ખાહુક-દમયંતીનો સંવાદ ચાલુ. દમયંતી ફરી પોતાનો પ્રશ્ન કહે છે. ખાહુક તેનો જવાબ આપે છે. તે પરથી દમયંતીને તળની ખાતરી થાય છે. તળ મૂળ રૂપે પ્રગટ થાય છે.

૧. ૫૯ મા કડવામાં વિગતે પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી ખાહુકનો જવાબ સાંભળતા પહેલાં દમયંતી આ કડવામાં લગભગ પુનરુક્તિ કરીને ફરી પ્રશ્ન ચાલુ કરે છે. કડવાંના ક્રમમાં એ એક નિરર્થક પુનરુક્તિ થાય છે. આ કડવા આગળ જુદી જુદી પ્રતોમાં પાડેર પણ ઘણો છે; તથા કેટલીક પ્રતોમાં કડવાની સંખ્યા પણ તેથી કરીને ઓછી વત્તી થાય છે. તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૧૫. ચેન = ચિહ્ન.

૨૩. સહિયારી = વેશ્યા.

૨૬. તણ વરસનો અત્તાતવાસ રવેત વસ્ત્ર પહેરીને (દાસી રૂપે) કાઢી નાખ્યો.

૪૧. કાલે = કાળે — કાળા સપે.

ટિપ્પણુ : કડવું ૬૩

૨૭૨

૪૬. મહાભારતમાં આહુક પોતાનું ઓળખાણ આપીને પછી દમયંતીને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, તું ફરી સ્વયંવર કરવા તત્પર કેમ થઈ? ત્યારે દમયંતી તેને ખરી વાત જણાવે છે કે, આ તો તમારી અશ્વવિદ્યાની પરીક્ષા કરી તમને અહીં બોલાવવાનું બહાનું જ હતું. તે આખતની ખાતરી નળને કરાવવા દમયંતી વાયુ વગેરે દેવોની સાખ માગે છે. વાયુ આકાશવાણીથી આ અર્થ સાચું હોવાનું જણાવે છે. એટલે નળ કડોટકે આપેલાં વસ્ત્ર પહેરીને પોતાનું મૂળ રૂપ પ્રગટ કરે છે.

૫૪. રેણુ ઘાતું = ધૂળ નાખું એ ભાવ

કડવું ૬૧.

નળ પ્રગટ થવાથી ભીમકંતી નગરીમાં જેજેકાર થાય છે. દાસી ભીમકંતે વધામણી કહે છે. ભીમકં નળ પાસે અંતઃપુરમાં આવી નળનું પૂજન કરી હિમખેમતા સમાચાર પૂછે છે.

૧૩. શાલાહેલી = સાળાવેલી.

શાલકં = શ્યાલક; સાળો.

કડવું ૬૨

નળ છતાં થયાની ખબર ઋતુપર્ણને પહોંચી. તે આથી ખૂબ કંટાળે છે. નળને નોકર તરીકે રાખ્યાથી તેને ઓછું આવે છે. નળ તેને સાંત્વન આપે છે.

૧૦ શ્રાવણ-કીટ : શ્રાવણ મહિનામાં સંખ્યાઅંધ નીપજતા કુદ્ર કીડા.

૧૫. આપણો = પોતાનો.

કડવું ૬૩

નળરાજા ઋતુપર્ણનું સાંત્વન કરે છે; તેણે પોતા પર કરેલા ગુણનું વર્ણન કરે છે. ઋતુપર્ણ દુઃખ રહે છે કે, મેં દમયંતી પરણવા મન કયું તે કેવું પાપ!

૩. નરવી લીધું = પાર કરાવી આપ્યું; સહેવામાં મદદ કરી.
(નરવું = નિર્વાહ પરથી?)

૧૦. પોતાનું સમગ્ર કુરુક્ષેત્રે દાન કરે. કુરુક્ષેત્રમાં દાનનો મહિમા છે. જુઓ પાસંતર.

૧૧. કંદપે = કંદપાંત કરે.

૧૨. ઉપકીર્તિ = અપકીર્તિ. જુઓ પાસંતર. (સર૦ ઉપવાસ — અપવાસ)

૧૪. એવી અધર્મ વારતા (હું) અંધ થકી થઈ એ અર્થ. જુઓ પાસંતર પણ.

કંડુ ૬૪

ઋષુપણ્ડને ભીમકની સ્વરૂપવાન પૌત્રો પરણાવી, રાજ કરીને વિદાય કરે છે. નળ-દમયંતી ભીમક અને તેના સૈન્ય સાથે નૈવધદેશ તરફ જાય છે. પુષ્કર નદી થઈ સામો આવે છે અને કામા માગે છે. નળ તેને ફરી સેનાપતિપદે સ્થાપે છે, અને ગાદીએ બેસે છે.

ઔહદશ્વ નળકથા પૂરી કરે છે. થોડા વખત બાદ અજીત પાછો આવે છે અને યુધિષ્ઠિર રાજ થાય છે.

નળાખ્યાનની ફલશ્રુતિ.

૭. તેમ જ = જેવો હતો તેવો જ; તરત જ.

૯. સૂરિયાપાન?

૧૦. ધૂનિ = ધ્વનિ.

૧૧. પર્વણી = નળ પૂર્ણ ચંદ્ર છે માટે પૂર્ણિમાનું પર્વ છે એમ જાણી — એવો અન્યથ.

૧૫. સાતનિધિ = સાત દ્વીપોની આસપાસ ચૂડી આકારે આવેલા મનાતા સાત સમુદ્રો: લવણ, ઈશ્વરસ, સુરા, ઘત, ક્ષીર, દધિ અને શુદ્ધોદક.

૧૬. દંડ પ્રણામ = દંડવત્ લાંબા સૂઈને કરેલા પ્રણામ.

૧૮. કામદેવ અને વસંત (ઋતુનો દેવ) એ બંને જેમ હંમેશ સાથે રહેનારા બાંધવો છે તેમ.

૨૦. નકેરી = ઢોલ જેવું વાદ્ય.

૨૩. ધવલ માંગલ્ય = ધોળમંગળ; મંગળ પ્રસંગે ગવાતાં ધોળ વગેરે ગીતો.

૨૬. જુહપતિ = સેનાપતિ.

૨૭. શ્રીપાત = સંન્યાસી.

૨૮. પવન = મગજનો પવન, અભિમાન (?)

૨૯. કપાટને સદા વિયોગ = આરણ્યું હંમેશાં ઉઘાડાં રહે, કદી ભેગાં કરી વાસવામાં ન આવે.

વિષયભોગ ચિંતાનું સાધન રખે થાય, એમ સમજી લોકોએ તેમને તજી દીધા છે.

૩૦. ખટ તસ્કર = કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ, મત્સર એ છ ચોર.

૩૧. પોતાનો ધર્મ છોડનાર માત્ર પ્રસૂતા જ હોય છે. (ગર્ભ ધારણ કરી રાખવાણી સ્વધર્મનો તે ત્યાગ કરે છે.)

૪૩. આખી = કહી.

शुद्धिपत्र

पान	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
१८	१६	सरधुं	सरधुं
२४	१२	आपला	आपल
२६	४	सावीआ	सावियो
२८	५	मित्र शुं	मित्रशुं
३२	७	काया	काय
४५	११	बिडी	बिडी
४६	१०	संसार सारनुं	संसार-सारनुं
५१	२	सिंढकासुतने	सिंढिकासुतने
५७	११	इय रे	इय रे;
६२	६	गडी	गडी
६८	२१	कोशीसो	को शीसो
		कोसीसुं	को सीसुं
७१	११	नद	नद
७४	५	बृहद्व	बृहदे बृहद्व
७६	१५	शीघ्रे	शीघ्रे
८३	५	अन्यो	अन्यो
८७	१८	के क्यमे	क्यमे
१११	७	प्रतिहार साथ	प्रतिहार-साथ
१६७	३	कणि	कणि
१८४	६	अंतःकरण	अंतःकरण
१८०	१२	रुये	रुये
१८२	१३	सिद्धिवान	सिद्धिवान
१८३	६	वद वावुलीनां	वदवावुलीनां
१८५	७	नेरी	नहेरी

गुरुकुल कांगड़ी

સાર્થ ગુજરાતી
જોડણીકોશ

આ કોશની જોડણી સરકાર, મુંબઈ યુનિવર્સિટી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલને મંજૂર રાખી છે. આ ચોથી આવૃત્તિમાં ઘણા નવા શબ્દો તથા વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દપ્રયોગો ઉમેરીને કોશને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવામાં આવ્યો છે.

કિં રૂ. ૧૨-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૧-૧૦-૦